

АПБАЗ
ҚАРАЖІГІТОВ

*Қайран
шеше*

АПБАЗ
ҚАРАЖІГІТОВ

Қайран шеше

Әңгімелер, хикаяттар

АЛМАТЫ
АНА ТІЛІ
1998

ББК 84 Қаз 7-44
Қ 41

Қ 41 Қаражігітов Апбаз. Қайран шеше. Әңгімелер, хикаяттар. Алматы: Ана тілі, 1998—232 бет.

ISBN 5-630-00510-3

Кітапқа қаламгердің соңғы кездері жазған шығармалары енген. «Базекеннің әңгімесі» хикаятында отызыншы жылдардың басындағы ашаршылық апаты, «Сөнбеген шырақ» хикаятында Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қиыншылық туралы нанымды баяндалады. Қазіргі уақыттың оқиғалары туралы сөз болатын «Қияндағы жалғыз үй», «Ашылмаған сыр» атты туындылар да оқырмандардың назарын аударары анық.

Қ $\frac{4702250000-07}{415(05)-98}$ 39-98

Орталықтандырылған
кітапханалар жүйесі Қ...

ББК 84 Қаз 7-44

Жезқазған қаласы

ISBN 5-630-00510-3

Қаражігітов А., 1998 ж.

Абай келгенде

Бұл бір естен кетпес сәт айтулы әңгіме болды. Жаз. Дала бойжеткен қыздай үлде мен бүлдеге оранып, қанасына сыймай, көздің жауып алады. Қызылала бәйшешегі, гүлі, көкорай шалғыны кілемдей түрілген. Ақ шилеп қайың, көк жапырақ, жасыл желек киген қарағай, терек шөғыры да молайып, толықсып ырғалады. Айнала мұнар көк теңіз. Шымыр-шымыр толқып жатқандай, сонау көк жиегіне ұласып, шалқып жатыр. Ерікті билеген әсер, тамылжыған тәттілік көк сағымға бөккен өңірді жанарына жұтып, көкірегіне басып, аңсағанын, жоғалтқанын қазір ғана тапқандай, жұтына тамсанады. Бәрін көз жең, жан сүйіп, түйсік қабылдап, алабұртады кеп. Әттең деп көкей тесіп, құшағына сыймайтын сұлулықтың құдыреті-ай дегізіп, көзге көрінбес, іште өрт боп тұтанған алакпе қызғаныш па, қимастық па, аңсау тәнді шымшылаған бөгде сезім ләззат боп тулайды, бір түс. Қыбыр етіп қозғалтпас, е деп дыбыс шығартпас оң мен түс арбасып қалған. Дәл қазір бәрі-бәрі қанатын жайған аққу бейне болып, сәл тысырға елең етіп, ғайып болар бір оқыс сәт алдында тұрғандай.

Мана бір әзірде тақтайдай тегіс жолға шыққан «Волга» барын салып, ағып келеді. Шыр айналған дүние шашағы төгілген түбіт шәлідей үйіріледі көзге. Машинадағы үшеу әлі біріне-бірі тіс жарып тіл қатпаған күйі. Бүкіл аңсары далаға кезіп кеткен. Сәл қимыл, оғаш үн көрікті дүниенің алтын алқасын төгіп-шашып жіберердей қалт қалған. Сонау ақ шуақ аспаннан созылып кеп төселе қалғандай қасқа жол терек, қарағай, қайыңы, тал-шілігі араласып, қалыңы жұпар иіс сая тұндырған қылтадан бой жаза бергенде, манадан сабырын шідерлеген Қайыргалп тамағын кенеп:

— Сәл кідіресіз бе?— деп жүргізушіге сыпайы тіл қатты. Осы бір жаннат шуағы төгілген, қалың шалғыны түйе жасырынатын атшаптырым алаңқай едәуір созыла түсіп, етегі шұбалған сұлудай қайыра орман құшағына

еңіп барады. Асфальт төселген жолдың оң жағы ырғалап егін. Егін болғанда, баданадай-баданадай боп қауызынап дәні баржиып піскен бидай егістігі. Сабағынан майысып, басын көтере алмай, қалғиды кеп. Болмашы үркіп откеп жел екшініне жайқалып, толқып, сыбдыр қағып қана басылған.

Қайырғали егінді, көкшалғынды атырапты қызықтады ма, бірсыпыра ұзап барып, еңкейіп көтеріліп, қолып бізге бұлғады:— Бері келіңіздер,— оның ашық үні мына таза ауада жұмсақ естілді. Қазір де екі алақанын толтырып алыпты. Бүлдірген. Қып-қызыл. Еріп, уылжып тұр. Әбден пісіп, енді болмаса ағып кету алдында ғана.— Міне, жеміс дегеніңіз бұ жерде аяқ астында. Түгін тартса, майы шыққан жер деген осы! Тере берсеңіз, қазір қап толтырасыз,— деген ол бізге күле қарады.— Тұрмаңыздар, теріңіздер. Қарның тойып, кекірігің азып тұрса да, жердегіден жеті аса деген атамыз қазақ. Қане,— деп сойлей жүре, бізді де ілгері оздырған.

Кенет көкшалғыны тусыраған орманды дала мың ағыс боп, жанды баураған әуенге құйқылжып, тұнып жүре бергені. Апырау... Тұтас әлем, бүкіл тылсымды құшағына алған саз, сананы тұмшалап төгіліп, мөймілдеді де қалды. Құйқылжып шырқала түсіп, биіктен қайта үзіле сорғалап, тұнық аспанға шың-шың соғып, үздіктіре құлайды. Шарқ ұрған нәзік әуен бүкіл атырапқа емін-еркін жайылып, көкбарқыт шалғынға төсін аймалатып жатқандай. Қайдан шықты? Қайда? Бұл қандай құдырет?! Тамылжыған ыстық әуен асау сезімді, сананы қас қағымда бауырына басып үлгерген. Бүкіл байтақ құлақ түріп, тіршілік мүлгіп, тың-тыңдап, қыбырсыз қалған.

— Пәлі! Өмір деген осы ма еді? Сұлулық та, пәктік те мұнда екен ғой,— деген Қайырғали бәрімізді жалт қаратты.

— Қайда өзі? Бұ пендей құдырет? Көрейікші,— деп ыштыға тіл қатты Баян төңірегіне жаутаң қағып. Қайырғали қолын көтерді. Дыбыс шығарма дегені. Айпаланы кезе тінтіп, ұрлана көз жүгіртеміз. Көзге түспес сұңғыла сұлу әуен ғана. Бай даланы емін-еркін ырқына алып, бал шуақ әнін шайқап, бәйіз табар түрі жоқ. Мың құбылтып, жүз бұралтып, шырқап, асқақтап кетеді.

— Өзі қайда тұр? Қайдан жанған ләззат шоғы,— деп Баян қайта қозғалды. Ұйып тұрмыз. Саз нәрі таңдайды жұлып, тынысыңа тұтылып, сезім құшағынан босатар емес. Қол-аяқ ұйып, бүкіл күш-қуатың тек әуен сазына құлап, қозғалыс тыйылған. Апыр-ау демеске шараң жоқ.

Қазір қазақтың байтақ сахарасы бұрын-соңды естілмеген әнге, тосын құйқылжыған күйге бөліп, құлаққа ұрған танадай мүлгіп, іштей тұнып, тың тыңдап, айқара жайылған. Аң-таң хал кешіп, бір өзі оркестрдей бүкіл даланы күйге бөктіріп, сиқырлы дауысымен баурап, көпші көкжиегін шалқытқан құдыретті коруге ытық сезім билеген сана алас-құлас жап-жағын қайта сүзеді. Жоқ! Бір ғана асау, арыңды бұлақ суындай мөлдір, тұнық әуез толастар емес. Мың бұралып, жүз құбылып ырақ тауып, ғарыш биігін кезіп кеп, қайта құйыла төгіледі. Әнтек биіктік бір!

— Бұлбұл ғой сайраған,— деген Қайырғалидың еміс үні шықты.

— Т-с-с,— Баян құлағын тігіп, көзін жұмып, берілген күйі ернін тістеді. Көгілдір орман, тау, тас, шалғын, егістік, көк аспан, гүлжазира марғау ұйыған. Бірақ сол құдырет тілі — ән қайдан шығады? Қайдан сорғалайды, қайдан төгіледі! Көзге көріну жоқ, бар болмысы жаңды тербеп, аялап, тәтті шырын бөліп еріп, созыла түседі.

— Орман бұлбұлы өз әнінен жаңылып калмайын дей екен, гүлге оранып, бойын жасырып, тығыла түседі, ә! Сол! Сол! Әне, біртуар асыл еркелік! Дала сырласы деп соны айт! Сол ғой, сол шетсіз-шексіз кең өрісі, тауы, көздің жасындай тұнық аққулы көлі, өзені арқыраған тіршіліктің бармақтай перзенті. Ө, дариға, сұлу да жайсаң өмірдің жыршысы болу бақыты маңдайына жазылған... Жан иесі-ай, сенің ұлы қасиетің-ау әлемді шуаққа бөлеген! — Қайырғали тебірене тіл қатты. Баян өзін қоярға жер таппай, тыпыршып:

— Өзін көрейікші, бір көрсетіңізші! Бұ қандай керемет! Қайда тұр? Бір өзіне осыншама асқақ әншілік сыйған тәңірі қасиетін таныықшы! — деп, оны көру де, көрсету де Қайырғалидың еркіндегідей, жік-жапар болды да, — өзі анық бұлбұл ма? Қайдан білесіз, бәлки...

— Бәке, сіз де қызықсыз. Ондай біртуар құбылыс көзге шалына бере ме! Бұлбұлы бұлбұл ғой, үніне сеніңіз, тыңдаңыз. Бұл табиғат — ана ілкіде сандугашын сайратқан киелі дала. Құсы ғана емес оның өңіне балбұл қызылшырай берген.

Қайырғалидың әр қимылып бағып, төгілген асқақ әуенге берілген Баян бір тың әңгіменің ұшығын ұстағандай.

— Құсы ғана емес дейсіз бе? — деп сұраулы үн тастады...

Тақтайдай тас жол жүрдек машинаның төсіне асығыс пумақталып келеді. Әлгі құлақ құрышын қандырған әуен

енді машинаның салонына жайғасып алған. Әркім өз ойы, өз сезіміне ұйып, үнсіздікке берілген.

— Міне, елге де келіп қалдық,— деген Қайырғали бәрімізді елең еткізді. Мамырлаған қаздай жылжып асфальт қуалаған ақ «Волга» кіл шатырлы, жап-жағы жасыл жапырақты ағаш, гүл көмкерген, шағаладай үйлері қатар түзеген селоға кіре берді. Бұлбұл дауысына беріліп отырып, қайда, қандай елді мекенге келгенімізді де аңдамай қалыппыз. Әйтеуір, тап-тұйнақтай, жаңа ғана су сеуіп, көрпе-төсенішіп қағып-сілкіп, жұпар шашып қойған қонақжай үйдей тап-таза көшелі ел. Ауыл сыртына қарай топ-топ қаз, үрек мамырлай басып, өрістеп барады. Одан өрі ірі қара табыны орманға бет алып, шұбатыла жайылып, шашырай қозғалады.

Қайырғали еңселі үйдің алдына тоқтатты машинаны. Күні бұрын хабарлағандай, сағына қарсы алу, меймандостық кәде де басталып кетті. Жиһазды, кең үй іші лезде өрелі мәслихат, қызықты әңгіме дүкеніне айналған. Ақ сақалы омырауын жапқан қарт кісі қаз дауысты ашық үнімен көпті баурап, бірден қонақжайлылық танытып тастады. Өз атын Байтақ деп таныстырған зиялы кісі сөзге де шебер, көпті көрген көне болып шықты. Сонысын аңғарды ма, машина жүргізуші Баян лышып алып ұшқан мінезіне бағып, төбеден сауал тастағаны:

— Сіздің жеріңіздің асыл жаннат көркіне әні де сай екен. Бұлбұлы сайрап, бағы гүлдеп, егіні пісіп, ормантоғайы ырғалып, көлі аққу, қаз-үйрек пен қасқалдаққа тұнып, өзені сылдырай күміс шашқан мұндай өлкеге бірінші келуім. Бүкіл жол бойы бұлбұл құсы өмірдің мәңгілігін жырлап берді. Үні құлақтан кетер емес,— дегені.

— А? Не дедің? Бұлбұл ән салды дедің бе?— деп қарт қозғалақтап кетті. Мына тосын сөзге жадырап, көйлегінің тамақ түймесін ағытып.— Ғажап қой, рас па өзі? Көптен естілмеген керемет сағыныш сазы ғой ол,— деп аз кідірді де,— мыналарың соны жаңалық екен. Анық бұлбұл ма?— Қарт еңсеріле қарады бізге.

— Бұлбұл екеніне күмән жоқ,— деді Қайырғали.

— Өзін көрмедік, бірақ тамылжыған үні бүкіл атырапты көміп кетті,— деді Баян.

— Е, е, ол бірден кімнің көзіне түссін. Сирек жаратылыс иесі емес пе?— деген Байтақ қарт.— Бұрын-соңды кейінгі жүз жыл мұғдарында, осы өздерің тәнті боп, қызыға қараған өңірде бұлбұл сайрағанын естідім дегенді білген де емеспін. Дала жүрегін тулата қақтырған шығар, ә, өзі де,— деп ойлана қалған қарт өзінен-өзі, арқасы

бар жаңдай қопандап, қозғалып кетті.— Рас болғай! Бұл өзі ақылдыны тебірентіп, сананы толқытатын күштен жаратылған ерекше басқа дүние ғой,— өзімен-өзі сөйлескендей, бет бейнесінде әлдене бір таңданыс сәулесі ойнап өткендей де болғап.

— Бай аға, бұл ақиқат! Жаңа ғана жолымызда айнадай жарқыраған Әтірқол бауырында мың құбылтып әуелете шырқаған оның сазды дауысы құлақтан мәңгі өшер ме?! Бүкіл тіршілікті мүлгітіп, езілте шыққан асыл өуен құлақта тұнып тұр,— деген Баян аузының суы құрып.

— Үзілтіп бір шырқады дейсіз енді. Сол жерден қаддам басып кету де мүмкін еместей болды,— деп Қайырғали да оның сөзін бекіткен.

Ақ сақалын саумалаған Байтақ қарт қабағының арасы қосылып, ойлы күйде бір сәт отырып қалды да:

— Құдырет қой бұлбұл әпі,— деді екі иығын кезек қосады,— неткен ақжолтай азамат едіңдер. Мына ырысы тасыған дарқан даланың сандуғашы сайрап қарсы алса, әлемнің жасауы айқара теңін шешіп, гүлі мен көкмай-сасын жолдарыңа төсесе, енді, міне, неше жыл естен шығып, ұмыт болған жыр-дастан тағы бір асыл сөз боп менің де ойыма оралғанын қарашы. Ей, Қайырғали,— деген қарттың дауысы да көтеріңкі әрі коңілді естілді.— Дәл осы әңгімені өз атаң Майқожаның әкеме айтып, ұзақ тебіренгені есіме оралды. Рас болды. Қайран әруақ та, дала сандуғашы да тірі екен-ау, бар екен, тірі болды.— Қарт нұрланып, жан-жағына байыппен ықыласын аударды.— Тұқымы тұздай құрып кеткен шығар. Болмаса, осы өңірде туып, тіршілік етсе, қалай бір із қалмайды, неге бір сананы селт еткізер белгі бермейді деуші ем. Базбазда осы жәйт есіме түскенде,— деді де, қарт түсі суып, лезде өзгере қалды. Қалың қабағы жарға біткен қияқтай боп төгіліп, көзін жауып кетті. Ақ күмістей сақал, мұрттан қалам ба дегендей, ағарып, жылт-жылт құйылған. Аз үнсіздіктен кейін,— Мына сендер ғой,— үнінде қабаржу ма, налу ма, сызды салқындық бар,— қаншама жылдар әруақты жоқ деп келдіңдер?! Құдаймен қанша жыл ұрыс салдыңдар, ә?! Ал енді сенбей көр! Құдай мен әруақты жоқ қылшы, қолдарыңнан келсе,— оның үні біртүрлі жасып, іле құдыреттеніп, еркін биіктеп шықты. Қабағын жазып,— Бекер бопты. Зая, бекерге сеніппіз. Бүгін бәріңді тәңгі етіп, сұңғыла сырлы әнімен тәніңді ерітіп, жүрегінді, саианды баурап, ағыл-тегіл шаттық нұрын бір өзі естен кетпес күй етіп шерткен, иә, сол бұлбұлдың не сиқыры, не сыры барын бір құдайым біледі.

Тамылжыған әнімен ұлы Абайды да қарсы алғап. Тәңірінің сүйікті пендесіне еткен құрметі демеске кімнің күмәні бар? Қапе, айтшы бірің!— Байтақ қарт саңқылдап кетті. Бас бармағын азу тісіне басып, «сендер де ойлашып көріңдерші» дегендей, көзін жұмған ол үнсіз отыр. Өзімен өзі іштей сырласып кеткен ол енді бір сәт тілсіз күйге түсті. Бәрі қартқа жауаң-жауаң қарап, аң-таң.

— Осы бұлбұл Абайды да қарсы алған дейсіз бе?— Баян қартқа таяна түсіп, сауалына жауап күтіп, дегбірсіздене қозғалды. Басқалар да сол күйде.

— О, жарықтық, Бай аға, сіз біз өмірі естімеген, басқа жан біле бермейтін соны деректі бастадыңыз. Мына әңгімеңіз бұлбұл жайлы ғана емес ұлы сөз патшасы хақына ауысты. Тәңір жарылқап, өнер туы, мәңгілік жыры болғай— деген Қайырғали үзілген сөзді жалғауға тырысты. Қарт қозғалар емес. Үстіне сауыт, басына дулыға кигізіп, қолына қарағай найза ұстатып, тұлпар мінгізіп, сайын далаға жіберсе, жарықтық Қара Қыпшақ Қобыланды немесе Қаракерей Қабанбай батыр тіріліп келген бе демес бір пенде болмас еді. Тұлға шіркін, бір пендеге бітсе, осы қартқа біткендей-ақ екен. Қас, қабақ ортасы дөңестеу келген мұрын да айбарлы, бетті сұстандырып жіберген... Әр саусағы оқтаудай. Жасында он кісіге ат бермеген қуатты палуан болғанына, жасы сексеннен асқан шағында да, күмән келтіріп болмас. Осы күннің өзінде алып дене, қарағайдың қарсы біткен бұтағындай тіп-тік.

— Қайырғали шырағым, сенің атаңның — Майқожаның сондағы үні әлі де құлағымнап кетпейді.— Манадан өзімен-өзі болып кеткен қарт ұйқыдан ояғандай мойнын толғап қозғалып, тайпалған жорғадай ағып сөйлеп кетті.— Осы тұлғама, тәңір берген болмысыма тәнті болды ма, қадала сөйлеп:— «Уай, Байтақ,— деп жарықшақтау дауысын азап шақырғандай созып,— атаң жарықтық көріпкел әулие екен. Сенің осындай алып болатыныңды білмесе, атыңды да Байтақ қоймас еді»,— деп маған деп аударғаны сонша, үстіме төне түсті. Сөйлегенде орнынап қайта-қайта қозғалып, алдындағы кісіге таяна түсетін әдеті бар екен. Осы елдегі көзіқарақты кісі атанған беделді дуалы ауыз адам алдында әкем қалбалақтап кетті.

— Оу, Майеке, түкіріңіз балама, түкіріңізші! Қырықтың бірі қыдыр деген, тегін кісі емес едіңіз. Әрі сіздің жапарыңыз бен тіліңізде құдыреттің қылышы бар деуші еді,— деп құрақ ұшып, монтаң қақты.

— Ой, тәңірі, онда не тұр, тфа! Тфа!— деп бетіме түкірігін шашыратып, бұғағы бүлкіл қағып, қопарыла тү-

сіп, аяғын астына басып, жүгініп отырды.— Мына балаңның атына заты сай жаратылғанына тәнті боп жатқаным ғой. Әлгі, мына қайсысы еді, апт атқанның бара жатқанның балтасып, келе жатқанның кетпенін ши тасалап, орман ықтап, рулы елдің тұяқтысын, ерулі елдің тоқтысын қағып жеп дәнiккен ақ сойыл топ ұрыны шыбындай қаққанына жаным сүйсiнiп айтып отырмын мұны,— әңгiмешiл Майқожа аңсағай денелi, селдiр сақал, екi бетi қып-қызыл шиқандай, нұрлы кiсi екен. Сенiң сол кiсiге бет бейнең аздап келедi,— деп Қайырғалиды да көтермелеп алды сөзiн жалғаған Байтақ.— Атаң сондай. Адам құдайдан бала сұрайды. Сұрағанда да ақылды, естi бала сұрайды. Сонда атағым қалсын, ұрпағым мақтансын, әруағым өлмесiн деп армандайды. Пенденiкi сол ғой,— деп селдiр сақалын тарамыштай отырып-отырып,— құдайдың құдыретiне қалай тәнтi болмассың. Бәрi жаратушының қолында екенiне кейде күнәкәр жан сен не ме?! Құдайды мойындамай, асып-тасып кететiнi де бар емес пе адам шiркiннiң! Ғажап,— деп сақалын тiстеп аз отырды. Бұл ғажапты көзiм көрген соң пайымдаймын. Өзiм куәмiн оған,— деген Майкең.— Жарайды, Байтақтың ұрыларды қалай түсiргенiн кейiн бiр сұрармын. Одан бұрын мына бiр әңгiменi естiп қойындаршы,— деп осы бұлбұл хикаясын жыр ғып айтып едi, жарықтық.— Байтақ қарт тамағын кенеп,— мен естiгенiмдi ғана айтайын дедi де:

— Жер-ананың кемелiне келген шағы едi деген Майкең, түкiрiгiне пашалып едәуiр жөтелiп, онсыз да қызылшырайлы жүзi масатыдай боп кеттi.— Жер бетiне шықпаған шөп атасы қалмаған. Төрт түлiк малы кең далаға сыймаған халық береке, ырысы тасып, мөре-сөре.

Осы Қыдыр әлейссалам шылауына оралған елдiң ошетi мен бұ шетiне тосып, күтпеген хабар ұрандап жеттi. Жай атөттi сөз емес, қазақ сахарасын елең еткiзiп, дабырая келдi. Бүкiл жайлау дүрк құлақ түрiп, делебе қозған күндер қарбалас қызу дайындық құшағына ендi де кеттi. Осы сәттi күткендей, жер-көк бал шуақ, өзен, көл құс базарына айналды. Не керек, халық мол тыныстап, бар ықылас-пейiлiн осы мәуiрт сағатына бағыштап, сыйлы қонақ, қадiрлi-қасиеттiсiн көруге зейiн қойған. Сөз басы: «Елдiң игi жақсылары бас қосады екен. Ел қамы, бүкiл болашақ жайы талқыға түсiп, келелi мәселе айтылмақ. Бұл беделдi де пәтуалы мәслихатта замап ағымы, ел тағдыры сөз болмақ. Мiне, сол бас қосудың сыйлы қонағы боп Абай келмек. Мiне, керемет! Абай келмек! Абай

келеді, Абай... Ауыздан ауызға, елден елге, таудан тау асқан байрақ сөз бұл. Қалай келеді? Кіммен келеді? Бар сауал, жұмбақ сыр да осында...

Рулы еліміздің, ата-бабамыздың кіндік қаны тамған, қаншама ас, той, киелі жиыны өтіп, ұран тастап, әруақ шақырған Әтіркөл маңы құлшырып, жайнап шыға келді. Ақ шағала үзікті, жасаулы үйлер тігіліп, көл маңында, құрметті қонақ күтілетін мәуелі бақ гүл, орман майысқан атырап жаңа бір жасаулы түрге енген.

Әтіркөл десе, Әтіркөл көздің жауын алады. Ата-тегі әруақты, текті тұқым, сол кездегі ел басшысы Бекеннің де аузынан жалыны шығып, атақ-даңқы Мекке-Мединеге жетіп тұрған шағы. Қазіргі жер де, ел де сопыкі. Атақ-абырой иесі де сол. Елі мен жері қандай кемеліне келсе, Бекеннің де ақыл-парасаты, бақ-дәрежесі қатар-құрбысынан қырық кез биік тұрған күндер еді.— Селдір сақалын саумалаған Майекең мәртебелене дауысын созып,— Біздің де жас жігіт кезіміз. Ол генерал күбірнатор келсе де бас имейтін, маймөңкені білмейтін көңіл шіркіннің астам кезі. Атам жарықтық «жүр, жүрдің» астына алып: «Заманымыздың көсемі, параст иесі, қазақта одан асқан дана жоқ. Әр сөзі алтын, пайғамбардың хадисіне суарылған. Не айтар екен? Есті. Біл. Есіңде ұста! Тыңда! Біртуар адам»,— деп, сәдірмек қуған бозбала емеспін бе, алдына салып, еріксіз әкелген.

Айтса-айтқандай, сол күні мәңгі Қыдыр қонған дала қоңыр салқын шуағына бөгіп, құт қонағын тосып, жадырап қалып еді. Оғаш айқай, тық еткен дабыр-дұбыр тыйылған. Бәрі Бекеннің қас-қабағына маталып, соның ым-ығытына бағынған.

...Омбы жолы. Кешкі қоңыр көлеңке ұзарған шақ. Үш ат көсем жегілген сәулетті күйме көк шалғынды мөлдір аспан астында аққан жұлдыздай қалың ну орманда көрініс беріп, жарқ етіп, қайта жасырынады. Былдыр-былдыр қоңырау үні ауада ілініп, атойлап қалады. Ұшқыр басымен алысқан, қаншырдай бауырынан жараған ат жегілген тегіс жол емес пе, келіп-ақ қалған. Сыйлы қонақты күтіп алуға үстінде ақ жібек жейде, жұқа қаптал шапан, басында мақпал тақия, қою, келісті қара мұртты Бекен қадірлі ел ақсақалдарымен өзі шыққан.— Майекең тағы бір кідіріс жасап, дәс орамалын алып, жасаураған жанарын сүртіп, желпініп аз отырды да:— Шіркін, көз көргеніңе сірәда тоярмысың, көргеніңді қаперіңде ұстауға жадың жарар ма? Қанағат тұтып, сері көңіл тоят таптым, тоқтадым дей алар ма? Әй, қайдам, бұл пәнидің

ыстығы мен ләззаты үшін жаралған жүрек өз соғысын сол қызыққа — таусылмас махаббатқа арнаған емес пе?! Ендеше... бұл жалған дүние талай жорғаны да, тұлпарды да, дiлмәр шешендi де, ел бастаған көсемдi де бауырына басқан. Сонысымен ыстық қой, сонысымен қиыспайды.

Иә, жалған дүние-ай десеңші, адами өмiрдегi зиялы парасат иелерiнiң бiрiн-бiрi құшағына алып, тос қағысып жатқан мәуiртi неткен ыстық, неткен қымбат едi. Жел тынған. Жапарлары нұрға толған халқымның қасиетiндей ғажайып тұлғалар маң-маң басады. Кере қарыс маңдай, ұлы тұлғалар, жерден пішкендей дара жаратылыс! Байтақ атырап хош иiсiн шашып, хош келiнсiң, абзалым деп, қуанышы қойнына сыймай, үп етiп жел де соқпай, әлем қас қақпай қалған сәтке кұә болдым сонда. Мен соны көрдiм. Көз тойған, армансыз рақат тапқан шағым болды.

— О, Алашымның мәртебесi, мақтаны! Елiмнiң асыл перзентi, қадiрлi Абай аға, хош келдiңiз? Төрiңiз әне! Құрмет, iзгi ниетiмiз мiне! Тәңiр сiздi мына ата жұртымызды, халқымызды көруге нәсiп етiптi. Елiңiз мынау құшағын ашқан, — деген Бекен алты қанат кiре берiс үйлi сегiз қанат ақ орданың есiгiн өзi құрақ ұшып ашып едi. О, жалған дүние-ай! Сонда да жүрек жарылмады. Соған да кұә болдық, — деген Майкең басын iлкi пайқап кiдiрдi. Байтақ қария да, сол әңгiменi қазiр тыңдап отырғандай, кең маңдайын шалқая сипап, үй төбесiне тесiле қарап қалды. Бәрi қарты аңдып, аузынан шығар әр сөздi дұға сөзiңдей көкiрекке тоқып, үнсiз тыңдауда. Әлден уақытта:— Әлгiде осы далада бұлбұл сайрады дедiңдер ме?— деп қайта тiктелiп алды. Ұйқыдан оянғандай.

— Иә, сайрағанда да бiр сәтке емес, ұзақ толғады, — деп Баян елгезектiгiн қайта танытты.

— Айтарлық жаңалық екен. Жақсы ырым! Жақсы белгi екен. Мәңгiлiк шаттық келедi, халыққа дала бұлбұлы сайраса, — деп жадырады ол.

— Аумин!

— Айтқаныңыз келсiн!— деп қымыз сапырып отырған жас келiн де кұбiр еттi. Қарт сонау бала шағында естiген сөзiн қайта жаңғыртып, ұзақ әңгiмелеп кеттi.— Майкеңнiң қыза сөйлегенде дауысы ашылып кетедi екен. Айтар ойы да түйдек-түйдек, тыңдаушысын ерiксiз ұйытып барады. Әкеме бар ықыласын аударып, қадала қарап:— Сол күнi ұлы Абайға көрсетiлген құрмет, қошеметтi сөзбен жеткiзу мүмкiн емес. Айтылған ұлағатты дапалық ел жайы, заман ағымы, ұрпақ келешегi туралы

ойлар кімді тебіреңдірмеді дейсіз. Дапышпапның аузынан шыққан барлық асыл ойды көкірекке түйіп қалар бас қайда!— деп бір тоқтаған.— Байекең бізді бір шола көз жүгіртіп,— Қайырғали,— деді, оны өзіне қаратып.— сенің Майекеңді көруге қисының жоқ. Онда сен туғап да жоқсың. Менің ат жалын нық ұстаған шағым. Жарықтық, сөзге шебер, құйма құлақ, ойы да көзі де суреткер кісі еді. «Абай былай дегенде, Бекен былай деді» деп, жазып алғандай тақпақтап, шұбырта жөнелгенде, жорғадай тайпалады кеп. Әкем одан көзіп алмай, басын шұлғып қалған. Мүйіз шақшаны өкшесіне тық-тық қағып, бұйра насыбайды ерніне тастап жіберіп, ширата сыздық атып, түкіріп отыр.— Қайран Абай-ай, бір тұспал ой тастап, жұртты ұйытып кетеді. Әр сөзі алтын, әр ойы дапалық. «Көк тұман алдыңдағы келер заман, үмітті сәуле етіп көз көп қадалған. Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр, сипат та, сурет те жоқ, көзім толған»,— деп толғанған тұстарда Бекен де сыр сапдықты молырақ ашуға күш салған. Көзі жайдың шоғындай жарқ еткен Абай осы ойының қорытындысында саңқ етіп, қоңыр үніп соза түсті де: «Біріңді, қазақ, бірің дос көрмесең, істің бәрі бос» деп түйіп тастады. Бұл не тұспалы, не дегені, түсініпшіз бе, әйтеуір, үлкендер құрақ ұшқан. Сөйтсем, ұлы дана осы заманды да болжап тастапты-ау! Бірікпесең, бір ауыздан сөз, бір жеңнен қол шығармасаң, күнің қараң ақ,— деп те кетіпті. Ойланыңдаршы, бірікпесең, бүгінгі тәуелсіздігіңнің күні не болмақ!— Қарт үні қатқыл шықты.

Келгелі бері ұйып тыңдап, ара-арасында ой қосып қостап, өздері түйгендеріп ортаға салған ел қариялары: «О, бәрекелді, тәңір жарылқасын, Абай! Созің сөз-ақ. Міне, пәтуа басы осы! Алаштың көкбайрағы осылай тігіледі де!»— деп, бәрі орындарынан дүрк көтеріліп еді. Дабырласып сыртқа шыға бере көп ішінен біреу:— Таң құлан иектеніп келеді. Таңсәрідегі Абай сөзі періштенің құлағына шалынғай,— деп бетін сипаған. Дәл осы сәтті күтін тұрғандай, ақбоз үйдің сыртынан бір бұлбұл сайрап берсін. Үйден көтеріле шыққан Абай бастаған топ қалт тоқтап, мына асқақ сазға құлақ түре кідірген. Бар әлем бұлбұл әпіне ұйып қалған. Саз сызылып, үзіле түсіп, қайта шиыршық атып биіктеп, шыңға шығаңдап, енді бірде төмен құйылып, сорғалайды кеп. Балдай созылып, тамылжиды, үзілер емес.

— Пәлі! Жан тынысы ғой мынау!— деген әлдекімнің

жалқы дауысына қолын көтеріп, сөйлеме деген ишара білдірген Абай қозғалар емес...

Сол бір жан қимас таң шапағы алдындағы әсем үн тұнған тыныштыққа шапқан аттың дүбірі. таңғы ауаны басына көтерген «Сүйінші! Сүйінші!» деген айқай кеп араласып еді. Ұлы табиғат — ананы сазды үнімен баурап, сананы елтігіп төгілген бұлбұл дауысы енді сүйіншілеген жүрек жарды қуанышқа ұласып кетті. Өмірде мұндай да ғажап қуанышты сәт болады екен. Бұлбұл әні, сүйіншілеген таңғы шық дауыс! Ұлы Абайды, оны құрметтеген елдің қасқа мен жайсаңының күндей күлген қуанышын, сол сәттегі мәңгі өшпес дидарын көрдім. Бұл тіршілікте енді қайталанбас, екі келмейтін қимас мезеттің куәсі болдым. Жүрегім сондағыдай әлі тулайды.

— Бақыттысыз ғой, Майеке, бәріне куә болдыңыз,— деген әкем,— иә, сонымен әлгі тамылжыған бұлбұл әнін үзген таң алдындағы не сүйінші екен?— деп тағатсызданады. Майекең асығатын емес. Екі бүйіріне кезек шайқалып, басын шайқап отырып-отырып:

— Құдай бергенге береді. Дәулетіне сәулеті сай, басында бағы, астында тағы бар, атағы талайды тамсандырған Бекеннің Абай қопақ болған түннің таңы атар алдында әйелі ұл туыпты. Әне, сүйінші соныкі! Мұны естіген Абай:

— Уа, Бекен мырза, бұлбұл сайраған тәңірдің сәтінде бәйбішең ұл туыпты. Құтты болсын! Бауы берік, сандураш үні таңдайынан төгілген өнер серік болсын ұлыңа! Бұлбұл сені мен маған баяғыдан бері бозала таңда сайраса, талай таң атты емес пе?! Бұлбұл сол сәбидің өмірге келуіне қуанып, әні кеудесіне сыймай, шат жанын қоярға жер таппай сайрады деп біл,— деп аялы қара көзін жаппат шуағы төгілген жасыл атырапқа аударып, ілгері қозғалған. Әңгімесін әлі үзбеген ол,— Бұлбұл — бармақтай ғана, таңдайына ән ұя салған құс. Өнер сонда! Оның үні өмірдің қан тамырын соқтырады. Тыңдаңызшы, бүкіл тылсым тынып, байтақ даланың бұтасына дейін маужырап, елбек қағып қалды емес пе?! Ол — өнер құдыреті! Оны естіген адам жүрегі ше? Езілуге шақ тұр. Ләззат құшқан жүректе мұң болмақ емес. Рақат сезімі аялаған жан — мәңгілік! Бүгінгі туған сәбиді бұлбұл сазы құшағына алды. Ол мәңгілік асқақ жыр, таусылмас саз боп туды!— жанары жалын атқан, осылайша тебіренген Абай көпті барлап қалған...

Абай үні сонда күші енді шығып келе жатқан даланы

кезіп бара жатты. Ол әлі де шырқап шыққан бұлбұл үніне қосылып, жаңғырыға естілетіндей.

— Сөйтін, бұлбұл осынау елге Абай ата келген күні туған сәбидің құрметіне сайраған болды ма?— деп Байтақ қартты Баян тағы сөзге тартты.

— Иә, Абай солай десе, басқадай кім сөз қоса алады. Солай болған,— деп қария нақ түйді де,— Бүгінгі ауада өзгеше бір леп бар ма деймін. Жүректі алып ұшқан тың серпін, ағыс бар сияқты. Басқаңды қайдам, сексеннің сеңгіріне шыққан мына мені де сол тың, сері күш алып ұшып бара жатқандай,— деп көңілденді.

...Айнала жым-жырт. Масаты түс жазық дала, көк орман, шұбат иіс ауа, көк майса шалғын, ырғалған бітік егін — бәрі-бәрі сыбдырсыз, ұйып қалған. Табиғат — ана желіні дертіп, ағыл-тегіл ақтарылар сәтін үздіге тосып қалған сыңайлы. Көкейді жарып, сонау шалғайдан сорғалаған бұлбұл дауысын, әлде осы кешкі кірпікке тұнған сүтсағым көріністі шайқап алудан іркіле ме, үлбірей тамылжиды кеп. Тіршіліктің лүшіл қаққан алыш жүрегі бұлқына тулап, өксікті сағыныш пен зарыға аңсау үстінде, көзге көрінбес ыстық діріл құшқан. Көптің жанары ішіп-жеп, үнсіздік билегелі де бірқауым уақыт өтті.

— Пай-пай, Жер-анам-ай, бітіміңе болайын! Бар сұлулық өзінде жатыпты-ау!— деп қалды Байтақ қария көзін көлегейлеп, алысқа зер салған күйі.

— Бұлбұл туған дала емес пе бұл! Жаннат топырағы да осында шығар. Содан да, әне, кешкі салқында созыла шыққан саңдуғаш әніп қайта тыңдаңыз,— деп Баян сөзге қайта араласты. Елеңдей қалған қарт:

— Өзі бірте-бірте күшейе түскендей-ау!— деді.

— Дұрыс айтасыз. Асқақ саз биіктеп барады.

— О қасиетті Байтақ аға, өзіңіз қазір ғана айтқан ұлы Абай келгенде бұл даланың бұлбұлы сайрапты. Ол Бекен ағамыздың даңқты ұлы туған күн екен. Одап бері тура аттай жүз жыл өтіпті.

«Арыстанмын, айбарыма кім шыдар,

Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар?»—

деп, әлемге жар сала келген халық перзентін іңгалаған үнінен таныған қазақ өнерінің пайғамбары ұлы Абай: «Ол мәңгілік таусылмас жыр, көркем сөз боп туды»,— депті демедіңіз бе? Сол шындықтың екінші жүзжылдық мәңгі өмірі басталғанына кешеден бері бұлбұл қайта сайрап, сүйінші сұрапты. Сүйінші!— деді қарттың қос қолын ұстаған Қайырғали қуанышты үнмен.

— Ал, ал! Сүйінші сендердікі. Әлгі саз, әлгі дауыс

ұлы Мағжандікі болды емес пе?! Мағжан!!!— Қарт үні кешкі ауада қалқып қалды. Есіл ер туған күні бұлбұл сайрағанына да жүз жыл болып қалып еді. Өтіп бара жатқан өмір-ай. Қайран Абай, көріпкел екен-ау! Қалай тап басып, дәл айтып еді. Бекеннің Мағжапы,— қолын көкке көтерген Байтақ қария,— өнер көгімізде өшпес жұлдыз болып жанып қалды емес пе?— деді. Кенет қарттың көзі боталап, кәрі жанары суланып жүре берген.

— Оу, ағатай, бұныңыз не? Көгінде өнер жұлдызы жанып, даласында шаттық бұлбұлы сайраған дарқан елдің қариясы сөйте ме екен,— деп Қайырғали еркелей тіл қатты.

— Иә, қарақтарым, қапалықты қуаныш жеңіп, көңіл шіркін босап кетті. Туғанында әлемді таң қалдырып бұлбұлы сайрап, халқымыздың Абайдай данасы болашағын болжаған Мағжандай ақыны бар ел қамықпас болар! Үлкен той бар екен. Бұлбұл өнімен басталған тойларың мәңгі жалғаса берсін! Той! Той! Енді біздің үйдеп басталсын,— деген ол үйіне қарай беттеген...

— Мағжан ұлы Абай келген күні туған ғой сонда?— Баян елпілдеп кетті.

— Иә, Бекен де тегін кісі ме, Абайдай ұлының батасын алған, ырым еткен!

— Ғажап!— десті отырғандар.

— Әрине, ғажап! Ондай құдыреттер өмірге солай келеді,— деді Байтақ қария.— Сол бұлбұл әлі сайрап тұр. Оның үні құлақтан кетер емес. Сөйтсек, ол Мағжанның бұлбұлы екен. Мағжан екеп! Иә, сайрай бер, қазақ жүргының сандуғашы!!!

Байтақ қарттың сом жаратылысы қазір де қоз алдыман кетер емес. Ол әруағы тасып, шоқтықтанып сөйлей кірген үйге:— Бір сөзді бір сөз, бір ойды бір ой қозғайды екен-ау! Майкеңнен естігенімді әңгімелеймін деп отырып, ұлы Абайға, Мағжанға кездестік. Жан рақат тапты. Көңілден кетіп, санадан өше бастаған болмыс тірілді. Абай бәріміздің сүйікті қонағымыз болса, бүгін қимас Мағжанымыз қайта туды. Кемеңгерлік өлмейді деген есі! Адамның бәрі дана болмайды. жердің бәрі дала болмайды,— деген ол аз кідірін,— Адамзатқа ұлы ойшылдар берген халық та мәңгі жасай береді. Халықтың жүрегі қаналықта! Өйткені даналар — дәуір бұлбұлы. Ал бұлбұл кімнің жанына қуаныш екпеген?!— деді. Дауысы сінті асқақ. Жарықтық, халқымның ойшыл қарттары-ай!!!

Қырдағы көріністер

Самолет салонында қимылсыз отырмын. Көңіл шартарапқа шалқиды. Көз алдымда тасқа жазған жазудай өшпейтін көріністер жатыр. Содан ба, міне, көкіректі жарған иісі бұрқырап кетті. Өзім туған дала, жайсаң дала күліп жатыр. Қазір бұған дейін сезілмеген саз бар табиғат бойында. Осынау кең әлемде ерекше нәзіктік көлбең қағады. Жанымды әлдилеп, қытықтайды. Жүрегімді аялаған сол сезім сұлулығы алыстан қыздың тақиясындағы үкідей бұлғақтайтын сияқты, елігіп келемін...

...Менің бұл туған жерге көп жылдардан кейін келуім еді. Сағынышым да қойныма сыятын емес. Жан-жағыма ынтыға қарай беремін. Сұлтан да шаттыққа бөленіпті. Ол ауылда жылқышы. Жан-жағына жалт-жалт қарап, аяғын билей басқан ақбоздың басын босатып алады.

— Міне, туған жер, ауасын жұтшы емін-еркін, бір жасап қаласың,— деді көңілді дауыстап ол. Мен өз төңірегіме тінте қарап, иісі сұлулық, тәттілік болса, құшып сүйгім келіп келемін. Жастық шағым, Жыланды бауыры денемді балбыратып ерітіп барады. Жан елігуі деген осы да! Өзен бойының балауса иісіне масайған бозторғайдың қоңыраулы үні де шалқып шығады. Екі көзімді төңіректен ала алатын емеспін.

Дала іргесін әлгіден де кеңітіп, ұзап барады. Соңу көк жиекке дейін теңіздей толқып бұлдыраған сұлу кеңістік құшағы керіліп жатыр. Көз жетер жер құлынның жонындай құлпырады. Алашадай қызыл-ала гүлге тұна қалған.

Мен, расымды айтсам, бұған дейін ауасы тар жерде көп отырып қалып, енді сайын далада жаңа тыныстап тұрғандаймын. Тынысым кеңі түсіп, делебем жараған аттай тықыршып, қунап кетті.

— Жарқын, неге аң-таң бола қалдың?— деген Сұлтанның дауысы құлағыма еміс-еміс естіледі. Осы сәтте екі көзім төңіректі ішіп-жеп, өзімнен тыс бір құбылыс меңдеп алғанын байқамашпын. Лезде сұлулық әлемі аялаған маңдайым жіпсіп, терлеп кетті.

— Ана қарашы,— оң қолын құлаштай көтеріп, қапталымызда қалпы бара жатқан өзекке қарап,— атақты шопан ағаң Жапекеңнің күзегі, эне, күн көзін қызықтырып жатқан жоқ па?— деді енді бар денесімен маған аударыла бұрылған Сұлтан.

О шеті мен бұл шеті ат шаптырым кең өзек әдейі қол-

мен екендей әр түрлі гүл. Жусан ба, изеп бе, қоңырбас па, қарға тұяқ па, қараған мен тобылғысы аралас бір тұтас өңір кілемнің түріндей түріле қалған. Әсіресе өзектің бергі тостек басы, үстіне биіктетін су тартатын «ЗИД» моторын орнатқан құдық төңірегі Алматыдағы гүл алаңындай. «Сайын далаға, жел мен аңызақ қабындаған жерге де гүл шіркін біте береді екен-ау» деген менің ойымды тағы да Сұлтанның күлкісі бөлді.

— Сен табиғат сырына үңіліп жүрген ғалымсың ғой,— деді маған ат үстінен бір жамбасынан аударыла қарап. Аялы қара көзінде сүйкімді күлкі бар.— Басқаны қойшы, ал мына далаға сонау гүл қайдан келді? Мұның бапкері кім?— деді таңырқаған маған ол. Жөппелдемеде аузыма жауап оралмай қалды.

— А-а-а, ғалым, ойланарсың. Мұндайда гүлдің бағбаны да, күтушісі де қой екенін қайдан білейін деп едің?!

— Қой? Қойың не?— депшіп тағы да ойланбаған мен.

— Міне,— деп шалқалай күлген ол,— сендер сонау үлкен қалаларда, алаңдарда, көшелерде күнде су құйып, жас баладай әлдилеп өсіретін гүлді Сарыарқаның қойы өсіреді. Қой қозы ғана емес, осындай сап-сары ала, көздің жауын жеген гүлді де туады, ха-ха-ха-ха,— деп барыпша ақтарыла күлді.

Әлі аң-таңмын. Не сыр бар мына далада? Не көріп, не естіп келемін? Күн сәскелікке тармасып барады. Үп еткен жел жоқ. Манағы кілегей бұлт ауада тараған түтіндей ыдырап кетіпті, төңірек құбылып, бар шыраймен мені көр деп тұр. Жүйіктіп ауыздығымен алысқан ақбозды еріксіз тоқтатқан Сұлтан осы кез жез сапты қамшысын сермей көтеріп:

— Әне, сонау ақ иек төбенің бергі етегіне көз жіберші. Туған жердің қой тоқыған кілемін тағы да көресің. Бұл даланы жасаулы ғажайып өңір десе де болғандай,— деп ілгері оза берді де,— ал ол қойдың өрісі, түнгі жатқан қотаны ғой, Қыдыр аунаған жер деген сөз!— деді.

Көгілдір жібек шайыдай ашық аспан астында кең жазық, кілем түсті дала маңып жатыр. Осындай табиғаттың өзімен кіндіктес сұлулықты қалай байқамағанмын? Неткен ғажап еді! Ауаның тазалығы мынау, миды шағатын басқадай дыбыс та жоқ. «Еркіндік екен-ау»,— деймін ішімнен көк жиегіне көз жетпес өңірге үңіле қарап.

Алыстан үйірсек айғырдың кісінегені естілді. Ақбоз да, менің атым да мен мұңдалаң, ішін тартың, күлдір-күлдір кісінеп, басын ала қашып, зорға басылды.

Көкпеңбек бел-белес таусылар емес, созылып барады.

Мұрын жарған ауаның хош иісі қымыздай бұрқырап тұр.

Осы кезде атының басын іріккен Сұлтан қарсы алдымызда бұлт басқандай қарауытын жатқан тұтас жонды нұсқап:

— Қарашы, не болғанын,— деді қабағын шытып.

— Кез келген жерінен боденесі пыр-пыр ұшқан қызыл балтыр изені мен түбіт балақ бозы, бетегесі мен жусаны, әсіресе осындай жауынды-шашынды жылдары гүлден сәукеле тағатын тобылғысы мен теріскені ормандай болып жататын маң дала! Міне, түте-түте. Енді не айтарсың. Кемердің баурына қарашы. «К-700» тракторлары ғасырлар бойы төрт түліктің анасы болған құйқалы жазықты түрен салып аударып жатыр. Алыстан көзіме алып тракторлардың тізбегі бұлдырап көрінді. Тракторист өзіміздің Сәден екен.

— Әй, тоқтат, не сұмдық мынау?

— Не сұмдығыңыз не?

— Жерді жаралама!

— Не айтып тұрсыз? Мұнда көпжылдық шөп, жоңышқа егіледі,— деді ол маған таңдана қарап.

— Ойбай-ау, ол шөбің шолға шыға ма? Мына жердің бетінде тұқым құрап қалады ғой,— деймін ышқынып.

— Агроном айтты, болды. Жоспар дегенді естімен не едіңіз? Агроном сөзі — маған заң,— даусы шаңқылдап шықты.

— Ей, бауырың қалай езілмей тұр? Осы жерде туып өстің. Жараламашы жаның,— дедім жалынып.

— Бауыр-бауыр, жоспар-жоспар,— екі сөзді бөліп-бөліп айтқан ол тракторына отырып, жүріп кетті. Менің ендігі айқайым оған даритын емес. Іші-бауырым өзіліп, атыма қамшы басып кетіпшін.

— Ата-бабалар оқымаған ғой. Олар бірақ, өмірден үйренген. Олардың кітабы міне,— деп Сұлтан байырғы әдетінше маған кең жазықты нұсқады.— Осынау далада табын-табын сиыр, үйір-үйір жылқы, мыңғыртып қой мен түйе өсірген. Қаншама малдың өрісі мен жайлауы — осы даланы көзінің қарашығындай сақтаған. Күткен, күзетке алғап. Оның жорытқан аңын, ұшқан құсын да аялап қорғаған. Ал біз ше? — Көзінде әлдене бір сұрау ізі анық көрілді.— Жер-ананың жібек көйлегін сышырып, парша-паршасын шығарып жыртып, жалаңаштап жатырмыз. Жалаңаштап! Тырнай берсек, оның да денесінен қан шығады екен. Сорғалап қаны шыққаны емес не шаң ду-ду еткені. Осынау жалпақ жазықта, расында, екпе шөп егілді. Бірақ не пайда, жаз бойы көктем тамшы тамбайтын

далаға ол шыға ма? Қайдан тамырласын. Сөйтіп, замандар бойы тусырап жатқан дала тыр жалаңаш қалды. Жел жең, құйып қағып, енді бетінің құнары да кетті. Әлгі жер эрозиясы осы шығар, шамасы,— деген даусында кекесін бар. Маған тігіле қарады. «Оқиды екен-ау, көп нәрседен хабары болды ғой. Сөздері қалай салмақты еді»,— деймін ішімнен.

— Басқаны қойғанда, Ұштағаның көл табандарында, Нар өлген, Қарабидайлыққа баршы, не болды дерсің. Бір кезде балапан бидайық өскен жерді қазір қоға басып барады. Шілденің аяғына дейін су иірген жерді қамыс пен қоға баспай, қайтсін. Осылай, бауырым, көп жер тозып барады. Жыл сайын тамырынан тартып, тырма жеген дала айғыз-айғызы шығып, ақтарау жол болып кетті. Бәрі сол. Табиғатты аялау, оны қорғау жергілікті басшылардың ойына келгенше қашаң! Үкімет заңып солар оқымай ма деймін осы?— Ол айтар ойып жинақтағысы келді ме, үпсіз қалды.

Қайта үңіле қараймып кең далаға. Осынау бір қара жоңқа болып жыртылған өңірден басқа кең дала күліп жатыр. Бетіне күн шуағы төгіліп, шілде айының самалы желіп, жасыл дала жайбарақат рақат құшағында.

— Жер тозады екен. Тозғанда, ол бетінен тозады екеп. Ай мен күндей арудың бетін әжім басып, белі бүкірейсе, қандай болар еді,— дәл сол. Жер де нәзік жанды арудай ерке, сылжым дүние. Ол да күткенді, баптағанды, құрметтегенді тілейді,— деді қатты күрсінген Сұлтан тамағын кенеп.

Енді бір сарын қазіргі ауыл шаруашылығы жайын сөз етіп кетті. Әр сөзін дәлелді, мойын бұрғызбас өмір шындығымен бекітіп қояды. Еріксіз бас изетіп, мақұлдатады. Бүгінгі ауыл өмірін егжей-тегжейлі білетін ғұлама тәрізденіп те кетті ол маған.

— Мына Сарыарқа мал құлағы тұтам шыққан қаснетті жер,— деген ол қолын көлегейлеп, күн салып қарап алып.— Әне, машинамен қой баққанды көріп пе едің?— деді жазықта жоны күнге шағылысып, бытырай жайылған отардың алдын орағытып бара жатқан машинаны сілтеп,— көрмесең, қор! Түйемеп, атпен бағатын осы жауарды қазіргі мал өсірушілер «Волга», «Москвич», «Жигули», ең таппағаны мотоциклмен бағып жүр. Сонда сол малдың халі қандай болады десеңізші! Түскі үзіліске мына отар да, анау машинадағы шопап да барады,— деген ол атына қамшы салғанын өзі де байқамай қалды. Онысы — ашуланғаны. Онсыз да желігіп келе жатқан ат ба-

сын ала жөнелді. Едәуір жер ұзап кеткен Сұлтан орала шауын, маған қайта келді де:

— Жарқыл, анашы қара,— деп қалың шайыр ұйыса өскен тобылғылы өзекке назар аударды. Қос күшіген бірдеңені ортаға алып, жүнсіз мойындарын қылықдатып, телмеңден отыр. Біздер қамшы сілтейтіндей қасына келгенімізде екі құс орындарынан әрең көтерілді. Мойындарын толғап, ауыздарын ашып, тіліне дейін көрсетіп бара жатқан құсқа:

— Ә, зәнталақтар, бәсе, бекерге отырмаса керек деп ойлап едім-ау,— атынан аударыла түсті де,— не болды екен?— деп кирелеңдеген құралайдың жас лағын баладай аялай берді.

Кең танауы желбеңдеп, мойын жүні қоңыр тарғыл жолақтау тобылғы түсті үлбіреген лақ бүйірін соғып, дәрменсіз қозғалақтайды.

— Міне, тағдыр иттің тәлкегі. Әйтпесе, осындай сұлулық көзін ашпай жатып осынша қорлыққа тап болар ма? Қарашы анықтап,— деп әлжуаз жүзін өзіне аудары берді де,— әне, қонаққа қара, көрсін, табиғат зерттеушісі, ғылым әлеміпе, мүмкін, сенің атыңды қалдырар,— деді, дауысында өзі бар.

Қап-қара мойылдай отты жапар, мені танысың ба дегендей, шарасын кең ашып, зейінсіз, өмірден түділген ең-жар пішінде сүзіле, қадала қапты. Көкірек жарды удай запыран ащылық па, таңдай жарған тәттілік пе, жүректі еріткен, жап сүйсіндірген сүйкімділік пе, неше саққа құбылып, сезім тамырын қозғады ма, жүрегім тулап кетті.

— Құралайдың баласы ғой бұл. Міне, көрікті дүние деп осыны айт. Жаңды сурет емес пе, шіркін! Адам осындай өмірден алған ләззат ыстығымен ұзақ жасаса керек. Сұлулықтың зәредей ұшқыны түскен жүрегімді тыңдапты. Сонда рақат тапқан жүрегің өмірді мәңгі сүйемін деп, тық-тық соғып тұрады емес пе, сол сұлулығың осы,— деген Сұлтан егіле қарады.

Құралайдың көзі әлгіден де гөрі үлкейіп кеткен сияқты. Жуылған қарақаттай көздің қарашығы от болып жанып жатыр. Кірпіктері ғана баяу қозғалады. Күн төбеге көтерілген. Әлдеқандай бір шүберекпен лақтың бел омыртқасынан бастан денесін өбектеп орап тастады Сұлтан.— Ұршығы тайыпты. Мұндай оқыстық табиғатта да болады. Енді қайда болмасын,— дейді өзімен-өзі сөйлесіп.

Осы кезде Сұлтанның қолы қаттырақ батып кеткендей, лақ оқыс қимылдап, бар даусымен қоңыраулата маңырап, тарбақтап, қатты бұлқынып қалды. Аяқтары

ерең-ерең етіп, өкпесін соғып, танауынан демін зорға алған құралай көзін жұмып, әлі таусылғандай, біраз сұлық жатты да, едәуірден кейін көзін қайта ашты. Әлгі әлгі ме, дала тағысының көзі сексеуілдің шоғындай жайнап кетіпті. Енді оның жанарына бүкіл жайсаң дүние тұтас тұна қалған тәрізді. Мың түрлі сөзім пернесін басып, жанына аяушылық пен мейірімнің, өмірге күштарлық пен махаббаттың мәңгі сөнбес шырағын жаққан екі шоқ тесіле қадалады.

«Бақытсыздық деген осы. Өмір, сен не деген тәттісің. Әлі сенің бал дәурен қызығыңның дәмін татпаған мына мен сені қалай қып қасірет тұңғиғына батамын. Шешімін өзің айтшы, келбетті өмір», — деп сайрап жатыр төңкеріле қараған қарашық. Оның ұшқын шашқан жанары қазір аспан кеңістігі мен жер бетіне қимастықпен қарап қалған.

Демімді зорға алып тұрмып. Тілсіз-ақ өмірге құштарлықты танытқан мына қос қарашыққа тәпті сезіммен үңілемін. Адам оқып түсінбеген, сезінбеген көп сыр бар қос жанарда. Құланшайырдың селдір көлеңкесіне жатқан құралайдың жанары кейде тарам-тарам етеді. Тағы да оқыс өз денесін лақтыра қимылдады. Бірақ жан тәсілім етердей қалде жатқан ол осы сәтте қара көзін төңкере ашқанда, қарашығын жауып тұрған мөп-мөлдір жас сынық сәуледей тамшыға айналып, үзіліп-үзіліп түсті.

— Әне, әне, паһ, жарық дүние, сені кім сүймеген! Сенің ыстық махаббаттың-ау, мына жануардың сәби жүрегі жарып ыршып түскен.— Манадан үнсіз отырған Сұлтан енді тіл қатты. Барлық тамаша өмірде екенін қос қарашық айтып жатқан жоқ па? Енді бір қарашы. Ал енді осы жануардың өзара оғейлік білмейтінін, кез келген анасы жатырқамай емізіп жүре беретінін айтсайшы.

Міне, содан да болар, бұлар жетімсіремейді,— деп ол мені оқыс түртіп қалды. Екі көзі құралайда.

Әр тарау өй мені бiлеп алған. Әлгі Сұлтанның «өзара оғейлік, жетімдік дегенді білген бе бұл жануарлар» деген сөзі құлағымда қалды. Жас сәбидің өткір жанары ішіп-жен жатыр. Күнге шағылысқан оның көзі жан дүниесінің алтын айпасындай жайнай түсті. Құралай басын көтеріп, төңіректі шолып тұрып, кете алмасын білгендей, қатты дем алып, жаудырай жас төккен көзім төңкере лударды. Қазір оның көзінде манағыдан да күшті жан өріткен ерекше жалыныш бар еді. Жаң-дүнием езіліп, жүйе-жүйемнің қалай босап кеткенін өзім де аңғармап-пын. Қарсы алдымда:

— Күнім-ау, бері келші, бері, бетіңді таяшы!— деген апамның асыл үні құлағыма жып-жылы естілді. Бар жаныммен таусыла бетімнен сүйген туған апамның баурына еніп барамын. Көзінде мейірім шоғы. Жап-тәнімді бөлекше нұрға орап, ерітіп алды. Қыбыр етер хал жоқ, тілім таңдайыма жабысып, отқа ұрынған көбелектей оның құшағында отырмын. Мен ана құшағына еніп, ұмытып кетсем керек.

— Ей, сен не көрдің мына сәби көзден,— деді жарым-жап лақты далаға тастап кете алмай, алдына алған Сұлтан атына мініп жатып. Селк ете қалған мен ұяла төмен қарап, көзімдегі төгілген жасты сүрттім. Не деймін, жүрегіме ұялаған әлгі, әлгі тәтті ана жүрек сезімі бойымды босатар емес. Туған анам дүние салғалы қашан! Жүріп келеміз.

Өзімді сол тәттілік құшағынан енді ғана босатып, Сұлтанға қараймын. Сұлтанды көрсең, енді көр, онсыз да сәйін далада емін-еркін өскен жылқышы жігіттің депесі толысып, айбаттанып кетіпті. Жаурынын кең жазып, құралайдың лағын баладай құшақтап алған.

— Япыр-ай, жанары не деген өткір, не деген асыл еді,— дейді маған дауыстап.— Күн мен ананың көзіндегі жылылық, мейірбандық өмірге осылай тараған екен-ау. Аяғашқы махаббат шоғы адам жүрегіне осындай көзден ұшты ма? Тылсым табынған сұлулық мұнда жатыр екен ғой. Әй, шіркін, шалқары мен айдынына ел қонған сырлы қара көз, не деп жатырсың?— деп ақбоздың басын шалқая тартып,— сазаны тайдай тулаған, шабағы мен шортаны асыр салып еркелеген желсіз күнгі құрақты көлдей екенсің-ау,— деген ол алға ұзақ қарап қалды. Сөйтті де:

— Жарқын, сенің кіндік қаның тамған Құрақты көл ана көрінген. Оның бұрынғы Құрақты аты өзгерген. Бүгін әдейі сонда алып шығып едім сені. Енді, мынадай дала аруын өңгеріп жүріп, оған соға алмаспыз, келесі бірде...

Оң жақ қанатымызда дауыс жететін жерде ғана айпадай жарқыраған көл қалып барады. Бергі күн бауырында бытырадай шашыла екі үйір жылқы жатыр. Өз үйірінен құлағын қайшылап шауып шыққан қаба жалды айғыр бізге оқшынып қарап қалыпты.

— Әне, байырқалап келесің бе? Көлдің қалың ну басқан қою тұсына қара. Сұлулық бетіндегі жалғыз меңдей бір түп терек бар сол жерде,— деген ол,— екі түрлі ғажап оқиғаның куәсі болдым. Мына жарымжап құралай-

дың лағына пеге азаптанып келеді дейсің. Табиғатта артық нәрсе жоқ. Бәрі де өз орнымен тұр. Аспандағы күн, ай-жұлдыздар неге құлап кетпейді? Оны біреу ұстап тұрма, — бұрыла қарады ол, — ешкім ұстап тұрған жоқ. Оның бәрі табиғи өз орында тұрған дүние. Ендеше, әр нәрсені өз орнына қоя білетін, әр нәрсенің өз орны болатынын пайымдайтын өмір зергері — адам. Адам ғана өзін құдіретін деп санасын, — оның даусы шалқып, көтеріңкі шықты, — адамдық деген ұғымға табынайықшы осы! — деді қыза сөйлеген ол. — Осы жерде көп көзге түспеген, от басы тірлігін күйттеп, елеусіз ғана өмір сүрген Жөргелтай деген кісі өтті. Бері қатарға жүріп отыр, — деді жер сүзе шұлғып, жап-жағына жалтаңдаған атының басын тежеп. — Сол кісі қолхоздың бір отар қойын бағатын. Баламын. Жаз айы еді. Мені қолқалап, қояр да қоймай, үйіне ертіп әкелген. Ол кісінің дағдылы әдеті — қозыны енесімен бірге өрістетпеуші еді. Үнемі бөліп жаятын. Кемпір дімкәсінен жазылғанша мен сол кісіге көмек етіп жүргем. Осы Аққулының, мынау мынау ма, — деді солай қарай көз тастаған Сұлтан, — бойжеткен қыздай сылаңдап тұрған шағы. Төңірегі жасыл құрақ, көк шалғын, беті жыпырлаған құс. Жөкең қойды осынау қырдың етегіне шашыратып жіберді. Мені қозыдан айрылып қала ма дей ме, көз көрім жерде ұзамай жүр. Қозылар да ойдым-ойдым болып жүгіре бөлініп, тым-тырақай жайылып жатыр. Алақандай тақырда өзіммен-өзім болып бестас ойнап отырғам. Күн кешкіріп қалған шақ. Атылған мылтық даусынан елең етіп, жалт қарадым. Дыбыс көл жақтан шыққандай болған.

Үнемі үстінен тастамайтын шолақ қара тонып абылғұбыл жүре шешіп, Жөргелтай қария көлге қарай өнтелдеңдеп, жан ұшыра тұра жүгірді. Мен де солай жүгірдім. Ілезде көл беті азан-қазан болды да кетті. Ұшқан үйрек, қаз аспанды қаптап барады.

Іле көл үстінде жанталаса ұшқан аппақ құс көтеріле берді. Тез-тез қағылған қанатының суылы да естіліп еді. Биіктей ұшқан құс көктен құйылып, көлге қарай келді. Сызылған жібек үні көкейді жарып барады. Асыл үн, қарлықпай, толқып шығады. Тебірене тербелген скрипканың ба, сырнайдың ба, не болмаса асыл жақұттың бір-біріне соғылу дыбысы ма, әйтеуір, жан ұшығы сапырылған әуен.

Енді байқадым, тап-таза көлдің арғы шетінен бері қарап, төшпшысы салбырап, сол қанатымен су бетін сабап отырған аппақ құс далбақтап, жан ұшырып келеді. Әлгін-

дей емес, мыша дауысы шыққан құстың үні бойымды тітіретіп жіберді. Қас қағымда тұп-тұнық мөлдіреп жатқан көл, кең дала үсті қисапсыз көп құстың, әсіресе, бірі көкте, бірі жердегі, бұған дейін өзім көрмеген екі ақ құстың сырнайлы үніне тола берді.

Аспан асты құлағымға күңіреніп кетті. Төбемде енді құс емес, жаңа туған мың сәби шулап жылағандай. Басқа емес-ау, тек әлгі құстың ғана үні көк күмбезіне сыятын емес. Қайта-қайта көл бетіне төне түскен құс қанатын жайып жіберіп, құлап түсердей, айдынды тінте қалқып қалады. Төсімен су бетін сипап, қамыс басын денесімен соғып, қанатымен сабалап, зарлы дауыспен, сен қайдасың дегендей, ныр айналады. Осындай зауалды сәттің қаншаға созылғанын білмей де қалдым. Құлағымда, әйтеуір, бір зар үн бар. Мең-зең болып тұрмын.

— Адам емессің, жауызсың! Жыртқышсың,— деген дауыс мені өзіме келтірді. Жөргелтай қарттың алдында арық қарасұр кісі мойнына су кеткендей молиіп тұр.

Күн батуға барып қалған. Өзіме өзім келіп, ілгері жүре бергенім сол еді. Күннің астынан көлге қарай құйылып келе жатқан сыңар құсты тағы көрдім. Ұзын мойнып алға созып, бүкіл салмағын жерге тастап, үшкіл қызыл жібек орамалдай үлбіреп, батар күннің шапағына жуылып, құлап келеді. Бұл жолы дыбыссыз қара маржандай көзі жалт-жұлт ойнап, жаңа ғана өзі үрке көтерілген ол енді кілт қайта биіктеп, сыңғырлаған даусын созып, ішін тартқан балаша өксіп, сыңсыған бойы көк баурына еніп, біджола көрінбей кетті...

— Кіе соқсын сені, кіе соққыр! Жүрегі бар пенде өмір көркі осындай аруға оқ жұмсар ма! Сарыарқаның күміс алқасы атанған осынау көлдің көркіне қол жұмсадың, қарабет! Сұлулықты да қимадың ба өмірге? Келмеске кетті-ау, әлгі құс аруы. Жай емес, жылап кетті-ау. Жылап! Нағылет айтып кетті-ау!— деп алдында тұрған сұрша кісіге төне түсті де,— Сенің құның мына жаралы құстан төмен. Сендей топастар көп, ал мынандай сұлулық тым сирек!— деді аңшуына булыққан Жөргелтай қарт.

— Білмедім,— деп мінгірлегеп анау.

— Топастар, нені таныған, нені білген,— деп оның қолындағы қосауыз мылтықты жұлып алып, жағада жатқан қара тасқа бір соғып, құндағын быт-шыт талқандап, суға бір-ақ атты.

Жалғыз қанатын далп-далп қағып жатқан ақ құстың жанына тез-тез басып барған қарт құрақ ұшып, жаралы

құсты жерден көтере берді. Ақ ұлпа ару ұзын мойынын созып, сүйкімді тұмсығын топшысына ауырсына тығып алды. Ноқаттай қара көз мөп-мөлдір, тұп-тұнық. Жұлынған тамырсыз гүлдей құстың мына мүшкіл халі жүректі сыздатып барады. Қарттың ебедейсіздеу саусағы жарاقاتын сипап өткенде безектей қаңқылдап, аянышты үн шығарып, сол қанатын қағып, жанталасты.

— Енді қайттым, шіркіп-ай!— Ол кезде матаның да тапшы кезі емес пе, жан-жағына дәрменсіз қараған Жәкең үстіндегі жалғыз көнелеу көйлегін дар еткізіп жырттып, қолына алды.— Ұшығынан сақтасын, ұшығынан! Оқ топшысын сындырып кеткен екен. Неде болса, таңып көремін. Шөбі таусылмаса, өлмес. Сүйегі де бітер, жарасы да жазылар,— деді қатты күрсініп.

Манадан өзіме белгісіз мына құсқа осыншама жанғы ашып, жүрегімен езіліп, аяушылық еткен қарттың әрекетіне таңданған мен:

— Ата, бұл не құс сонда,— дей бергенімде:

— Ойбүй, балам-ай, білмеуші ме едің? Бұл құс аруы — аққу емес пе! Шіркіннің пошымына қарашы, көзін қарашы. Әсіресе сыңғырлаған даусын айтсайшы жарықтықтың. Айдын көл көркі, сұлулық перішесі ғой бұлар,— деді аққудың жаралы топшысын таңып жатып.

— Манағы көкте сорғалап, сырнайлы үні төгілген жалғыз аққудың батар күнге шағылысқан тұрпаты көзімнің алдынан кетер емес. Қып-қызыл үшкіл орамал көкке көтеріліп, үлбіреп тұр. Көзімді уқалаймын. Қан құйылып кетті ме? Аққудың аянышты үні осы бүгінге дейін сыңғырлап, құлағымнан кетпейді,— деп Сұлтан артына бұрыла қарады.— Сол аққуды көрем үнемі. Жәкең сырт қарағанда ебедейсіз кісі көрінгенмен, қолы епсекті болып шықты. Сол аққуды күзде, жарықтық, қайта ұшырып жіберді-ау. Сондай адамның жанымен берілген адал қызметінің нәтижесі шығар, қазір барсаң да осынау көлден аққу көресің. Оны жұрт Жөргелтайдың аққуы десе, көлді содан бері Аққулы деп атап кетті... Үніп-де риза пейіл мен мақтаныш бар.— Бұрынғы Құрақты көл осындай себеппен Аққулы атанса, шынында да, мақтаныш емес пе?— деді тағы.

— Әй, Жарқын, енді бір қарашы артыңа,— деді аспанға секіріп, артқы аяғымен тік тұрып, басымен алысқан ақбозды байырқалатқан Сұлтан.— Кең дала төрінде дөңгелене тігілген көк жібек үй емес пе Аққулы қазір. Әне, жалғыз терек те биіктеп көрінді. Мана мен табиғат-

та басы артық ештеме жоқ, артықты оған өзің қос, барын сақта деп неге айттым. Ол өз ойым, өз түйгенім.

Батуға барып қалған күннің қабағы нарт қызыл жанып тұр. Қызыл шардай болып қыр үстіне ілігіп қалған. Дүние демін ішіне тартқандай, жел тынышты. Не ұшқан құстың, не жүгірген аңның сыбдыры білінбейді. Манадан дамылсыз ауыздықпен алысып, ала қашып келе жатқан екі ат та құлақтарын қайшылап, жап-жағына тігіле қарап, шиыршық атып тұра қалған. Көңілім құлазып кетті. Құлаққа ұрған танадай қимылсыз тіршілік денемді қарып барады. Күн бетіне қайта қараймын.

Қоңыр қошқыл болып дөңгелене өртеніп жатыр. Қазір маған әлемнің жалғыз от көзі қанталап кеткендей болып көрінді. Енді денем бір түрлі түршігіп кетті. Көкке ілінген қызыл табақ қозғалар емес. Бойым ауырғандай. Сұлтан атынан түскен. Жөресінен отырған ол құралайға табынған жандай қимылсыз әлі отыр. Дәл қазір ол жансыз қалған тәрізді еді. Тек оның:

— Жер бетіне жақсылық зәредейден құралып, үстемдікке ұмтылып келеді. Адам — жаны абзал, парасат ұясы. Ол бәріне мына әлемге күн көзінен кейінгі сақшы, бағбан болуға міндетті. Қару ұстаған өз қолыңды өзің қақпасаң, аяғыңды шауып аласың, — деді.

Мен басымды изедім. Алыстан мотор үні естілді. Біршама уақыт та өтті. Енді байқадым: күн батып, аппақ нұр төккен ай туған екен...

Міне, қазір менің көз алдымда өтіп жатқан санадағы жазу осы. Сұлтанды қайта көруге асығып кеттім. «Япырай, сондағы құралайдың лағы не болды екен? Жазылып, үйіріне қосылды ма екен? Жоқ...» Аржағын менің де ойлағым келмейді. Сұлтан кес-кестеп, осы кезде алдымнан шыға берді. Алыстан бұлдырап, үстіндегі қара тонын жүре шешкен Жөргелтай қарт та жүгіріп барады. Момақан дала, жайсаң жазық көк пүліштей толқиды. Сағынышым ба, әлде қызыққан көңілім бе, мен...

— Иә, иә, осындай адамдармен көрікті ғой, туған жер. Шіркін, ләззат шашқан қарақат көздер-ай, — деппін сондағы көзі мөлдіреген құралайды, топшысына оқ тиген аққуды көз алдыма елестетіп.

— Не дейсіз? — деді жанары жалт етіп, қасымда мападан газетке үңіліп қатар отырған қыз таңырқап.

— Әншейін өзім, — дедім сасқанымнан қыздың сауалына тосыннан не дерімді білмей.

— Өзім?

— Иә...

Қияндағы жалғыз үй

Бүгін Мольқбай отарын дағдылы уақытынан ерте қа-
йырды. Күздің қоңыр салқыны түс аумай-ақ сүйек тесер
шегедей қадалып, бойын сыз ауаның салқыны қалтыра-
тып жіберді. Ертелеп желбегей жамыла салған сулығы
өңезденіп суық тартып, тобарсып арқасына аяздай батты.

Өмірі тойдым деп басын жерден алып көрмейтін қой
жануар шопанның тоңғанын қайтсін, шөпшпектеп, шашы-
ла жайылып барады. Тек ай мүйізді қара ала серке ғана
мүйізі сырқырады ма, оқыс басын көтерін шайқап-шайқап
жүгіре жайылды. «Мына шіркін, қайтеді-ей, қара суық
болмағай еді!»— деп ойлаған шопан атын тебіне түсті.

Ауыл сыртына отарын қалдырған қарт үй жанына
кеп атынан түсті. Сәуле сыртта пеше жылғы таптаурын
болған шомның үстіне шығып алыпты. Екі көзі көкте.
Атасының келгенін байқап тұрған жоқ. Өзімен-өзі болып,
бар ықыласы көкке ауған. Бұл қақырынып дыбыс бер-
генде ғана жалт қарады бұған:

— Ата — деді еркелей дауысын созып,— жер бетінде
ғана емес, ғарышта да ұлы көш басталыпты. Қараңыз-
шы. Бәрі күнгейге қарай асығыс бет алған.— Жүзі жай-
нап тұр.

— Иә, балам, тіршілік әлемінде қарбалас шақ туды.
Әр пәрсенің өз мезгілі бар,— деген қарт көзіне түскен
тымағын қолына алып, қасқа маңдайы жарқырап көкке
қадалды. Бірақ ештеме көре алмады. Көзін алақанымен
қалқалап, әйтеуір үңіле қарап-ақ бақты.

— Ата, барлық ғажап бүгін аспанда екен. Құс атау-
лы көш бетін оңтүстікке бұрды. Әр көштің өз әуені, өз
әні бар. Туған жермен сыңсып қоштасып бара жатқан-
дай. Әне! Әне! Қапшама, тізбек!— деп балаша дауыстады
Сәуле.— Тағы бір ағыл-тегіл ұзын тізбек үшкіл жібек
орамалдай жайылып шұбалды көкте! Бері қараңызшы,
ата! Өздері тіпті төмен ұшып келеді.

— Апыр-ай, мына ұшыс тым төмендеу екен. Аспан-
да бір ызғар болды ғой. Қауырсыны тоңбаса, мұншалық
төмендемесе керек еді. Ауа райы күрт бұзылмаса неғыл-
сын!— деп уайымдады қарт.

— Әйтеуір, осы бүгін далада құс қалмады десе бола-
ды,— деді Сәуле барлық құс атаулыны өзі қолымен ұшы-
рып тұрғандай.— Тізбек-тізбек үйрек, қаз, тырна! Әсіре-

се, бәрінен де ғажабы аққулар көші болды. Әппақ мамықтай үлгілдеп, қанаттарын аспай-саспай жайып, көкте ауанымен сырнайлатып бара жатқан олардың көрікті бейнесі өмірі өзім сезінбеген ерекше әлем боп көрінді. Аққу әлемі әлі санамда қиқулап, асқақ ән тербеп тұрғандай — деген келініне ойы он саққа жүгірген қарт:

— Балам-ай, құс биыл ерте қайтты-ау! Қыркүйектің басында құс қайту енді... — деп күмілжіді.

— Даланың құсын айтасыз, әке, адамдары да, тіпті бүкіл ауыл қопарыла көшіп кетіп жатқан жоқ па? — деді Сәуле. Атасының бетіне қарамай атөтті айтылса да, мына сөз Мольқбайды елең еткізді.

Сәуленің көзі әлі көкте екен. Бар аңсары қайтқан құстың керуеніне ауған.

«Адамдардікі белгілі, неге көшіп жатқаны. Ал құстарға жол болсын, қоңыр күзде» деген сауал қартты ойлаптып-ақ тастады. Бәрі өзіне аян.

— Қайтсін! — деген дауысы жасып, күйзеле шықты. — Олар да бірдемені сезетін болар. Тәңірім түйсіксіз жап иесін жаратпаған. Ең аргысы құмырсқа екеш құмырсқа да қалың несер алдында жан сақтау үшін жанталаспай ма? — деген атасына Сәуле енді қарады.

— Сонда адам, мына біздер неге айдала қу медиенде, — ол сөзінің соңын әдейі үзді.

— Тек, олай деме, балам! Бұл — айдала қу медиен емес. Берекелі ел мекені. Ата-баба қонысы. Өне қарашы өзің, бір қала емес пе? — деп күмбезі күнге шағылысқан көп қорымға иек қақты. Сәуле үндемеді. Сәл ғана жымия күлді де, сөз бағытын басқаға бұрып:

— Құстар да қызық, — деді әлі де көзін көктен алмай.

— Олар... Иә. оларда бір сезім бар. Әлде өзені мұздап, жайлауы қуара бастады ма, кім білсін — деді қарт.

— Ата, не десеңіз де осынау кең дала, көк аспан бәрі көшіп, бәрі кетіп, байтақ жер құлазып қалып жатқан сияқты. Осы далаңыздан беймаза кейде әлди үші, кейде өксік пе, тіпті сыңсу ма, әйтеуір адамның жан дүниесін ыстық-суық боп қармаған бір әуен естіледі. Оны енді...

— Жоқ, балам! Не десең де бабалардың кіндік қаны тамған жердің киесі, берекесі көшпек емес. Оның құлазуы да мүмкін емес. Жер тозады дегенді естіген емеспін, — қарттың шыр-пыры шықты. Жүрегі қан жылап, жаны күйіп лезде ойсырап қалды. Аяқ астында ілқұса ойындағысын кімге айтар, кіммен сырласар, кімнен көмек күтер. Мына заманның сұңғыла адамы бұл білмеген-

ді біліп, естімегенді естіп, сезбегенді сезіп тұрса, мұның қарсыласар дәрмені қайсы! Өзің, өзінің отбасын қалай ғана дәрменсіздік қазығына байлап, сары уайымға салар. Сонда олар не ойлайды? Бұның өз толғамы не? Тегі, мына уақытты, бүгінгі тыныс-тіршілікті қалай түсіндіреді. Уақыт — замап не дейді?

Бұл не ғажап! Былай тартса, арба сынатып, былай жүрсе, өгіз өлетін қатерлі жол... Әлде мән қателестім бе? Бірдің қатесі ештеме етнес-ау, ал егер, көп болып адас-са, қателессе, аяғы құрдым апат болып кетпей ме?!

Бас салып бәрін заманға жабамыз. «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» — деп бағыт-бағдары, маңдай тірер нысанасы белгісіз уақыттың көк жиегіне ентелеп барамыз. «Айдала... қу медиен...» Неткен көкболат, қиып түсер рақымсыз зұлпықар сөз!

...Со жылы осы Сәуле түскенде ат шаптырып той жа-саған. Онда бүгінгідей ме, бұл отырған жайлаудың то-лықсыған шағы. Ел де ығы-жығы. Қыр ассаң шопан ауы-лы. Табып-табын ақтылы жылқы, сиыр, отар-отар қой.

Әсіресе, той болатын күнгі ағылған халықты айтсаң-шы. Аттысы атты, мәшине мінгені қаншама! Қызыл-жа-сыл киініп топ-топ болып, ән салып далапы күйге бөле-ген қыз-қырқын бір әлем. «Құдай бергенге береді» деген-ді де Мольқбай сонда естіген.

Бірінен соң бірі қаздай шұбалып ақ «Волга», «Жигу-ли» мінген құда-құдағи сәулеті өз алдына. Бәрінен де мұның атақ даңқын асырып, дәл сол күні елдің не жақ-сылары бас қосқан той үстінде бұған орден тапсырғанды айтса ше! Жарықтық құт береке дарыған Мыңбұлақтың да көк шалғыны сол жылы бітік болар ма! Шөккен түйе көрінбейтін көк майса, бассаң аяғыңа былқылдаған сал-қын шым. Жібек боп желпіген Сарыарқаның саумал иіс желі. Ұжмақ екеп-ау, дала сонда!

Облыс орталығынап келетін қасқа жолда әйнегі күн-ге шағылысып, айдында жалғыз жүзген жайындай «Чай-ка» мұның ақ боз үйінің алдына келіп тоқтап, ішінен об-лыстық кеңес атқару комитеті төрағасы шығып, қос қо-лын ұсынып:

— О, Мәке қоныс оң болсып! Тойыңыз тойға ұлас-сын! — деп мұның мәртебесін көтерген сәті естен кетер ме, сірә. Құдасының алдында мерейі қанша өсіп еді. Әсі-ресе, екі қуанышының қатар келуін үлкен ырым санаған.

Сол ат шаптырып, балуап күрестіріп, ұлттық ойын-ның неше атасы көрсетілген той үстінде мұның омырауы-на орден тағылып, оны тәңірден мойнына бұршақ салып

тілеп алған жалғыз ұлдың ата-енесі, құдай қосқан құда-құдағи құттықтағанда, өзін бұл дүниедегі ең бақытты жап санаған. Расында да, өзін шексіз бақытты сезінген. Сол күні кім кездесе де мұның шашбауын көтеріп жатты.

Той болған соң әзіл-қалжың, әп-күйсіз, көпті көңілдендіретін тамашасыз болған ба! Мұнда да аузынан құс тістеген не ділмәр әзіл-оспақ шеберлері, әншілер, күйшілер талайдың таңдайын қақтырған. Той болса, осындай болсын дегізген.

— Уа,— деген бір сәт жұртшылықты елең еткізген той жүргізуші қуақы жігіт — мына тамашаға келген халық, Молекеңнің келіні айтулы, топжарғап қобызшы екен. Мұндай тойды көрген де бар, көрмеген де бар. Жас келін бір күй тартып берсін деген тілек айтылып жатыр. Бұған не дейсіздер?— деген.

— Е, ондай өнері болса, қанеки, не сөкеттігі бар.

— Қысылмасын.

— Халықтың батасын алсын!

— Ұлықсат келінге — деген дауыстар үсті-үстіне шыққан.

Жұрт ду-ду. Ондайда көпшілік ерік бере ме, желегі желбіреген жас келіннің қолына еріксіз қобыз ұстатқан. Аққудың көгілдіріндей, ұлде мен бұлдеге оранған Сәуле қып-қызыл боп бетіне қаны теуіп, саяқ өскен аққайыңдай бұралып қысыла-қысыла кеп Ықыластың «Аққу күйін» сорғалата тартқан. Өзі де аппақ, киімі де аппақ, тартқан күйі «Аққу», тәңірім Молықбайға үйіп-төгіп берген екен деген сөз сол жерде ауыздан ауызға көшкен. Молықбай мен Бәдігүл шексіз бақыт құшып, бұ дүниедегі армансыз пенде қатарына қосылып та кеткен еді.

Тек тойдан кейін арнайы қонақ асы беріліп, көңіл толтырардай сый-сияпатын алып аттанар шақта құдағиы өңі бұзылып, қасын керіп отырып:

— Құда, құдағи — деп дауысын созып, үй ішіндегілердің назарын өзіне аударып, әлде биіктігін, оқығандығын көрсетейін деді ме, сүрмемен қатып қалған кірпіктерін бұларға тікірейте қарап, қолындағы рюмкедегі коньяқты шайқап тамсанып отырып алды. Көзінде ызғарлы ұшқын бар.

Үйдің оң жағындағы жібек пымылдықты айқара ашып нықтаса өзара күлісіп отырған Қазанбай мен Сәулеге, одан Бәдігүл мен бұған, басқаларға ине жоғалтқан-дай тесіле түсіп:— Бәрін көрдік. Білдік. Сіздер үшін бә-

рі жақсы. Ал, біздер үшін осы бір жарым тәулік уақыт жанды жеген азап болды, — деп түтіге бастады.

— Мама! — Сәуленің дауысы от басқандай саңқ еткен.

— Отыр! Көрдім жеткеніңді! — Құдағи долданып кетті. Құдада үн жоқ. Екі шығы түсіп, астына төселген жібек көрпенің ою-өрнегіне үңіліп қалыпты. — Менің қызым мұндай өмір үшін жаратылған емес. Далада күнге күйіп, азып-тозып өмір сүре алмайды.

— Мама! — деді шыр-пыры шыққан Сәуле. — Айтпаңыз мұндай сөзді! Қойыңыз!

— Отыр! Отыр дедім саған! — деп өршеленген құдағи бір тізесін астына басып еселі сөзге кеткен. — Ендігі айтарым, құда, құдағи! Бүгін мына халқыңның алдында айтып кетем. Ешкімнің өті жарылмасын. Айтылмаған сөз өкініш боп жанды жейді. Менің жан азабын тартқым жоқ. Сол азапты басымнан кешпес бұрын айтып қояйын. Мен Сәулешімді туғаннан алақанымда өсірдім. Қанаттыға қақтырмадым, тұмсықтыға шоқтырмадым. Не ішейін, не киейін деген емес. Аяғын тәй-тәй басқан шағында бала-бақша, одан мектеп, одан еліміздегі өзі таңдаған ең жоғарғы оқу орны! Не керек бұ жалғанның бар керегін бойына сіңіріп ості. Мұқтаждық көрген жан емес. Енді көп, құйын жайлап, қаңбақ кезген далаға тап болды. Баламды қор қылмаймын. Өнерін бүгін ел тыңдап, таңдай қақты. Тойын тамаша жасадыңыз, құда! Рахмет! Енді балаларды мамаидығы бойынша еңбек етсін, қалаға жіберерсіз! Бұл — бұзылмас шешім, — деді сөзін аяқтап.

Молықбай үнсіз, басы түсіп кеткен. Не деу керек. Мынау күтпеген сөзі. Жалғызы. Басқа сүйенері жоқ. Жасы да сүрінер шаққа бет бұрды. Әйда бара берсіп, бет алған жағына. Құдағи сіздікі жөн дейін десе, шәу тартқан шал, кемпір екеуден-екеу қалмақшы. Қатты қиналып кетті.

— О, құда! Басыңызды көтеріңіз! Мына екі балаңызға батаңызды беріңіз — деп құдағи жапалғыштай төндіріп барады. Не деу керек. Құлағы шыңылдап басына қаны теуіп күйзеліп отыр. Дәл сондағы, иә бала күнгі мұғалімнің алдында не дерін білмей қысылғаны есіне түсіп, терлеп қоя берді.

Енді болмаса, сол оқиғаны айтқалы, одан қалса, өзеп бойында жалғыз қасқа сиырды қабан жарғандағы күйзелгенін айтқысы келіп, еңсесін тіктей бергенде:

— Мама, — деген Сәуленің ащы дауысы мұның ойын боліп кетті. — Сіз қателесесіз. Қатты қателесіп отырсыз. Өмір сүретін мына біз — Қазанбай екеуміз. Сіздер неге,

босқа қара тер боп отырсыздар. Мен Қазанбайдың попаншың баласы екенін білмей келгем жоқ. Менің ендігі театрым осынау байтақ дала, көрерменім де, қызықтаушым да осы отырған ата-енем! Ал, сіздер тек тек сырттай тілеуқор бола беріңіздер! Жүр, Қазкен, біз өз шаруа-мызға кетейік — деп тұрып кеткен.

Құдай-ау, сонда мұны қуаныш па, әлде жасынан көрген шерменде қасірет пе, бір белгісіздік өксік боп буып, көңілі босамасы бар ма! Осынша жасқа келгенше, жұрт алдында талай мәртебелі жиында, не қызық тамашада мұндай толықп, асып-тасуды білмеуші еді. Енді кеп жалғыз баланың тойында, ең сыйлы, жанып үзіп, ақ пейілімен өзі күтіп отырған құда-құдағиының алдында, мұны қасиеттеген елі-жұрты көзінше босағаны несі... Жүрегінің басына дық боп тиген сол тұйткіл жан сезімін алқап-талқан етті. Өмірі басқадан естімеген, тіпті түйсінбеген, ата-анасынан ғапа сезінген жап құбылысы оны қанша жылдардан кейін қалай кеп тапты екен. Өзегіне түскен аяулы сүйеніш жүрегін елжіретіп жан-тәнін аялап, жүйкесін босатып кеткен еді. Аянып, сүйкімді сезім боп аялады.

— О, құда не бұл? Осылай отыра беруші ме едіңіз — деп құдағи тағы тіл қатты.

— Менің айтарымды Сәулешім айтты — деген жалғыз сөйлемді бұл үзіп-үзіп зордың күшімен жеткізді. Сол оқиға есіне түскен Мольқбай:

«Шіркін, өтіп бара жатқан заман-ай! Мен сенен не алдым, өзім не бердім?!— деді ойлана жан-жағына қарап. Ол осы ойдан қанша сілкінсе де арыла алмады. Жатса тұрса, соңынан қалмайтын сауал қартты меңдетіп барады. Тоқтамды жауабы да жоқ. Сонда да сарқылмайтын көп сауал. Бәрінің тірелер жері — бүгінгі уақыт, қазіргі халі, әсіресе от басы жағдайы. Күн артынан күн өтіп жылжып жатыр, өтіп жатыр.

Батыстап жер бетін суырып ысқыра соққан қара жел шегін тартып күшейе түсті. Бет қаратар емес. Соноу көк жиегіне жұлым-жұлым боп түтілген түбіттей бұлтты аударып төңкеріп, от қамшысын ерсілі қарсылы ақыра сілтеп жосылтып түре қуып келеді. Күркілі күркіреген бурадай алапат мына дүниеге қысас қаһарын аямай төккелі қабағын түнере қарс жауып алған.

— Дауыл күшейіп барады. Тезірек қимылда!— деген Қазанбайдың төменнен шыққан дауысына жалт қараған Сәуле маңдайынан айғыз-айғыз тері төгіліп айырды күлаштай сілтеді.

— Өзің де көтере таста! Соз айырыңды!— деп ол да Қазанбайға жонданып биіктей бастаған мая үстінен дауыстаған. Екеуі де қатты қарқынмен енді барын сала қимылдады. Су басты шөбі бітік былқылдақтың иісі жұпардай, әсиелі мәйегі жұп-жұмсақ. Айыр апасына жібектей қомақтана оралып, қарулы жігіттің қабырғасын қайыстыра түседі. Кенеттен бұзылған ауа-райының жауын-шашынына ұрындырмай бабында үйіп алуға ерлі — байлы екеуі енді міне: жан алып, жан беріп-ақ жатыр. Күні бойы тізе бүкпей тасылған көк мәйекті қалайда құрғақ ірмшіктей күйінде маялап тастамақ.

— О-о-о-о-у! Мына дауыл адамды да ұшырып әкетер! Әлі көп пе! Берген шөбің қауыздай бұрқырап кетті ғой — деген биіктегі Сәулеге:

— Апырай, желдің өті жарылып кеткен шығар. Ышқына өреки соғады. Болып та қалды. Қазір, бір бес, алты айыр, — деген Қазанбайдың қарлығыңқы дауысын жел қағыш Сәулеге естірген де жоқ.

Манағы манағы ма, алай-түлей дауыл үдей түскен. Аспанда көзге көрінбейтін бір құдыретті күш өзіне кезіккеннің бәрін борт-борт сындырып, бей-берекет лақтырып жатқан сияқты. Дәл осы ауыл тұсы болар, анықтап алайын дегендей қап-қара ұйыған түн туырлығын серпе ашып, шарт еткізіп шырпысын шаққан найзағай бір сәт сөнбей жарқырап жана қалады. Іле қара кірпігі төгілген түн-түнегі төңіректі қайта кеп құшақтайды. Артынша кеп, іші бауыры елжірегендей шелектеп құйды-ай кеп сел жауын. Аспаннан төгілген тасқын!

— Аллам-ай, мынау бұл жасымда көрмеген әлемет жауыным. Құйып тұр. Аспанда тесік жоқ. Қап-қара бұлт, мұхит боп аунаған нөсер!— деп сыртқа шығып келген Мольқбай қария уайым айта төрге озды, — шырағым отын суың да суда қалды-ау — деп Сәулеге де ескерту жасап жатыр.

— Сенекке мана біраз қи енгізгем — деген келініне— Менің байқауымша мына жауын жеті қат жер астына жетпей тоқтамайын деп тұр-ау!— деп нөсердің күш қуатын да шамалатқан.

— Әке, бір сәрі болар. Қашанғы жауа берер дейсіз. Ашуы тарағасын өзі де қояр — деп Қазанбай кеңк-кеңк күлген болды.

— Тек құдайдың кәріне қарсы келме!— деді баласына қабағын шытына қараған қарт.— Мана өрісте қойдың пысыра бергенінен шошып едім. Осы биылғы қысың қатты болар-ақ.

Қарт сөзін естіп тұрғандай гүрс етіп жай түсті ме, үй іргесі солқ ете қалды. Бәрі үрейлене біріне бірі қарасып, «Астағышпіралла» деген Мольқбай қарттың, Бәдүгіл ананың жалбарыпқан үні де естілген. Төбе құйқасы шымырлады ма, қарт еңсесін көтеріп, демін тереңірек алып, қатты күрсінді.

— Мына күздің сұрқы ұпамайды маған — деген ол баласының бетіне бірдеңе айтатындай ойлана қарады. Сақал, мұрты, қас-қабағы, кірпігіне дейін күміс қырау баққан қарттың бір кездегі жоталы сүйекті денесі қазір шөгіп бір шөкім боп, кәрілік жеңгені ме, еңкейіп-ақ қанты. Жанары жасып, көзі жасаурап, еті қашқан жақ сүйегі ұзарып, бұғағының майы қашып, қалталанып бос жатыр. Әлгіде сөз жоқ, жай түсті. Қоңыр күзде жай түсудің не жақсылығы бар — деп қабағын кіржитіп аз отырды. — Менің бала кезімде түйеші Бекбайға осындай күздің қара нөсерінде жай түсіп өліп еді. Марқұм төбесінен ұрған жай оғынан жаңқадай жарылып бәршек-бәршек боп күйіп, күл боп, астындағы түйесі шөкелеп құлап тіл тартпай кетіп еді. Сол бір айта жүрер сұмдықтың басы болған күз дәл осындай қара нөсер төгіп, тоқсапның сары аязына дейін созылмасы бар ма! Қара жер жарықтық иге түскен терідей езіліп кетті. Салт атпен жүргендер де толарсақтап саз кешіп жүру-тұру да қиындаған еді. Жауын соңы сақылдаған сары аязға ұласып, езілген жер темірдей тоң боп сірескен. Ол кезде бұл арқада мұндай жылы үй, төбесі бітеу қора, мая-мая шөп қайда?! Қысты кигіз үйде, қолдағы малды күрек ашып қарсы алатын. Қиямет заман өкен-ау, ол. — Қарт өз сөзінен денесі түршігіп кетті ме, нығын қозғалақтатып қалған.

— Ата-ау, кигіз үйде қыстағаныңыз не? Күрек ашқаньңыз немене? — деді қазан-ошақ басында жүрсе де әке сөзін бар ықыласымен тыңдаған Сәуле, мына сөзге түсінбей.

— Е, балам-ай, не өмір өтпеді. Біздің еліміз сонау бір заманда көшпелі болған ғой. Қайда шұрайлы жер болса жаз демей, қыс демей мекен ете берген. Әйтеуір малына жайлы қоныс болса болды деген ғой. Содан ба, әлде мұндай үй салып, қора соғып отырықшы тұрмысты әдет етпеген бе, әйтеуір, қыс айларында кигіз үйлеріне қабат-қабат туырлық жауып, іргесін қалың етіп қордамен көміп, ақпан мен қаңтардың аязында отыра берген. Ал, күрек ашу деп қалың қар астында қалған, жаздай мал тұяғы тимеген соны жердің шөбін қыста қолмен, күрек-

пен аршып беруді айтады. Әне, ойлап көріңдерші, елестетіңдерші көздеріңе қаншалықты қиыншылық көрінер екен?

— Әке-ау, сонда қолмен күрекпен аршылған жерде қашша мал күн кореді. Аз мал ұстайды да. Біздей алты жүз бе, — дей берген Қазанбайға:

— Не десең де, қарағым, ол кездің адамы да қатал табиғатына лайық жаратылса керек. Олар малды аз ұстаған емес. Бірақ сондай тіршілікке әбден үйренген, шыныққан деңіз. О кездегі байлар сол малды бағатын бір-неше қарулы жігіт ұстайды.

— Сонда да бір қора қойды қар астынан шөп аршып беріп асыру оңай емес шығар.

— Әрине! Аtpал жандар ғой олар. Солай өмір сүрген. Бүгінгідей тракторы, шөп шабатын машина, тырнауышы жоқ ел, не істейді, сөйтіп күн көрген.

— Өлмешінің күні екен, — деді жүрегі шайлыққандай Қазанбай төмен қарап.

— Ненің күні болса да сол заманда да мыңды айдаған байлар болған. Сол байлықпен біздің осы ел — Едігенің майлы жұрты атанған. Қарттың мына түйінді сөзіне от басы таласқан жоқ. Үнсіз отырып қалысты. Едәуірден кейін Сәуленің:

— Олар арқыраған аязда, күркіреген боранда күрек ашып, мал баққан дейсіз. Ал, біз маяда тұрған шөпті зордың күшімен алып береміз. Неткен мықты жаратылған жандар еді десеңізші оларды, — деген сөзі қартты сөзге қайта шақырды.

— Ол ұрпақтың көнбіс мықтылығында сөз бар ма! Табиғаттың долы күшіне беріспей, мол қайратпен еңбек етіпті олар. Өзімдікі дегенде өгіз қара күшім бар деген де солар. Міне, бүгінгі заман, мына сендердің заманыңда, жекешелеп, өзіндікін көбейт, байы. Басқадан, кешегі кенес дәуіріндегідей өкіметтен дәмепте деп отыр емес пе? Әлгі шет елдерде Әмерикада сондай. Туркияда мынандай, Алманияда анандай деп бекер айтып жатқан жоқ. Бір кездегі мемлекет тарапынан малшы қауымға ағыл-тегіл беріліп жататын көмектің кесіліп қалуында осындай сыр жатыр. Ендігі жерде өз қоңыңды өзің тырнайсың.

— Қайдам, әке, айдында еміп-еркін жүзіп жүрген балықтың құрлыққа шығып қалғанындай күн ғой бұл! Міне, мұның артының не боларын құдай біледі, азды-көпті шөпті тасып болып жанар-жағар май әкелуге жүргелі отырғанда, аспаннан сел төгіліп кетті.

— Адам заманының перзенті. Қыран болсаң биікке

самға! Күшіген өмір кімге дәркер!— қарт баласының бетіне тігіле қадалды.— Ақыл мен қайрат алмайтын қиындық жоқ!— Оның дауысы үй ішіне жаңғырыға шықты.

— Ана қараңыз — деген Қазанбай — Сәуле, төбеден тамшы ағып барады. Сорғалап ағады өзі. Тез шелек әкел! Апыр-ай, қанша жауын жауғанда бұл үйдің төбесі сыр бермеуші еді,— деп қалбақ қақты.

— Мал не болды екен, ә? Мана қораға қамау керек пе еді. Қазір асты-үсті су мал, әлде қалай аяз ұрса не халде болар екен — деп Молықбай уайымдап, әттегеней-ай, ә дей берді.

— Үй мынандай болғанда, қора қай бір жетісіп тұр дейсіз. Неғылса да бұл айта жүрер нәсер болды — деп Сәуле де ойын айтып қалды.

— Е, қайтер еді, күздің жылы жауыны емес пе?— деп Бәдігүл ана басу айтқан болды.

— Расы, әбден тойып келген семіз малды мына қоңыр күзде қораға қамау апатқа байлау емес пе,— деп әкесінің уайымын сейілткен болып жатыр Қазанбай да.

— Әйтсе де, сыртқа шығып отарыңды бір байқап келші — деген Молықбай дегбірсіздене берді.

Тырс-тырс аққан тамшы жүйкені шағып, онсыз да көңілсіз, шаруасына алаңдаған от басып езіп барады. Тық-тық. Астына қойылған шелектің түбін ғана емес «көресілеріңді көрсетемін» деп бәрінің де жанды жеріне қаңдауыр боп қадалып қалғандай. Ол балаларға жаңа бір ойын көзі де боп кетті. Әсіресе, Бағлап қолын тосып мәз. Еңбектеп Ерлан да жетті.

— Іш-шай,— Сырттан Қазанбай денесі түршіге кірді.— Ғажап, бұрын болмаған нәсер. Отар түп-түгел үрпип-үрпип тұрып кетті. Асты — көл, үсті — дария. Қораны да көрдім. Сорғалаған тамшы. Енді не істейміз.

— Әйтеуір, ақыры қайырлы болғай — деді айтар тың ақылы болмаған қарт шопан.— Бұған қарсы тұрар күш жоқ! Ендігі сенерің бір құдайдың рақымы. Жауын тез ашыла көрсін де!— Селдір сақалын сипап ұнжырғасы түсіп отырып қалды.

Нәсер үш күн, үш түн төгін барып басылды. Байтақ даланы жусан жұдырығын жапқан көк жойқын су басты. Әбден ылғал жерге су сіңбей іркіліп тұнып қалған. Содан да көктемнің көксоқта ірімігіндегідей жер езіліп, малдың жайылымға шығуы да едәуір қиындаған. Сабырлап аяғын зордың күшімен басады. Сонда да Молықбай қария жаз бойы мал тұяғы тимеген соны далаға кіш-кіш деп отарын шығарып келіп жүр. Шөп жұмсап малдың то-

йымы жақсарған. Өрістен ыцқылдап жатын жерге зорға жетеді. «Жер беті құрғаш, шөпті тоң баспаса екен» деп тілейді шопан. Ауа райына көңілі алаң. Аспанда дөңбекшіген бұлт әлі де ашуын баса алмай жөңкіле қозғалады. Ауада өкпек ызғар бар.

Ауылда Қазанбайдан тыныштық кеткен. Қора-қопсы-сының тесіктеріп, сынған терезе, есіктеріп жөндей ме, тозған ықтырма, тұрғызылған шалы ма, әйтеуір дамылсыз, өнімсіз тіршілік. Күнде таусылмайтын бір күйбең. Бүгін «Беларусь» тракторының соңына жанар-жағар май құятын цистернасын тіркеп бұрынғы кеңшар — орталыққа, одан әрі қаладағы мұнай өнімдері сатылатын орындарға кеткен. Салы суға кетін, кештетіп қайтып келіп тұр.

— Жер езіліп кетіпті. Трактор сазға батып жүре алмадым, — дейді.

— Саспа! Күн ашылсын, — деді әкесі.

Бірақ ауа-райы қабағын ашпай, көкірегіне кек түйіп ызғар шана қалды. Желтоқсанның алғашқы күні бүкіл атырапты ақ бурыл мұздақ боп жапты. Қыламықтап жауған күн торғайбас-торғайбас қарып бұрқыратып, өткендегі нөсердей, бұрқасын көзді байлады.

Қанша жыл шаруа бағып, дала сырын білсе де Молькбай осы жолы анық сасайын деді. Қалта сағатын алып қарады да «Қой, отарымды жылы орнына жеткізейін» деп ауылға беттеді. Қар арасында аракидік ірі-ірі тамшы жаңбыр тырс-тырс тонына да тиіп қояды. Енді байқады: бірде қар, бірде жаңбыр — ауада ыстық, суық аралас жылымшы бір ағыс пайда болған.

Қарт құлазып кетті. Ақар-шақар ауылдың соңғы аз уақытта іргесі сөгіліп, бұл жалғыз үй қалыпты. Бәрі қалаға, орталыққа көшіп кетті. Басқаларды білмесе де, кіндіктесі, ата-бабасы осы жерді мекен еткен, кіндік қаны осында тамған Бейсен, Мәлік, Әлібек тәрізді құрбы-құрдастарының уақыт қыспағына шыдамай тұра көшкені ақиқат.

«Мәке, мен ішіп-жеуден қалған-құтқан малымды сатып, қаладан үй алдым. Ендігі жерде бізге сырттан келер қамқорлық көмек жоқ. «Есің барда ел тап» деп өндірісті қалаға паналамаса, күн көріс қиындап кетті. Балаларым механизатор ғой. Бірдеңе істер. Не қиын заман болса да, бір атаның баласы өмірі іргеміз бөлінген жоқ еді. Уақыттың от қамшысы арқамызды осып, айдап барады. Қопп болыңыз. Тірі болсақ, заман түзелсе, ата қонысымызға оралармыз. Әйтеуір, сіз пермер болып ептеп

мал басын ұстап отырсыз» — деген Бейсен құрдасы көш басып қалаға түзеп.

Сонда бұл неге екенін өзі де білмей ұлы бабасына күйдірген кірпіштен тұрғызған күмбезді молаға қарап, көзіне жас үйірген. Атынан түсіп Бейсенді кең құшағына алып:

— Менің өмір тарихымды білесің. Бала кезіміз, жігіт, кәрілік шағымыз, міне бір өтті. Қимасым едіңдер Әлібек, Мәлік, мына сен! — деді кемседеп — Мен анау қорымнан ұзай алмаспын. Сүйегім осында қалар. Туған әкем тағдыры өзіңе мәлім. Бабаммен бір жатсам деймін. Нартәуекел! Ферма дей ме, фермер дей ме, мұның да қызығын құдай бұйыртса көрейін. Қазанбайымды мына сыры әлі көпке беймәлім өмірге баулиын — деген. Дәл сонда өзінен-өзі қолқасы үзілердей боп іші бауыры езіле күйзелген. Қазір сол сөзі, сондағы ішқұсасы есіне қайта оралды. «Бейсендер бірдеңе біліп көпті ме? Расында жалғыз түтін боп, ел-жұрттан жырылып қалғаным тым қорқынышты да екен-ау. Әлде қалай бас ауырып, балтыр сыздаса, тіпті зәуінде...» — деп іштей борығып, қамығып кетті. Қайран өмір-ай, осынша тіршілігімде сенің күнгейің мен көлеңкеңді ажырата алмай-ақ қойдым-ау! Ыстығыңа күйдім, суығыңа тоңдым. Енді егделік мойыңға мінген шақта сыбағам не болмақ?! Қасірет пе, ырыс па сыйларың? Жалғызымның талайына не жазылды екен. Бұла боп өсіп еді. Бетінен қақпап едім. Қос көк жапырақ — Бағланым, Ерланым, Қарт көзіне жас іркілді ме, көз алды бұлдырады. — Әкем жарықтық дүниеден өтерде, — бойы дір етіп жүрегі жиі қағып оқыс кідірді де, — Иә, осы мен сияқты жалғызын, мына мені есіпе алды ма екен...

Қарттың қияс-қияс ойы осы жерде үзілді. Отары да қораға жеткен. Әлгіде оңашада қамалаған мазасыз ойдан төбе құйқасы шымырлағаны. Көкейінде мәңгі өшпей қалған «әке» деген жалғыз сөз алқымына кеп өксік боп тұрып қалды. Сол сөз, сол ұғымнан жанын жеген уақиға қайта тірілсе болар ма?!

...Бар жазығы байдың баласы болғандығы. Отыз жетінің қаңтарында, бір түнде, осы ата-баба қопысында белгісіз жандар, тіпті кім екендерін де, ұстау себептерін де айтпастан алды да кетті. Содан хабар-ошар жоқ! Содан бері Молықбайдың бұл жалғанда ішпеген уы, тартпаған азабы қалды ма екен. Есін білін етегін жиған бала шағында тұңғыш басқадан естіген сөзі жанын күні бүгінге дейін езгілеген қасірет боп, өшпес таңба боп жа-

дында қалды. Сол сөз ойына түссе да арқасынан жылан жүріп өткендей бойы мұздап сала беретіні бар. Не деген кесапат, үрейлі сөз еді!

Онда да үйі осы Тұмабұлақта болатын. Елдің жиын жері. Колхоздың мал жайылымы учаскесі деп малшы ауылдың балаларын оқытуға арнап бастауыш мектеп ашқан. Мектеп жасындағы бұ да мектепке барды. Мектепте не бәрі он-он бес қана өз қатары. Жас кезі көбіп танымайды. Мұғалім қағылездеу, бойы басы бүтін, шаш қойған, мойнына қызы галстук таққан әдеміше бала жігіт. Қара тақтаға әріптер жазып, қалай жазылатынын көрсетіп, қалай оқылатынын айтып, одан әр баланың қасына келіп, қолдарына қалам ұстауды үйретіп құрақ ұшатын жас еді.

Бір күні мұғалімнің әр баланы тұрғызып, ата-анасының кім болғаны, не істейтіні туралы деректер сұрамасы бар ма! Кезек Мольқбайға келген. Бұл не дейді. Не деуі керек. Әкесі үйде жоқ. Шешесі дімкес. От басында ыңқыл-сыңқыл. Әйтеуір жалғыз сиырып сауып, мезгілімен баласының шай-пайын қайпатып беруге ғана шамасы келеді.

— Ата-анаң не істейді? Олар кімдер? Айта ғой, сөйлеп үйрең, Мольқбай!— деп мұғалім мұны сөзге тартып жауабын тосып тұр. Мұның аузына сөз түспейді. Әкешесіп кім деп, не істейді деп айтуды білмей тұр.— Айта ғой, айта ғой — деп мұғалім соқынап қалар емес. Бір кезде желке тұсында отырған бір бала:

— Мұғалім, бұл халық жауының баласы, Әкесі — халық жауы,— демесі бар емес пе! Сол сол-ақ өкен. Бүкіл кластағы балалар шу етіп, «Бұл халық жауының баласы. Әкесі — халық жауы» деп шулап қоя берді.

Мына у-шудан кейін Мольқбайдың көзі қарауытып, дүние көз алдында дөңгеленіп, кеуде тұсы қатты шаншып, жүрегі аузына келгендей болды. Туған даласы у-шу, азан-қазан боп мұны жан-жағынан қамалап «Халық жауының баласы» деп азаңдап кетті. Мұғалімнің көзі шарасынан шығып, бұған тесіле қарап қапты. Одан әрі не болғанын өзі де білмейді. Еңіреп жылаған бойы мектептен шығып үйіне қалай келгені әлі күнге дейін есіне түсіре алмайды.

Осылайша бұл сол бір күздің қара суығында мектеппен біржола қош айтысқан. Мектеп жасындағы бала деп мұны соңынан ешкім іздемеді. Бұл да мектеп бар еді-ау, қатарым оқып жатыр ғой, мен де оқиыншы деп ойлаған емес.

Әйтеуір, тәңірі жарылқап он үш жасқа толысымен мұны қасиетті қара еңбек өзі іздеп тапты. Қолхоз деген қысы жазы жұмысы таусылмайтып өмірдің қыл арқаны мұның сәби мойнына өзі кеп шиелене оралды. Әдепкіде ананы алып кел, мыналы апар дейтін жеңіл бұйрықтарды орындап жүрін, елгезек, тынымды, берекелі бала атанды. Бұған көпшілік халық жауының баласы демей, сепімді адам деп қарай бастады. Бұрынғыдай алара сыздай қарайтын тайынша көз тоқтаған.

Сөйтін қаңқу, жанды жеген, у сөзден құлағы тынши бастағанда, тағы соры қайнап анасы дүние салды. Бір оттың басында жалғыз сопа басы, малдан сол жылы қысыр, қасқа сиыр қалды.

Тағы да осы Тұмабұлақ, осы Сарысу өзені бойы. Енді ойласа, дәл қазіргідей, елдің іргесі соғілген кез екен. Сондағы ұзынсұра әңгімеден естіп түсіпгені, есінде қалғаны елді қаусатқан қырғын аштық, шайтан түрт бірді бірге айдап салған үргін-сүргін, қым-қуыт көрсетіс, халық жауы боп есі бар, бетке ұстар, сүт бетіне шыққан азаматтардың атылып-шатылуы. Біреу ойға, біреу қырға, наны бар шет жерге босып, күші барлардың басқа ел-жұртқа ауып кетуі. Әр жерде қадау-қадау аралары қозыкөш бірлі жарым сіңірі шыққан осы Бейсендікі, тағы бірлі жарым үй, өз үйі қалған екен. Таңдайларына талшық еткен әр от басында бір-бір сиыры бар. Солардың басып құрап серіктік құрылған жыл.

Бейсеннің әкесі ойдағы-қырдағы жарлының жалғызынан құралған серіктіктің аз қойын бағады. Ертелеп қойды өргізіп бара жатып:

— Бейсен, Мольқбай екеуің сиырларды байқап салыңдар. Қасқыр жарып кетпесін — деген.

Екеуі өзеннің қалың қамыс өскен жағасымен келе жатқан. Сиырлар алдында ғана өзенге суға құлаған. Сөйткенше болмай, бір топ түрлері бейтаныс, бұлар бұрын көрмеген тағылар өзен қалыңынан шұбыра шықты. Екеуі қорыққанынан жата-жата қалды. Қол созым. Қастарынан өтіп барады. Түктері май жаққандай. Жылт-жылт етеді. Жүп-жұмыр. Семіз-ақ сияқты. Ішінде дөнен өгіздей, кірпінің тікешіндей әр түгі тікірейген бір дәуі бар. Иіс алды ма, әй дейтін жерде оңқырайып, тұмсығын шүйіре жан-жағына үрке қарап алды. Езуінде қарыстай ақ сүйегі бар. Жалы күдірейіп көрінеді. Дәл осы тұстан суға құлаған сиырлардың шұбырып шыға келмесі бар ма! Алдында қасқа сиыр. Әлгі қара дәу құлйығы шолталаңдап тұра кеш ұмтылды. Тіпті сиырга таянбаған сияқты еді. Бір

қараса қасқа сиыр өкіре құлап барады. Басқалары тым-тырақай жөңкіле қапышты. Тура шап тұсынан көтере түсін, төс қасқасына дейін қылышпен тілгендей жарып өтіпті. Зәре құты қалмаған екі бала пора-пора көз жастарын төгіп, ауылдан пышақ әкеліп бауыздаған. Сөйтпін, Мольқбай қасқа сиырдан да айырылды. Кешке Бейсеннің әкесі:

— Занталақ, осында бір үйір жабайы шошқа жүр еді. Соның қабаны ғой, сиырды жарып кеткен — деді.

Міне, Мольқбай қабан дегенді со жолы көрген. Сонда қатты шошыған. Енді әлде қалай НКВД адамын көрсе, есіне сол қабан түседі. Бала жүрегі зәресі қалмай қорқып, сырттай жөнеледі. Олар таянып кетсе әкесін әкеткендей, өзін ала жөнелердей, кейде тіпті жаналғыш әзірейіл көреді. Бұл тұлдырсыз жетім, шерменде боп өсе берді.

Енді-енді есін жиып, жұрт сепіміне ие болып, алдына колхоздың бір қора қойын алғаны сол — соғыс басталып, бұл әскерге алынды. Халық жауының баласы демеді. Сондағы қуанғаны-ай! Көшпен қорған ұлы той!..

Бәдігүл сонда он алты жастағы қыз. Пенде болып екеуі бірінші рет сүйіскен. Қол алысып, ант етіскен. Бұл әскерге жүретін түні түн бойы бірге болып, көз жасы көл болып жылап қалды.

— Бұл өмірдегі жалғыз арқа сүйерім сен,— деген бұған:

— Күн куә. Менің де өмірімдегі сүйгенім сен,— деген Бәдігүл.

— Егер, мен әлдеқалай соғыста оққа ұшсам қайтесің? дегенде Бәдігүл:

— Олай болмақ емес. Сен өліп болғансың. Енді саған өлім жоқ. Алдында үлкен жарқып өмір бар. Оған екеуіміздің мәңгі молдір махаббатымыз, көрер қызығымыз куә. Бір жеріңе оқ тимей келетінің мен куәгермін,— деген.

Сонда Мольқбай Бәдігүлді бауырына қысып, апшақ сүттей ай астында құшақтап езіле сүйген. Бал жұтқан. Онысы ең алғашқы, ең соңғы махаббаты да болыпты.

Содан бері де жарты ғасырдан астам уақыт өтіпті. Соноу қалың өрт қырғын соғыстан бір жеріне шөңге кірмеген бұл аман-есен туған елге оралды. Арманына жетті. Бәдігүлге қосылды. Бұ да үй болып, арманда кеткен әке-шеше шаңырағының шырағын жақты. Құдай жарылқап, көп жылдар зарықтырып барып бір ұл көрді. Атын

тырымшыл жап, түсінде әкесі аян беріп өзі атап еді деп Қазанбай қойды. Бірақ Қазанбайынан соң перзент болмады. Жалғыз болған соң да, оны бетінен қақпай барын аузына тосып желге, күнге тигізбей еркелетіп, бұла өсірді. Оқытты. Не талап етсе де, бетінен қақпады. Бүгінгі арқа сүйері сенері де, мұрагері де осы — жалғыз ұл. Бұл да орда бұзар отыздан асыпты. Уақыт шіркін, қолда сусыған сынаптай-ау, ағып барады. Ағып...

Иә, уақыт сынаптай сусып ағып барады. Өмірге біреу келіп, біреу кетіп жатыр. Дүние — базар. Әл-қадірінше әркім өз бұйырған қызығын көріп, өз кезегінде берерін беріп, бағзы тұста азабы мен бейнетін арқалап, мыңдар мен миллиондар барған базардан ертелі-кеш асығыс қайтып барады. Өмір сонысымен қызық, сонысымен қымбат. Ешкімге мынаны таңда, мынаны ал деп шүлен таратып жар салып та жатқан жоқ. Әркімге өзі жүрер жол соқпақ боп тартылып жатқан сияқты. «Адаспа, былай жүр!» деп қасқа жол сілтеп тұрғанды тағы көрмейсің. Содан ба екен адам дейтін ұлы дүние мына жарық әлемге үлкен махаббат, нәзік сезім мен құштарлық боп туыпты. Жаратылыпты. Сонда бәрін билейтін, бәрине билік айтатын, бәрін өз ырқына көндіретін әркімнің, әр жанның бойында, иә өз бойында, тіпті басқаға көріпбей-ақ ерік-тағатын алатын құдырет бекіпті. Сол күш не бұйырса, адамның басы алланың добы болып, жел айдаған қаңбақтай домалай береді екен. Сонда адам жер бетінде өмір сүріп жүргеніне өзін-өзі сендіріп, мен бәрін жүрек қалауымен атқарудамын деген ұлы сенімге тағзым етеді екен.

Сәуле де сол құдыреттің құлы болды. Қалада туды. Қалада өсті. Не киіп, не ілемін демеді. Әке-шешесі де оқыған, дәрежелі қызметтегі бір қаланың бақ-беделден кенде кісілері емес еді. Әкесі облыс орталығындағы ірі өперкәсіптің бас экономисі, анасы орта мектептің директоры. Тәңірге жалбарынып, мойындарына бұршағын салып, ұлан байтақ даланы кезіп, таудан-тау, биіктен-биік қоймай жүрген әке-шеше өліп-өшіп мыңдаған көздің жауын алған қалың гүлден жалғыз осы шоғын ғана үзіп алыпты. Жалғыз гүл! Үлбіреген жұпар ністі, қолға ұстауға жаның қаймығатын нәзік, сүйкімді ләззат боп төгіле құйыла қалған. Жылдың төрт мезгілінде ауа-райының өзгерісіне берілмейтін үнемі гүл боп жаратылған бұл құбылысты табиғи қалпында сақтауға, өсіруге әке-шеше бар күшін, ықыласын берген. Тәй-тәй басқап алғашқы қадамынан балабақша, мектепке барған, одан

арнаулы білім беретін оқу орнын тәмамдаған, өмір жолын таңдаған шағына дейін ақ алақанда өсірді. Өмір айдышында ескекті қайық болды әке-шеше.

Сол Сәуле бұл. Атына заты сай ай жүзді, қып-қызыл боп уылжып піскен тәтті жемістей жұп-жұқа күлкі тұнған ерін, қиылған қап-қара қас, күлім қағып жанды жадыратқан қара көз, сағағынан қиылған аппақ алма мойын бәрі-бәрі тек тәңірдің өз қалауымен, шебер суретші қолдан мүсіндеп салғандай ерекше сұлу да еді. Көзі түскен жан бір тамсанбай өтпейтін әдемі ерке сұлу бұлғақтап өсті. Жақсы оқыды. Қатар құрбыларына сыйлы, беделді, әдептілігімен қадірлі де болды.

Бәрі ойда жоқта өзгеріп сала берді. Мына дүние Сәуле үшін бұған дейін белгісіз бөгде сыр, беймәлім тылсым тіршіліктің құпиясын жайып салды. Тіпті ойда жоқта түс көріп оянған жандай хал кешіп, өзін қоршаған ортаға сын көзімен қарап қалды. Барлығы сол кештен басталды. Бір қараған ыстық жанар мұның бойындағы ләззет шоғына түсіп өртеп кетті. Алау боп, өзінен өзі берекесі кетіп, күйіп-жанып тағаты таусылып, бар аңсары өзіне де белгісіз құбылысты аңсай ма, әйтеуір аңқасы кешкен шөліркеу пайда бөлған. Кеудесін дүсірлете қаққан бір күш мұның қол-аяғын жүре тигізбестен ерік-күшін билеп барады.

Қыз мінезі күрт өзгерді... Сол би кеші өткен мәдениет үйіне аңсары ауып бара беретін болды. Бірақ, бұл іздеген бейне кездеспей қойды. Бұ не? Елес пе? Сөйлескені, тілдескені, танысқаны қайда?! Сонда неге, нә, сөшпа тілі байланған жандай аузын ашпай қалғаны несі!? Неге сөйтті. Бүкіл рухани жан-дүниесі қорғасындай ұйып сала бергені не сонда!? Иә, оңашалап, қолтығынан демеп қана шеткері алып шыққан ол мұны өзіне тартып, иә, өзіне сәл ғана икемдей бергені, мұның бір сырт күштің өзіне белгісіз ықпалымен ешбір қарсылықсыз құлай еңкейіп, өмірінде тұңғыш рет онымен, иә, онымен сүйіскені ақиқат... Сүйіскен... Өліп-өшкен!

Сәуле соңғы күндері едәуір жүдеп, басқа жанмен ең аргысы туған анасымен де сөйлеспей іштей құпия өмірге көшті. Баласының жүдеу тарта бастаған реңін аңғарған шеше ғана.

— Гүлім-ау, неге жүдеп кеттің? Бір жерің ауырма ма?— деп үзіле сауал қойған.

— Өзегіме от түскендей. Кеудемді бір алау жайлап алды. Мән-мазмұнын да білмеймін — деген қашанда ойын ірікпей айтатын ерке мінезіне бағып.

— Ол не сұмдық тағы?! Өзегіне от түскені несі!— Шеше жалғзына үрке қарады. Орыс мектебінде оқып, ұлттық әдет ғұрын, салт дәстүр, мінез тәрбиесінде сол халықтың ықпалы мол әсер еткен қыз:

— Әйтеуір солай!..

— Өзім де білмеймін, мама — дегеннен әріге бармады.

...Сол күні Сәуле үйге қауызынан жаңа жарған гүлдей жайнап келді. Өзін қоярға жер таппай: Мама! Мама!— деп қызметінен жаңа ғана келген анасын бөлмесіне шақырып:

— Бір өлең оқып берейін. Тыңдайсың ба? Тыңдаңызшы — деп үздіге жалына қарады. Шешесі аяқ астында пайда болған қызының өзгерісіне таң-тамаша қалып, қуана құлақ түрді. Қыз өлеңді оқып кетті.

«Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!

Жылы, тәтті у тарады қаныма!

Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін,

Патша тағы, бүкіл дүние малына!»— Сәуле хат бетіне телміре қадалып қапты. Анасы да қызының құбылған ажарынан көз алмай қалған. Екеуі де іштей басқа дүниеде, белгісіз бір тұлғамен кездескендей, біріне-бірі тіл қатса сол қимас сәт, мөлдір шақ келмеске кетердей қимылсыз отыр.

— Мынау өлең емес қой, қызым! Рас болса, ант қой! Жалғап болса, азап — деді анасы көп үзілістен кейін. Сәуле тіл қатпады. Өзімен өзі болып кетті. Көз алдында хат берген, мұны аймалап, бауырына тартқан жанның бейнесі келді. Бұл қалпында қыбыр етіп қозғалса, шүйіркелесіп жаны обек қаққан мына тіршілік әлемінің бар қызық қасиетін өз бойына, тек өзінің ғана бойына, жинаған жан ғайып болардай. Демін зордың күшімен алып, қара көзі мөлдіреп, ұзын кірпіктерін қақпай сол бейнеге ойша үзіле қарап қалды

«Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!»... Қыз аузынан бұл сөздер басқаға естілер-естілмес сыбыр болып шықты. Жаны жадырап, лүп-лүп соққан жүрегі аузынан атқын шығардай, ерік күшін билеген аңсау ма, құпшарлық па бір белгісіз құдырет боп аймалады мына сөз.

Хат сөзін ойында қайталап, қазірде жаттап алды. «Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін. Патша тағы, бүкіл дүние малына!» Не деген өткір сезім мынау! Анам дұрыс айтыпты ғой. Мынасы ант қой! Ант!..

Сәуле сол күннен бастап, торға түскен торғайдай өзіне ғана мәлім басқаға белгісіз бір ыстық өмірдің құшағында қалды. Ләззат шоғы боп тамсандырған аңсау

көкейіне отау тігіп, есі-дерті сол жанға құлап кетті... Иә, махаббат деген осындай болушы ма еді?! Неткен тілсіздік, жанды жеген, арбаған беймаза хал едің сен?! Мына кеудемде қармаққа түскен балықтай айнала шоршып, жанұшырып күмбірлеген күй боп тулайсың кеп. Бірақ тілге өралып сөз, құлаққа тұнып ән болып мен сондаймын — деп өзіңді жария ете алмайсың. Бұ не? Дүниедегінің бәрінен қорынып қымсынып, жасырынып, имене бересің. Жанды азап болып аймалайсың кеп! Ал... Қыз көп сауалына жауап таппай, мөлдіреп отырып қалды.

* * *

Дәл осы халді Қазанбай да басынан кешіріп отыр. Соңғы күндері ұлы Абай мен Мағжанның кітаптарын көп оқитын болған. Әлемдегі көркемсөз шеберлері айтқан не асыл, не өткір дуалы сөз — махаббат ішірткісін көкірегіне басып, жүрегімен жаттап, санасын жайлаған ынтық сезім, сүйіспеншілік дейтін шуақты әлемнің отына күйіп жанып барады. Бар аңсары сол бір ғана жанның көрік, келбетіне ауған. Тек сол деп соққан жүрегіндегі құштарлық өзін билеген от сезімді дәл ұғындырып, өмірдегі мұрат мақсатына жетсе тіршілігінде армансыз болар еді. Сол тілегіне, ойына кәміл жетіпті. Оны тапқан, жанын жеген тілге сөз болып оралмайтын түйсікті айшықты көрікті бейнеге айналдырған жеткізген ұлы Мағжанға табынып отыр. «Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!» — еріндері жыбырлайды, аузында үн жоқ. Жас жігітті сезім құшағына алған...

Уақыт керуені тоқтамай жылжып, жылдан жыл қуып, өз мәресіне бет алып барады. Бірақ, өмірде бақытты жан-дар уақыт санаған ба! Олар үшін өмір тегершігі айналмай бір орнында қызық балғын шақтарды мәңгі күзетіп қозғалмай тұрғандай көрінетін болар. Жоқ, уақыт адамдардың саналы тіршілік тынысынан құралады. Ол адамдардың ақыл ойының жастық жігіттік кемелді шағының өлшеуіші. Сол өлшеуіш албырт жастықтың қоңырауын қағып, өмірдің думанын, базарын қыздырып жатса ше?! Әне, жалын атқан алаулы шақ! Сол жан шырағын жағып, тіршіліктің тәттілігін әлемге паш ететін құдырет қуат!

Қазанбай Сәулені тосқалы сағаттан асты. Шаншылып бір орында тұра бермей ерсілі-қарсылы жүр. Аяғы талды. Отырар орын жоқ. Күн көзі де шақырайып, төбеден отты қызуын төгіп тұр. «Мұнша кешікпесе керек еді. Не

болды екен. Уәдесіне берік болушы еді»— деп ойлаған жігіт, «әлде әке шешесі»... деп өзіндей емес, оқыған дәрежелі, дәулетті беделді отбасында өскен қыздың өзінен артық-ау деген тұстарын есіне алды. Бірде Сәуленің «Мамам сенің әке-шешенің кім екенін, не қызмет істейтінін, қайда тұратынын білгісі келеді. Соны айтшы» деген сөзі есіне түсті. Бұл сонда әзілге бағып «мендейлер тек қойлы ауылдан шығады. Қойшыдан ғана туады» деген. Сәуле бұған қара көзін төңкере қарап: «Ойнамашы расында, ата-анаң не істейді?»— деп салмақты сауал тастаған. Бұл:

— Сәуле қызықсың сен. Менің ата-анамның кім болғанында не тұр. Әйтеуір, ұры-қары емес. Қарапайым адамдар. Сен мені сүйесің. Маған жолдас болмайсың ба? Ал, әке-шешем кім болса да, мені сүйген саған да әке-шеше!

— Дұрыс айтасың. Сенің әке-шешенің менің де әке-шешем. Мәселе басқада. Мамам олардың кім екенін білгісі келеді. Әлгі, өзің көп күледі екен дейтін қыз Зура ше, бір оқымыстының, академиктің баласына тұрмысқа шығып, жақында дүрілдетіп керемет той жасапты. Папам мен мамамды шақырыпты. Сонда көрген құрметін, олардың мәдениетін, ірі лауазымды жолдас-жораларын айтып, ауыздарының суы құрып келді. Әне, орнын тапқан қыз деп естері шықты. Сонда сөз соңында әлгілерді мақтаған памама мамам:

— Саспа, біздің Сәуле одан да артық жерге барды — деді. Мен папамнан ұялып шығып кеттім. Өзінен сұрайыншы деп ойлағам сонда. Расында менің ата-енем кімдер?— қыздың өткір жапары сұраулы кейіпте қалған.

— Мен рас айтам. Мен қойшының баласымын. Ауылда тудым. Ауылда өстім,— деді Қазанбай ағынап жарылып.

— Қазкең,— деген еркелете қыз,— ойнамашы, сен оңай жерден шыққан жан емессің. Мен сені патшаның тұқымы көрем. Тегінде қасиет бар жансың. Сол үшін сені мен,— деп мұның бауырына енген.

— Қызықсың Сәулеш сен де. Мен сенің алдыңда жалған сөйлеп көргем жоқ. Және өмірімде өтірік мақтанды жалым жек көреді.

— Сонда, иә, сонда — деген Сәуле көзінің қарашығын ойнатып — Шопаннан да сендей бала туа ма? Қыз енді өзін-өзі ұстай алмады ма — Қазанбайдың кең маңдайын жұмсақ алақанымен сипап, қас қабағын сүртіп, ат жақты иегінен көтеріп — О, боже, какой он прекрасный у

меня!— деп тамсанып кеп, шөп еткізіп сүйіп алды.— Құдай сені маған сүюге, мәңгілік сүюге берген. Мейлі кімнің баласы болсаң да, мен үшін жер бетінде сенен артық жап жоқ!

— Таусылмай сөйле! Мүмкін менен де жақсы атақты академиктің мырзасы кездесіп қалар,— деді Қазанбай Сәуленің шамына тигісі келіп.

— Патша да сенің басқан ізіңе тұрмайды. Бұ жалғанда сенеп басқаның маған құны көк тиып!

— Олай десең өз обалың өзіңе. Расымды айттым. Мен жарты ғасыр қой баққан адамның жалғыз перзентімін. Қарт әке-шешенің көзінің ағы да, қарасы да мына мен!

— Енді екеуміз де!

— Әлі де ойлан, Сәуле!

— Ойланғам. Менен ерік кеткен. Мені жүрек билеп алды.

— Соның әмірі. Ол сенің «Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін. Патша тағы, бүкіл дүние малына» деген аңтыңа жауабым болған. Менде сепсіз өмір жоқ!— қыз дауысы көкте жаңғырып, ашық аспан астында таза ауада сылдыраған қоңырау үніндей, Қазанбайдың құлағында көпке дейін тұрып қалды.

* * *

Қыс қаһарына мінген. Айқай жететін жерге жету қияметтің қыл көпірінен өтуден бір кем емес. Қалың жауған қардың беті көк мұз. Асты бос көпсіп жатыр. Бірақ оны жылқыдан басқа мал алып жей алмай қалған. «Желтоқсанда қолға қараған отарға мына шөп жете ме? Қой жарықтық қарны тоймаса, күйіс қайыра ма? Молықбайды жегідей жеген ой осы. Қыстаудың бет алысында төңір жаратқан өмір бойы тамыры үзілмей қорыс боп сақталған қалың қияқ болатын. Әдейі барып көрді. Бетін басқан мұзды сындырса, малды тебіндетуге болатындай. Бар тапқан айласы сол болды. «Белорустың» арғына салмақты темір ме, басқама, байлап «Ақ қияқ» аталатын ауыл қотанындай алаңның мұзын қиратса, басқасы қойдың өз жұмысы. Абырой болғанда бұл жұмысы берекелі іс болып шықты.

— Ата-ау, әлгі бұрынғылардың малына күрек ашады дегеніңіздің қай жағы болды бұл?— деп сұрады Сәуле қалыңға түсіп үйме-жүйме жайылған қойды көріп тұрып.

— Соның дәл өзі. Олар қолмен күрек ашып жайса,

біз трактормен сірескен мұзды қиратып, әне көпсіп жағқан шөпке аузын жеткіздік.

— Тамаша болды,— деді Сәуле.

— Маядан шөп суыру да оңай болмай қалған еді — деді Қазанбай.

— Аз күн болса да қолдағы шөпті үнемдеудің де жолы табылды. Қараңдаршы — деді Молықбай жапатармағай қалың жабағыдай ұйысқан қорыстың қияғын үздіге жұлған отарды нұсқап, — бәрі де қарбыта асап, өздері қазып шығарған шөпті борт-борт үзуін. Бұл бір жағы малдың денсаулығына да, әсіресе күйектеп кеше ғана шыққан аналықтың ішінің, болашақ төлдің ойдағыдай өсуіне де пайдалы. Әттең, көлемі аз мына жердің.

— Соңда не, әке қыс бойы осындай тебіндік табылса отарды далаға жаймақсыз ба?— деп сұрады Қазанбай.

— Е, ондай мүмкіндік болса, несі бар шаруаға өте тиімді-ақ болар еді. Бірақ дәл мынадай тусыраған қалың қорыс табыла бермейді. Бұл зор болса он-он бес күндік қапа. Әне, шөбі бар жерді айнала шиырлап, түбіттей түтпін ештеме қалдырмай теуіп жайылып жатыр.

— Рас-ау, маядан шашқан піскен ірімшіктей көк майсаны аяқтарымен басып, былғап рәсуалайтын жануарлар мына жердегі шөптің әр талын мұқият ептілікпен жұлады. Мал екеп мал да еңбекпен аршыған ырзығына адалдығын білдіріп жатыр,— деді қолындағы күректің сабына сүйеніп, манадан жайылған малдың аузына қарап тұрған Сәуле.— Өздері және домбыраның, қобыздың пернесін басқандай қай жерде енік шөп бар соған тап-тап береді,— деді. Келінінің мына сөзіне Молықбай қатты шүкіршілікпен оның бетіне сүйсіне қарады.

— Рақмет, құлыным! Соны байқаған көзіңнен, зейініңнен айналдым. Тәңір берген зердеге қыдыр түнеп, бақ қонсын.

— Әке, келіңізге қатты разы болып кеттіңіз-ау, тіпті бұған дейін қазақтың аузынан шықпаған сөзді айттыңыз. О заман да бұ заман адам зердесіне «Қыдыр түнеп, бақ қонады» дегенді бірінші рет сіздің аузыңыздан естідім,— деді Қазанбай күле түсіп.

— Е, қазақ атамның барлық сөзін теткеп, тектеп жүрме едің! Оны та тамаша ғой. Бірақ есіңде болсын, зердеге қыдыр түнеу, бақ қону — тәңірімнің киелі құбылысы. Екеуі де кез келген пенденің маңдайына жазыла бермейді. Мен балама соны тіледім. Қыдыр — көл-көсір несібе беруші, бақ — абырой атақ иесі. Ие тәңрім құдыретті құдай жарылқаймын десе, менің сөзім періштенің құлағы-

на шалынса ғажап па?— Ол Қазанбайдың бетіне сұраулы бейнеде айбарлана қарап алды.— Мына далада кімдер тұмаған, кімдердің атағы шығып жалпақ дүниеге ұран салмаған?— Қарт ойып сұраулы сөздермен сабақтап кетті.— Адамзат баласын қыл қобыздың құдыретіне табындырған Қорқыт баба, соңу Алатау бөктерінен қобызына бұл-бұл дауысып қосқан менің аттасым Мольқбай ше, Сарыарқаны дүр сілкіндіріп асқақ та, әсем күй, нақышты әуезге бөлеген Ықылас, мына сенің атаң — есімі үш жүздің баласына белгілі — Ерден ше?! Өзің жан-жағыңа қарашы, Мына ата-баба туған дала мәңгілік өшпес жазуға толы ұлы тарих емес пе?! Мен оқымай қалған жанмын. Сол үшін өмірде кеткен есемді алайын деп сепі оқыттым. Саған Сәулем қосылды.

Екеуің де жоғары білімді, заманыңның сырын білетін. көзі қарақты азаматсың. Жан-жақтарыңа қараңдаршы. Бәрі мына байтақ даланың бетіне ақ қағаздағыдай жазылып қалған. Оқыңдар. Жаттаңдар! Сәулеге қарап:

— Әлгі аты не еді, не деуші еді. Ирек-ирек... Ән жазуды айтам.

— Нота ма?

— Иә, иә... Сол нота жазылған мына дала бетіне. Бірақ оны тек Сәуле ғана оқи алады. Ал, Қазанбай саған бәрінен де осы шопап ата жақын шығар — деп қарқылдап көп күлді Мольқбай. Соңғы күндері қабағына мұз қатып от басында көп сөйлемей, өзімен-өзі болып, малдан келісімен бүктісіп жатып алатын атасының қазір шешіліп сөйлегеніне Сәуле қызыға қарады. «Иә, сауатсыз екен! Қараңғы шалың не деп кетті. Қорқыт ата, Мольқбай, Ықылас, Ерден»... Қобыз әулиенің барлық пірлерінің есімін жатқа соғады. Мына дала бетінде бәрі жазылған оқыңдар» дейді. Атам сұңғыла кісі екен-ау. Бәрің көкірегіне тоқыған құйма құлақ болды ғой, — деп түйді Сәуле ойып. Өз кеудесінде жаңа бір ырғақ па, әуен бе, бір соны сарын туғандай да боп кетті... Тоқсыра салған қи мен көмірдің қызуы үй ішіне шілденің ыстығын әкелген. Бәрі айра-жайра. Әсіресе, екі бала тыр жалаңаш шешініп тастап ойынға кіріскен. Манадан қайта-қайта тамағын кенеп, бірдеңе айтқысы келген Мольқбай қозғалақтап, Бәдігүлге, одан Қазанбайға, Сәулеге қарады. Аз отырды да:

— Балаларым, мен едәуір жасқа келдім — деп бастады.— Бірақ қартайдым, қажыдым демеймін. Мені Сәуленіңкем өзің жасартып жібердің. Өмірімді ұзарттың, отымның басына бақыт, береке, ырыс әкелдің. Басқа, басқа,

егер сен болмасаң, сен бастамасаң, си ықыласты болмасаң, мына кемпір-шал осы далада қалып еді — Қарттың дауысы іріп барып, қайта түзелді. Енді міне, ақар-шақар өз алдымызға бір ауыл боп, ел боп отырмыз. Рас, екеуіңнің мамандығың, біліміңе сай қызмет орның да далада емес. «Соноу жойлғы» — деп даусын созып, — құдағымның өздеріңнің тойында айтқан сөзі әлі де есімде. Дегенмен, тәңір пешенеге не жазса сол болады. Маңдайға жазылғанды көрмей жан иесі етпек емес — Қарт өз көңіліне түйген ойын тамызықтан кетті.

— Балам, Сәуленшек! — деді келініне қарап алып, — Күні-түні мал деп бар өмірімді далада өткіздім. Ата кәсібі мұра болды. Енді сендерді де, мінекей сол азабы мен рақаты қатар жүретін тіршілікке әкеліппін.

— Ата, — деді Мольқбайдың осы жерде аз кідіргенін тосып отырған Сәуле, — ата-анасына қызмет ету баланың адамдық борышы. Біз перзенттік борышымызды өтеп жүрміз. Сіздер құдайдан бала тілегенде қызығын көремін деп үміт еткен шығарсыздар — деді.

— Әрине, әрине! — Қарт басын шұлғи берді. Көзі жа саурап, көңілі босады ма, әйеліне қарағыштап, езуі жиылмай күле отырып:

— Бағлан! Бағлашқа бері келші — деп ермек іздеген кісідей немересін шақырды. Тыр жалаңаш труснімен ғана жүрген бала ентелей жетті. Баланы бауырына басып емірепө іскеген қарт:

— Жарығым менің! Бақытым, ырысым! Өмірім! — деп ағынан жарылып кетті. — Сендер болмасаңдар бұл өмір не болар еді. Енді арманым жоқ! Разымын құдайға!

— Әке — деді Қазанбай — Қайтесіз, олар сіздің басыңызға көк тас қояр дейсіз бе? Өз балаңыздың тілегін тілеңіз! — Мольқбай жалт қарады.

— Не дейді-ей мынау?! Мен бұлардан басыма көк тас қой деп тілеп отырмын ба? Маған тас емес керегі. Осылардың ұзақ, бақытты өмірі. Әне, менің өлмей мәңгі жасайтын тіршілігім! Сол керек, сол! — Қазанбай ештеме айта алмай үнсіз қалды. — Әй, — деді қарт. — Сені ғой он бес жыл оқыттым. Бірнеше жыл аудандағы ірі шаруашылықта бас зотекенек болдың. Ел басқардың. Сондағы өмірден алғаның қайсы? Мен тапқан ақшаңды, жиған мал-мүлкіңді айтнаймын. Ол өзімде бар. Маған керегі, тәңірден сұрағаным — мыналар, — деді немересін құшырлана сүйіп.

Қарт сөзіне не десін, бәрі де күліп отыр. Кенет Молекең Сәулеге:

— Сәулешке, жарығым! Бүгін көңілім тасып, жанымды бір шаттық билеп отыр. Жалғыз үйдің базары отыпың басында болады. Қорқыт атаң тартқан жарықтық қара қобыздың үнін сағындым. Мәлік пен Бейсендер көшкелі тым-тырыс қалдық. Көңіл көтеретін күй тартшы,— деді.

— Мама, «Аққуды» тартшы — деп Бағлан тұрды.

— Расы, бәріміз де сең соққан балықтай боп қалдық. Бір сергітші, атаң да желпінсін — деді Бәдігүл. Қазанбай неғып отырсың дегендей Сәулеге қарады. Сәуле қобызын алып, нені тартайын дегендей құлақ бұрауын келтірін кідірген.

— Ең алдымен қобыз атасы «Қорқыт күйін» тартшы жарығым,— деді тағы да қарт. Асқақ қоңыр әуез дүниені күңіретіп тамылжып, үлкен арнамен тасыған өзен суындай ағып жөнелді. Сәуленің сым саусақтары діріл қағып, ботасын іздеген аруанадай боздап, бірде өксік боп түйіле қалып, қайта байлаудан шешілген ботадай ыңырысып, үй ішіне сыймай шығапдап жөнелген. Күй сай-сүйекті ерітіп, тамылжып төгіле берді. Құлақ тұндырған, жан сағынышы, іңкәр сезім шуағы болып сарнаған әуен қарт қиялын биледі ме, бір сәт маужырап қалғып кеткен кісідей боп ұйып қалған. Күй ышқына келіп, биік сарын тақаббар ағысын лықсыта қобыз шанағында саябыр тауып тына қалған. Үй ішінде де тыныштық орнады. Дамыл таппай айнала жүгіріп асыр салып ойын қызығына ессіз берілген Бағлан мен Ерлан да көкейін тескен бір тәттілік, жан шырғасы үй төрінде қонақтағандай аң-таң хал кешкен.

— Қайран Абызым-ай! — деп көкірегің өкініш пе, сағыныш па, ерекше құштарлық па, әйтеуір өзіне үлкен ой тастаған сезім билеген қарт тіл қатты. — Бұлай сыр шертпесе, Қорқыт ата аталар ма еді?! Енді сәл жасаураған жанарын басқаларға бұрып. — Бұл жалған дүние кімдерден қалмаған. Өмір шіркіннің қызығына тоймаған сол дана баба да өлімнен қашып, қайда барса да өзіне арнап қазып жатқан қабірдің үстінен шыға берген деген аңыз бар. Ойлап қарасам, тіршіліктің бар қызығы өмірді шын сүйде жатыр екен. Әне, аңыздың бізге қалдырмап осиегі — әлгі күй сарыны соны меңзейді екен. Сәулешкем, күнім, қосағыңмен қоса ағар, бақытты бөл! Мына қос шынарыңның қызығын көр! Бір жасап қалдым! Осы өнеріңмен қарағым, ата-баба өмір сүрген кең байтақ сахараны да дүр сілкілтіп, бағзы заманын тірілтіп, бүтінгі мына қым-қуыт, кей тұстары беймәлім сырға толы уақыттың тынысын келтітіп, жаңа лепті екпінді сарып әкелдің. Мен мәңгі жа-

сайтын тың сезім құштым. Разымын. Тек, күніне бір мезгіл мына құт шаңырағымда ғажап өнеріңмен атаңның уақыт тоздырған жүйкесіне қуат берер әсерлі күйлеріңді тартып беруді ұмыта көрме!— деді.

— Ата, Қазкен екеуміздің бар асыл мұратымыз сіздерді күте алсақ деген игі тілекте жатыр. Біз сіздер үшін өмір сүреміз. Тіршілік болса, бізге өмір қызығы жетер — деді жүзіне жайдары нұр жинаған Сәуле.

— Рахмет, балам!— деген сөз екі қарттың аузынан жарыса шықты.

— Әке — деді әрқашан айтар сөзін санап айтатын Қазанбай, бір ырғалып қойып:

— Мына келініңіз бен менің ендігі жердегі арманымыз Мольқбай өмірден не көріп кетті деген сөзді естімеу. Сіздің есіміңізге лайықты ұрпағыңыз боп қалсақ, қане, шіркін — деді.

Соңғы кезде үнемі ой үстінде, қабағы ашылмай, оясына келмей жүретін қарт мына сөзден кейін бе, әлде Сәуле ойнаған күйлерден соң ба, әйтеуір ақ пейілі ақтарылып қатты қарқылдап кеп күлді. Көп күлді.

— Менің де тәңірден тілегім сол ғой, құлындарым,— болды қарттың ендігі сөзі.

* * *

Бүгін Мольқбай өрістен, өріс болғапда, ауыл сыртындағы тебіндегі малдан кешқұрым үйге қатты ауырып келді. Келе Бөдігүлге:

— Қалың етіп төсек сал,— деп өтінді. Зордың күшімен шешініп жатқан болды. Қатты демігіп, тыныстауы да ауырлап, баласын шақыртты.

— Шаруаңның беталысы жақсы. Мына алапат қысқа дайыпдығың да ойдағыдай болды. Қолдан келер жұмыс тәп-тәуір атқарылып жатыр. Шөбің үюлі, қораң жөнделі, отын-суың бар. Тек жанар-жағар майың ғана.— Қарт аз демалып көзіп жұмып жатты да — Сәулешкем озіңе мықты серік, жаны құрақ ұшқан, адал жар боп кездесті,— деді сәл енгігіп.— Бар бақыт еңбекте, балам, Адал еңбекте! Адал еңбек қана алмасты алғызады, берместі бергізеді. Несібеңді көбейтіп, абырой-атағыңды шығарады. Өміріңде адал еңбекке табын!— Маңдайы тершіп, аз тыныс алды да сөзіп жалғады.— Өкпем қысып, жүрегім көтеріле береді. Едәуір сырқат болатын түрім бар. Жатып қалам-ау, памасы — өлдім десең айқай жетер жер жоқ. Дәрігер шақырта қояр баяғыдай рация қайда?! Қыстың

түрі мынау — жол кесілген. Сен балалық та, батырлық та жасама! Бекерге аласұрып жаныңды қинап, қасірет шекпе. Мұнымен әбден ойланып айтып жатырмын. Бәріне тәуекел. Тас түссе талайыңнан деген бар. Шыда!

Шыдайық — осы сөздерді қарт бірнеше үзіп, шаршап отырып айтты. Ендігі бір жедел орындайтын ісің — деп баласына қадап айтқашы — Биыл үшінші жыл — ту қалды құла бие. Соны ертең соғымыңа сой. Оған үш қой үйітіп қос. Соғымы семіз үйдің берекесі отының басында болады. От басы берекелі үйге Қыдыр қонады. Ал, Қыдыр қонған үй — қатарынан озады, — деп қабағын шытып — деген! Деген әкел — деді де аузын басып лоқсып қалды. Бәдігүл зорға үлгерді. Қап-қара құрым ба, қап ба, аузынан түйдек-түйдек құсық төгілді кеп. Едәуірден кейін іші тазарғандай болды ма, бетіне қан жүгіріп басын көтерді. Келесі күні құла биені сойып, одан кейінгі күні үш ту қойды үйітіп, ретіне келтіріп алғанша жал-жақсы жатты. Бағлан меп Ерлапын қасынан шығармай әңгіме, ертегі айтып, тіпті бұрын өзінде болмаған сөзуарлық та тапқан.

— Әй — деді Бәдігүлге бұл оның аузынан әйеліне тұңғыш шыққан «Әй» еді.

— Әу! — деген оған:

— Бәдше, құла биенің телшігін асшы бүгін, — деді.

От басы болып, жаздай жадыраған шаңырақта отырып, сол бір естен кетпес қоңыр кеште сере шыққап құла биенің семіз телшігін жескен. Молықбай қарт та ауырмаған жандай едәуір сергек, көңілді отырды. Сөз арасында «осы қыстан аман шықсақ» дей берген. Кей сәттерде күні кешегі тай құлындай тебісіп өскен қатар құрбылары Бейсен, Мәлік, Әлібекті есіне алып, «Шіркіндер, қаладағы жылы үйлерде булары бұрқырап отыр-ау, ә? Қаланың сасық ауасы дәрі болса, рақатын солар-ақ көрсін. Боз жусаны жұпар шашқан кең байтағымды қайдан қияйын! Жер қадірін білмеген, жерден таяқ жейді» — дегенді естімеді ме екен солар, мейлі, адасқанның алды жөп болса, бола берсін — деген. Адасқаны кім түстеп, атын атамаған.

Қарт шопан бірақ бұл сырқатынан айыға алмады. Күн санап жүдеп, жатып алды. Науқасы меңдей түскен түрі бар. Күніне бір мезгіл сыртқа шығып, бой жазып, шаруа жағдайын көріп, ақыл кеңес айтудан да қалған. Бірыңғай жатыс. Бұл әл-дәрмені азайып төсек тартқан қарттың ауа-райын қайта-қайта сұрап, мазасызданған күндері. Ат құлағы көрінбейтін жапалақтаған қар толас-

сыз бір тәулік төгіп, арты көз көрмеген боранға ұласқан. Жалпақ тіздеп келеді дейтін күнсек қарды айнадай жарқыраған мұздың бетіне емін-еркін төгіп алып, астындағы мұз енді тұз қарға айналады деп отырғанда, ақ бура боран күркіреп кеп берді. Қайда сай сала, өзен, ықтасын, қора, әйтеуір үйіріп әкеп, қар біткенді үйді де салды. Даладағы азынаған жел қыңсылаған қаншықтай ауыл торыды. Ерінің қас-қабағына қарап, қасынан қалт кетпей отырған Бәдігүлге иек қақты Мольқбай. «Таяу отыр» деп, қасынан орын нұсқады. Әйелінің бетіне қарап, көп уақыт тым-тырыс, көз алмай жатты. Айтарыи ойланып жатқан кісі тәрізді. Бір кездегі аялы көздің еті қашып ортайып, шегені құлаған құдықтай үңірейіп, жағы суалып, ұрты солып қалыпты. Бәдігүлді үрей торып, жүрегі суылдап зордың күшімен отыр.

— Таянып отыр,— деді селдіреген кірпігі жиі қағылған науқас бар қайратып бойына жиып, әлсіреген үнмен.— Сепімен елу жыл — аттай жарты ғасыр өмір сүріппін. Осы уақыт ішінде жанына азар беріп, не қолым, не тілім тимегеліне өзің куәсің. Сен де мені ренжіткен жан емес едің!— Қарт шаршады ма, танауы қусырылып, демалысы жиілеп сұлық қалды. Жүрегі атша тулаған Бәдігүл зәре құты қашып, қатты қобалжып отыр.

— Не айтайын дедің? Кімнің алдында есеп бергелі жатсың бекерге өзіңді-өзің қинап. Менің де саған өкпелі күнім болған жоқ. Құдай берген өмірдің ашы-тұщысын бірге көріп келеміз. Енді жалғыз баланың, немерелердің қызығын көрсек — разымыз тәңірге — деген Бәдігүл кемсеңдеп қасына келген Ерланды алдына алып ііскеді.

— Лайым тілегің қабыл бөлғай. Бірақ бұлардың қызығын ендігі жерде сен көресің,— деген оның дауысы жасып шықты.

— Таусылмай сөйле! Қайдағыны айтып өзіңді бекерге қажытпа! Кімнің не көрерін бір құдайдан басқа білмейді. Неге жасып жатсың?— деген әйеліне:

— Сені пісірін алайын деп жатырмын. Сен осы шаңырақтағы алтын діңгек емессің бе?— деді көзінің шарасын кеңірек ашып, маңдай терісі сырнайдай қатпарланып.— Сен мықты бол! Ендігі жерде сенің төзімің, ұстамдылығың, ақылың ғана шаңырақты шайқалтпайды — деген Мольқбай тағы да демалысы жиілеп, көзін жұмды.

— Қар тау болып басып қалды — деп екі алақанын ысқылай кірді үйге Қазанбай. Едәуір тоңған түрі бар. Толтыра салған қидың қызуымен жалыны бетті шарпыған пешке арқасын сүйеп тұра қалды. Бәдігүл қолын

котерді. Дауыстама дегені, Мольқбай көзін ашты. Жанары сөне бастағандай, тым отсыз көрінді.

— Сәуле,— деп аз жатты да, қайталап — Сәуле қайда?— деді бойына күшін жинап.

— Далада! Қар күреп жатыр — деді пешке арқасын сүйеп тұрған бойда баласы.

— Шақыр,— деп сыбырлады. Ерінің жағдайын жақсы түсініп отырған Бәдігүл:

— Тез шақыра ғой, әкең іздеп жатыр ғой,— деді.

Аяғында керзі етік, үстіне күпәйке, басына түбіт шәліні мықтап орап, белін белбеуленіп буыпған Сәуле үйге ентіге кірді. Екі беті қып-қызыл боп, маңдайы тершіп, бусанып алған. Оны көрген Ерлан қыңқылдап:

— Мама — деп ұмтыла түсті. Баланы бауырына тарта беріп:

— Мен суықпын ғой. Даладан, бөраннан келдім. Тоңасың. Әжеңе бар — деп баланы жасқады.

Науқас қолын көтерді. Бәрі енді соған қараған.

— Сәуле-е-ші-ім — деп келінінің атын ежелеп созып айтқан қарт — Жарығым, күнім менің,— тағы да сәл бөгелді.

Осы кезде есін біліп қалған Бағлан атасына жақын отырған. Оң қолын көтеріп, немересінің маңдайынан сипап, өзіне қарай икемдей тартты. Бала бетін тосты. Бірақ қанша ұмтылса да Мольқбай баласын сүйе алмады. Назарын келініне бұрып.— Ризамын саған. Тәңір жарылқасын! Менің бұл өмірдегі өмірімнің жалғасы сенсің. Ақ батамды бердім. Қосағыңмен қоса ағар. Мыналардың қызығын көр!— деді шаршап-шалдығып, әл-дәрмені азайды ма, көзін жұмды. Бәдігүл қолын көтеріп:

— Аз тыншыды білем. Сендер шаруаларыңа бара беріңдер,— деген. Әке сөзінен жүрегі шошынған Сәуле солқылдап жылап шықты. Дала әлі ұйытқып тұр.

Бүгін екінші күн. Мал қораға жол аршып әуре бұлар. Ұйытқып, дөңгелене соққан ақ боран қар атаулыны ұлан жазықтың ортасында қалған жалғыз ауылға қуып тыққан. Тұрған түйе көрінбейді — дейтін жіліктеп араарасына жиде мен талдың сидасын қағып, қазықтап тұрғызған күндіз қой тұратын шалы ықтырма іпі аузымұрнынан шығып лық толған, ақ керіш қар. Үй мен қой қораның арасы мұндай боларып кім білген ат шаптырым, әудем жер. Үйден буы бұрқырап шыққан Қазанбай өз көзіне өзі сенбей аз тұрды.

— Мына қарың қайтеді-ей,— деп Сәулеге жаутаңдады.

— Ұрыста тұрыс бола ма?— деп Сәуле қайрат бермесе, Қазанбайдың жүрегі дауалайтын емес. Шошаладан күректерді әрең шығарды. Міне, екеуі екі жақтап шыырланып бекіген қарды кеселеп ойып шалыпың сыртыпа шығарып жатыр. Таусылар емес. Сонда да қайрат жиғап ерлі-зайыпты жастар бейнет азабына берілмей еңбектеніп кетті. Әлі қой қораның аузын ашуға дейін талай жер...

— Мен аршып мына қалған жерді. Сен шөп суыр майдан. Ол да сіресіп-ақ қалған шығар.— Мынаны қара, ой, жүнді балағым-ай, қайдан шықтың-ей!— деп Сәуле маяның ығылап жүгіріп келген Саққұлақты еркелетіп жатыр.— Бәлем, өзіңді боран тұншықтырған шығар. Саспа, бұл қардап біз де кек алармыз. Ертең-ақ ебіл-дебілі шығып, ағып та кетеді — деп итімен сөйлесіп, ойында ештеме жоқ Сәуле жұмысына қайта кіріскен.

Қорадап маңыраған қойдың шуылы естілді. Боран әлгіде аршылған жерді қайта басып жатыр. Қазанбай майдан шөп суырып арпалысып, құпжыңдап дамыл таппай, қимыл үстінде. Сәуле де тынымсыз қайратпен қармен алысып-ақ бағуда. Қорадап шыққан ызы-қызы маңыраған дауыс боранның сарышына ұласып дүние азан-қазан дауысқа толған. Сәуле әлі дамыл тапқан жоқ. Бір толассыз күш-қуатпен, тың екіпмен еңбектеніп, алас-құлас ышқынған дауылға қарсы өршелене қимылдап кеткен...

Аз тыныс алған шалына Бәдігүл төне түсіп, оң қолын алақанына салып уқалап отыр. Өзі айтқан жарты ғасыр бір ғұмыр кешкен ерінің мойып, жасығанын көргені осы. Жүрегі алабұртып, дүрсілдей соғады. Содан да қатер мен қауіп, қорқынышты ой қамалаған ол «Тәңірім-ау жападап жалғыз үй желдің өтінде, елдің шетінде біз бейбаққа не сұмдығың бар еді, көрсетер» деп күңіреніп, езіліп отыр. Әл жинады ма, көзін қайта ашты қарт.

— Айтып қойып, қайғыны көздің жасы жеңбейді, қайратты ақыл жеңеді. Әлдеқалай боп кетсем — осы жерде ойланғандай кідіріс жасап, әйеліне тесіле қарады. Манағыдай емес, жанары шоқ болып жанып кеткен.— Қандауырдай қадалған көз Бәдігүлді ішіп-жеп жіберді.— Жалғыз үйді басыңа көтеріп, балаларымның жүрегін жарып алма! Жылаған көз жасыңды бала-шаға көрмесін. Жасынан шеркөкірек, жылау-сықтау, у жұтқан қасірет менімен кетсін! Мыналарға — деп немерелеріне иек қағып,— қайғылы қабағыңды, мұңды жүзіңді көрсетпе!

Егер менің артымнан дауыс салып жыласаң, қабірде тыныш жатпаймын. Жыламайсың, ә? Келістік! Әкел қолыңды — деп соңғы күші ме, Бәдігүлдің қолын құшырлана қысты. Бұған естірте кәліманы үш қайтара айтып, қол-аяғын созып, сайрап жатқан Мольқыбай, күлім қағып жатқан қалпында бір рет қана ықылық атып дүниеден өтіп кетті. Ештеме болмағандай, ұйықтап жүре берді. Өзі алақаныпа салып отырған ерінің қолы мұздап кеткенде ғана бір сұмдықтың болғанын анық сезген Бәдігүлдің көзінен ыстық жас төгіле берді. Іші алау-жалау от боп күйіп, жаны жаныш жүре берді. Қапелімде не істерін, сыртта шаруа қамымен жүрген баласы мен келініне қалай деп, не деп айтарын да білмей есінен адасып қалды.

Бар ерікті көз жасына берді. Үнсіз егілу. Әжесінің солқылдап ағыл-тегіл жылағанына үрке, шошына қараған Бағлап отырып-отырып бақырып жіберді. Оған Ерлап қосылды.

Немерелері шу етіп жылағанда барып өзіне-өзі келген кейуана «масқара боп балаларымның жүрегін жарып алармын. Өзі айтып еді-ау! Әулием-ай, осыны білген екен-ау» — деп зөре-құты қалмай шошынған бойы үш ұмтылып орнынап зордың күшімен сүзіле тұрды. Ес-түс жоқ. Бос сүлде мең-зең.

«Егер жыласаң мен қабірде де тыныш жатпаймын» деген жап-жаңа ғапа ерінің айтқан өспеті құлағына қайта шалынды. Екі бала әлі жылап отыр. Үні шықпаса да, көз жасы тыйылар емес. Ағып жатыр. Төбеден төгілген тамшыдай сорғалады кеп. Әлгіде ғана сөйлеп жатқан, елу жыл бойы құшағы жазылмай, ет-бауыры бірігіп кеткен өмірлік сүйген жары, көз алдында, бұған қолын сипатып қойып, ақтық сөзін аяқтай алмай, ең болмаса, қош деп айтпастан бұл жалғаннан аттанып кетеді деп бұл үш ұйықтаса ойына алып па?! «Құдайым-ау, бұл не сұмдығың маған көрсеткен» — деп бүкіл жан дүниесі астанкестен боп шыбышы шырқыраған апа өзін қоярға жер таппай екі бүйірін таянып теңселе берді. Мына ұлы дүниеде бұл арқа сүйер, ақыл сұрар тірі жан қалмағандай қара аспан төңкеріліп кетті. Не істер, қайтіп ес жияды, әлі біліп отырған жоқ. Екі немересі екі жағынап кеп, мұның бауырына тығылып, өксіктерін баса алмай еңіреді. Әсіресе Бағлап, әжелеп, мұның көзінен аққап жасты сүртіп, өксіп-өксіп бақырады. Жаутаң-жаутаң атасына қарап алып, бір орны толмас сұмдықтың болғанын білгендей егіледі кеп. Әженің мүшкіл халінен күдер үзген

Ерлан мұны тастай беріп атасына ұмтылды. Еңбектеп жетіп, әлі көзі ашық жатқан атасының бетін жұп-жұмсақ алақапымен аймалап, ақ сақалын сипалап жатыр. Атасын ұйықтап жатыр дей ме, әйтеуір сәбилік ынтызар әрекет бар.

Осы сәтте ғана Бәдігүл селк етіп, бойын жинап алды. Әлі де барлық денесі суып болмаған Молықбайдың қабағын уқалап көзін жапты.

Екі сәбиін екі қолтығына алып, бауырына басып, дыбысын шығара алмай қыстығып, бүкіл денесі дір-дір қалтырап егіле жылады кеп. Қазір ештемені ойлап, біліп, бажайына барар халден біржола ада болған. Бейуақ шақтың кешкі қаракөлеңкесі де әлі шамы жанбаған үйдің төріне қимылсыз мешелдей ұйып тұна қалған. Осы кезде:

— Апа, қараңғыда қапсыз ғой — деген жалқы дауыс мұны елең еткізді.

— Қазір, — бұ сөздің аузынан қалай шыққанын да білген жоқ. Ессіз күйде қалды.

— Міне, шам жағайын, — деп сөйлей кірген Сәуле екен. Оның шамның жарығы үй ішіне бозғылт сәуле шашты. Үйде көлеңке тірілді. Әлі де осы сәтте бұл шаңырақта не болғанынан бейхабар Сәуле қазандық пештің отынын дайындап өзінше ас қамына кіріскен. Басқандай ойсыз оны Бағлан:

— Атам ұйықтап қалды. Оянбайды — деп өксіп жылап кеп Сәуленің мойнына асылды. Атасының бетіндегі ақ шүберекті енді аңғарған Сәуле бір сұмдықтың болғанын анық білді ме, дауысы қатты шығып:

— Не дейді? Неге оянбайды! — деп қатты шошынып баланың бетіне жалт қарап, — Ата, әке! Асқар тауым-ай! — деп сынсып кетті. Кешкі дауыстың ащы болатын әдеті емеспе, аузына сөз түспей тінінен тарқатылған ала арқандай бойын жия алмай, қалтырап кеткен.

— Есіл әкем! Ақыл парасатым! Ең болмаса бір ауыз сөзіңді де айтпай, жалғзыңа қош деместен-ақ кеткенің бе?! Әкешім-ау, қоңыр дауысыңды, Қазыкенім, қоңыр қозым деген үніңді ақтық рет естімей де қалдым-ау, — деп зар илеген Қазанбайды Бәдігүл апаның:

— Тоқтаңдар! Сабыр етіңдер! Қайғыны көздің жасы жеңбейді. Ұстамды ақыл, қайрат жеңеді. Ендігі жерде арқа сүйерің мына басқа түскен қайғыдан құтқарар ақыл сабырың! Әкелерің енді бізге жоқ! Қане, балаларым, естеріңді жиыңдар! Белдеріңді бекем буыңдар! Әкелеріңнің аманаты «Босқа егілмеңдер! Қиыншылыққа қарсы аттан! Ендігі арқа сүйерлерің — ақыл! Қайғының құлы болсаң-

дар көрде тыныш жатпаймын!» деген,— деп салиқалы жөнге сілтеді.

Қаралы үй түнеріп түн құшағына енді. Айдаладағы жалғыз үйді түн-түнек қақаған аяз, ысқырған жел күзетіп қалған. Жанды-жансыз екі әлем, кереғар екі өмір қайсымыз жеңер екеміз дегендей тілсіз, үнсіз белдесіп кеткен. Үй іші қазір улап-шулап әл-қуаты таусылып, құр өксігін жұтып, ықылық атып отырысып қалған. Бұл үйдегі тірі жанның бәрі есінен адасып есеңгіреп, «бұ не, өңім бе, түсім бе!» деп басқа түскен нәубеттің әлі мәніне жетіп болған жоқ. Осы қиын қайғы, орны толмас қасірет боп келген қаралы шақта «Осы шаңырақтың шайқалтпас алтын діңгегі сен емес пе ең?! Бәрін саналы ақылға сал! Өлмейтін пенде, орны толмайтын қайғы жоқ. Жалғызыңның немерелеріңнің бақытын тіле!»— деп көз жұмар сәтіндегі Молықбайдың сөзі құлағына жаңғырыққан Бәдігүл:

— Балаларым — деді дауысын нығарлап,— епдігі жерде мына қиян даладағы жалғыз үйдегі қайрат, күш, ақыл да өздерің. Құдай пешенеге не жазды, соны көруге бекініңдер. Белді мықтап буып, әке атына лайық ерлік, намысқа табыныңдар. Елдің шетінде, желдің өтінде қалдық. Біздің жылау-сықтауымызды, жалынып-жалбарынуымызды бір тәңірден басқа жер бетінде естір жанашыр жоқ. Өз қоңыңды өзің тырнайтын, азаптың ащы тырнағы уыз тәніңе бататын заман туды бастарыңа! Босамаңдар! Басқа түскен мына тілсіз қасіретке дулығалы хас батырдай, дүр сілкініп, иә, әруақ деп қасқая тік тұрыңдар!— деді.

Ана дауысы әрі өтініш, әрі бұйрық болып естілді. Оны Қазанбай да, Сәуле де жанымен, жүректері қан жылап сезіп, түсінді. «Қайран анашым-ай! Енді қайтсін, бар сенері, биік тауы құлап түсті. Ендігі арқа сүйері — мына біз» деп ойланған Қазанбайдың үстіне осы ой зіл батпен салмақ боп құлады. Құр сұлдері отыр. Ақыл, сана қазір бұдан ат құйрығын кесіп безіп кеткен бе, қол-аяғы ұйып, екі шекесі шағып, құлағы шулап кетті. Сәулеге қарады. Бүгіліп, көз жасын үнсіз төгіп, дәрмені таусылып запыран жұтып отыр.

— Әй, бұ не? Осылай зарлап отыра беремісіңдер?— Апаның бұл дауысы тым қаһарлы шықты.— Тұрыңдар, былай — көзін ашпаған қасқырдың жетім бөлтірігіндей қыңсыламай!— Қазанбай орнынан сүйретіле тұрды. Жылай-жылай екі көзі қызарған ол қара торы жүзін әжім жеп, бұл күнде кәрілік жеңіп, күн жеген тозған шүберек-

тей үлдіреп құл сұлдері қалған анасына телміре көз тікті.
— Әкелерің осылай жата бере ме?— болды ананың ендігі айтқаны...

Табиғат бір долдапса кімге рай берген. Тәңірінің сол күні таңы да үскірік аяз болып, демі бет күйдіріп атты. Кең байтақ дала ақ сауыт киіп, қар жастанып, мұз құрсашып түтігіп, темірдей сықырлап кеткен.

— Құдыреттің қаһарын-ай, зіл төккел! Мыла қыстан әкем жарықтық бекер қауіптенбеген екен. Қыс сыңайы тым ауыр дей беруші еді. Жаңбырлы күздің соңы осы болды-ау! Ал, Қазкен, «ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді» деген күн туды басқа. Әкеміздің таудай аты бар еді. Құм болып уатылып кетпейік. Пәленше фермердің балашағасы,— деп айтар сөзінен денесі түршіккен Сәуле ерінің бетіне түсі суына қарап, қырылып дегізбей еңбек етейік! Қане, сілкіп! Ана бұйрығы, әне!— деген. Қазанбай онсыз да өртеніп тұр. Сыр білдірген жоқ. Әйеліне «Не деп тұрсың» дегендей отты жанарымен жалт қарап, қораға барып, күрек шот, қайла ма, сүймен бе, қол шанаға артып алды

Кешелі бері аузынан шыққан жалғыз сөз:

— Кеттік!— деді де ауыл сыртындағы күмбезді көп қорымға қарай басқан жері қарш-қарш сықырлап, жерді ойып жіберердей адымдай басты. Оған Сәуле ерген. Оларға ауылдан аты шулы арабы төбет Саққұлақ қосылды. Бұлар енді байқады. Дала көк темірдей мұздың астында тырс-тырс жарылып қақырап жатыр. Ит тайған көк мұз. Саққұлақ жортып жүгіре түсіп домалап кетті. Қайта атып тұрып, жүндес құлағын қалқитып, саған не болған дей ме, айдалаға тімтіне қарап төрт тағандап қалған.

Ерлі-зайыптылар әкесі аманат еткен бабасының күмбезді моласының іпкіне толған көсе қарды тазалап, қабір қазуға кіріскеніне де жарты күп болды. Жауырыны қақпақтай, жасынан спортпен айналысып, шынығып өскен Қазанбай қарулы жігіт. Сәуленің алдында сыр бергісі жоқ. Барып салып күш-қайратын жұмсап-ақ жатыр. Жүз-жүз елу килограмм салмақты шопақтай көрмейтін қайрат иесі бар күпін жұмсап соққан сүймені, не қайласы қара жерге бармақтай батпай меселі қайтты. Қандай күшпен соқса да қолын қайырып тастайды. Амалы таусылған бұлар лажсыз ауылға қайтты. Күн ысқырып тұр. Аяздың тілі денені қарып барады. Өнжұрғасы түскен балаларына Бәдігүл:

— Қазылмаса қайтесіңдер. Қабірді қойыңдар. Бір жөпі болар. Құдай не жазды соны көреді. Алдымен отаға-

сыны дәреттендіріп, оң жаққа салайық. Сәуле, сен су жылыт! — ананың айтқаны сол сәтінде орындалды.

Әлі де алда талай жұмыс жатты. Айдаладағы жалғыз үйдегі естияр үш жапның көрері, тартар тауқыметі әлі де көп еді. Елу жыл отасқан сүйікті ерін Бәдігүл бар жанын салып, ақ сабынды көпіртіп тұрып, бәкізелеп ойындағыдай етіп жуды. Сәуле су жылытса, жалғызы сол жылы суды құманмен қанжылым күйінде беріп тұрды.

Бұл үй «ескі қордалы» Бәдігүлдің сарабалдығы арқасында дүниелі атанған, «болып-толған» шалғайдағы шаңырақтардың бірі еді. Молықбай таба білсе, Бәдігүл жия да білген. Сол тірнектеп жиналған аз дүниенің өнімді бір бөлігі беті ақ күмістей жалтыраған сүйекпен өрілген көне қолөнері жасаған үлкен оюлы сандықта жата-тып. Кілтіп салғанда қоңыраулап ашылатын көрікті сандық бүгін ашылды. Екі жігіт зордап көтеретін салмақты ыдыстан тайы бұзылмаған апнақ қардай кебіндік кездеме шықты.

«Өзінің табан ақы, маңдай төрі ғой. Бұл үйден бұдан басқа не алып кетеді — деп көз жасын көл ғып төккен ана — өзі тауып еді. Өзі киіп — деп, бірнеше қабат асыл матамен Молықбайды арулап киіндірді. «Мен қолымнан келгенін атқардым. Енді не істермін» деген кісіне жаны тұйыққа тірелген Бәдігүл келіні мен баласына ойлана қарады.

Әркімнің маңдайына жазылғаны болады. Құдайдың қара жерінен топырақ бұйырмаса, қар үстіне қоя аламыз ба? Әкелерің тоң жібіп, жер босағанша, бізбен мына түпкі бөлмені қыстап шығады. Тек желдеткішті ашып, салқын ауа келіп тұратындай болсып. Жылу баратын мына есікті жабамыз — деді салы суга кеткеп қарт ана.

— Ана-ау, намаздамаушы ма еді — деп сөзінің соңын айта алмаған Қазанбай көзі боталап кемсеңдеп кетті.

— Намазды кім шығарады? Кімің бар ондай тәрәтуді білетін бұ жерде! — ана дауысы еркінен тыс қатты шықты. Және әкеңнің мәңгі жатар жамбас топырағы өзінің төр үйінде емес шығар — Бәдігүл осы жерде бар еркін жүзін теріс аударып көз жасына берді. Ана тұншыға жылады. Өкпе бауыр, қолқаны жұлған өксік ащы қайғыны, жанды ортеген азапты коздің жасы ғана алып шығып жатыр...

Қазанбай ақ қар, көк мұзда, құба жон алыс ел-жұрттан шалғайда қалған мешеу хал-ахуалып енді түсінді. Өзінен өзі босап, төбесінен көзге көрінбейтін зіл басқан-дай мәңгіріп қалды. Айдалада елсізде, қол аяғы кесілген

тірі мүрде халі көзбермес қара тұман боп қамалады кеп. Койлегінің жаға түймелерін жүре ағытып, кеудесі қысылды ма, атып тысқа шықты. Аузын апса, жан дауысы шығардай кеудесін бір апат салмақ қысып барады. Көз алдында сұр мұз жастанған, шетсіз-шексіз дала. Қоқжиегі бұлдырап тіршілік әлемін терең тұңғыық боп жұтып жатыр. Өлдім десе, қол ұшып берер тірі жан жоқ. Әлгі әлгі ме, өзін бүкіл адамзат қауымынан бөліп алып, аждаһа апат болып буындырған, көзге көрінбейтін рақымсыз дүлей күш оңашалап тұзақтап алыпты. Қысылғаны сонша жан тері шықты. Жаны шырқырап, қаны тасып, көзі қарауытып кетті. «Сұмдық-ай, қырылып кетпесек нетсін! Арқа сүйер ақылшы әке жоқ енді. Шеше анау... Екі көк жапырақ... Бағлапым, Ерланым!... Сәуле... Аһ! Бір сұрапыл қасырет екі өкпесін сығып барады. Мелшип, сілейген күйі қаққан қазықтай қатып қалды.

— Қазкен! Не тұрыс бұл?— Сәуле екен. Ұйқыдан шошып оянған жандай ессіз жалт қарады.— Қаблан қайсарлық тап енді. Тәуекел түбі жел қайық өтесің де кетесің, уайым түбі тұңғыық батасың да кетесің! Нарғәуекел, тарт көшіңді!

— Ойлан! Бізді абырой қорғап қалды. Көзге көрінбейтін ата-ана алдындағы парыз құдыреті қорғады.

— Ей, не сенің айтып тұрған таусылмай кеткен көп қорғаның?— деп жаны күйіп тұрған Қазанбай қабақ шытты.

— Ә, әлі білмей тұр ма едің! Егер ғой, сенің тіліңді алып осы биыл мұнда келмей қалғанда не болар едік.

Масқара сонда болар еді! Әке... Бүйтіп жатса, шеше жалғыз қалса,— Сәуле ойын үзіп-үзіп апат деген сол болмас па еді. Бұны, қазіргі жағдайды сұмдық көрме! Бу беліңді — деді ол ерінің бойына қайрат пен намыс отып жағып. Жаңа ғана жаһаннамға жұтылып бара жатқан ойсоқты Қазанбайды мына сөз тосын құдырет күші боп дүр сілкілеп өткендей жанары шоқтана қалды.

Тағдыр, бірақ ел жұрттап оқшау қалған фермер ауылының түтінін әлі де теріс ықтыра берді. Аласқапды бөрі қамаған қаһарлы күндер алда жатты. Ертеңі не болары беймәлім өмір тығырыққа тіреліп күн артынан күн баяу жылжыды.

Мұз құрсанып, қар жастанған кең байтақ та аппақ бетке біткен меңдей боп жалғыз қыстау ғана көрінеді. Осыншама алып денелі атыраптың қызықты базарып тарапқан қатал қыс тісін қайрап күн санап күшіне еніп та-

жалдай жұтышып келеді. Әудем жерге аттап аяқ басу қияметтің қыл көпірінен өткендей.

Мал қолға қарап, қорадан шыға алмай қалды.

Мұншама сіңірді созған ұзақ қыс болар ма!

Соноу ала жаз, қоңыр күзде жан алып, жан беріп жипаған еңселі қос мая қанша мысқалдап, уыстап суырып үнемдесе де, етегінен түгесілді. Енді міне, бірнеше жыл ықтасын боп, өзбек үйінің дуалындай тұтас қабырға тартқан шомға ауыз салғалы да қанша күн. Әбден сірнедей қатып, біріпе бірі жабысқан малдың аяқ асты сідік-шілігіне борсыған сабын — сілім тір тұз сіңіп көпкен сүрдей өзек жалғар мал қорегіне айналған. Бұрынғы көкмайсаңның әсіесіп таңдап жейтін жарықтық қой жапуар қазір аузына іліккенді жалмап, кепезесі кеуіп, жалақтап барады. «Мың күн тоқтықтың бір аштығы бар» деген осы да!

Қазанбай мен Сәуле таң қылаң бере тұрған. Әлі бел жазған жоқ. Ескі күнінің тігісінен сөккендей әбден тапталған шомды бірі сүйменнің өткір ұшымен, бірі айырлап тарап, азан-қазан шулап араны ашылған отарға талғажау дайындап әуре...

— Әне, қара!— деп қобалжи дауыстаған Сәулеге:

— Не?— деп шұғыл бұрылды Қазанбай.

— Қасқыр! Бір топ! Шұбырып барады, әне!

— Кетпеген екен, жауыздар ә?!— деп түңіле сөйлеген ол шошына қарады.

— Дүниені басыпа көтерді ұлып түнде.

Күн сары ала сәулесін емін-еркін шаша алмай еріпешығып келеді. Батыста ыс басқан туырлықтай түп әлі сейіле қоймаған. Қап-қара тереңдік болып, шөгіп жатыр.

— Түнімен ұлып жүйкені тоздырып еді — деді тағы Сәуле өзінің шала ұйқы екенін аңғартып.

— Мен де көз ілгем жоқ. Қораның сыртынан кеп, у-шу ұлып жер тырнап зар қаққан жыртқыштарды қанша атқыладым. Айқайлай-айқайлай дауысым да қарлықты. Біраз үні ошеді де, үйге қарай беттесем-ақ болды, мені аңдып тұрғандай күңіреніп қайта келеді. Қап-қара айсыз түнде бәрін көріп тұратын мұндай сұғанақ сұмдықты кім білген. Иә, соңғы бір рет барын салып ұлып, қораны жаратындай таяп кеп қалған тұста қос ауыздың қос шүріппесін қатар басып кеп қалғам. Біреуінің қаңқ еткен дауысы шыққан. Әлгі азан-қазан сап тыйылған. Ә, бәлем олген-ақ шығарсың деп кеткен едім. Сөйтсем, кетпеген болды ғой — деген ол қора сыртына бет алған. Іле қолып бұлғады.

— Сәуле, мында кел! Мына сұмдықты қара,— дейді

бора-бора шашылған қасқырдың жүнін көрсетіп, — қара тырнағы, тұмсығы ғана қалыпты. Міне тажал! «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына» деген қайда?! Түтіп жеп, түгін қалдырыпты. Бірін-бірі жегенді көргенім осы! Өзінен-өзі бүкіл дүниені көзге көрінбей қамаған жыртқыштық жайлап бара жатқандай Қазанбай жан-жағына үрке қарады.

— Жыртқыштықта жанашырлық бола ма? Әрі аш болса, — Ол Қазанбайға қадала түсіп аштықта, қомағайлықта рақым, жанашырлық болмаса керек. Әлді әлсізді жеген деген осы. Көр! — деді Сәуле көзінде үрей шошыну бар.

— Ант атқандардың үндері мұндай ащы, зарлы, үрейлі болар ма! Төбе құйқаны шымырлатып, дүниені күңіrentіп жібереді. Аянып қалған жоқ-ау! Қораның мықтылығымен жан сақтап тұрмыз. Әйтпесе ме? — деді Қазанбай түңіліп.

— Түлкі қасқырдың қасында түк емес екен ғой. Шәу-шәу үріп, сүйек-саяқ кеміріп кете беретін. Ал, мыналар опырып, талап жеп кетуден басқаны білмейтін дүлейдің өзі екен де!

Өзінен-өзі үрейленген Сәуленің құлағынан қасқырлардың шегін тартып ұлыған үні кетпей қойды. Қазірде, әсіресе оққа ұшып өлгенін түтіп жеп, бірінен-бірі қызғанып, өзара арс-арс ұмтылысқан, қуаттысы әлсізін тықсыра қуып, азу тістері сақ-сақ ар-гүр еткен жыртқыштар тобыры көз алдында елестеп жаны түршікті. Ауылды айнала зыр қағып жүгіріп, зор дауысымен әуілдеп, дамыл таппай үретін саққұлақ есіпе түсті. «Сұмдық-ай, шыбын жаны шырқырап, ауылым деп, күндіз-түні көз ілмей қорып, осы мал-жанның жалғыз жанашыры боп жүрген байғұсты да осы тажалдар жұтты-ау! Ең болмаса бір тал түгін де көрсетпей қақшын жеп кетті. Ол да осал ит емес еді. Оны да алдап, өтірік қашып, ауылдан ұзатып алып шығып бас салды-ау, пәлелер! Енді міне, қорғанышы, күзетшісі, айбары жоқ жалғыз үйді айнала қамап, торуылдап жүргені. Масқара ғып, қораны тесіп кірсе не болады?»

Күні кеше аққу, қазы, үйрегі, көктұтаны, ләйлегі ме, құс атасы өзен-көліне сыймай, мыңғырған малы өрісінде ыңырсып, құлшырған өңір қазір соңғы демін алып тұншығып бара жатқандай боп кетті оған. Аза бойы тік тұрып өзін аузын тас қып бекіткен темір кеспектің ішінде қалған дәрменсіз жандай сезінді. Өл кенет селк етіп, үріккен еліктей, басын көтеріп жан-жағына шошына көз жү-

бора-бора шашылған қасқырдың жүнін көрсетіп, — қара тырнағы, тұмсығы ғана қалыпты. Міне тажал! «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына» деген қайда?! Түтіп жеп, түгін қалдырыпты. Бірін-бірі жегенді көргенім осы! Өзінен-өзі бүкіл дүниені көзге көрінбей қамаған жыртқыштық жайлап бара жатқандай Қазанбай жан-жағына үрке қарады.

— Жыртқыштықта жанашырлық бола ма? Әрі аш болса, — Ол Қазанбайға қадала түсіп аштықта, қомағайлықта рақым, жанашырлық болмаса керек. Әлді әлсізді жеген деген осы. Көр! — деді Сәуле көзінде үрей шошыну бар.

— Ант атқандардың үндері мұндай ащы, зарлы, үрейлі болар ма! Төбе құйқаны шымырлатып, дүниені күңіретіп жібереді. Аянып қалған жоқ-ау! Қораның мықтылығымен жан сақтап тұрмыз. Әйтпесе ме? — деді Қазанбай түңіліп.

— Түлкі қасқырдың қасында түк емес екен ғой. Шәу-шәу үріп, сүйек-саяқ кеміріп кете беретін. Ал, мыналар опырып, талап жеп кетуден басқаны білмейтін дүлейдің өзі екен де!

Өзінен-өзі үрейленген Сәуленің құлағынан қасқырлардың шегін тартып ұлыған үні кетпей қойды. Қазірде, әсіресе оққа ұшып өлгенін түтіп жеп, бірінен-бірі қызғанып, өзара арс-арс ұмтылысқан, қуаттысы әлсізін тықсыра қуып, азу тістері сақ-сақ ар-гүр еткен жыртқыштар тобыры көз алдында елестеп жаны түршікті. Ауылды айнала зыр қағып жүгіріп, зор дауысымен әушілдеп, дамыл таппай үретіп саққұлақ есіне түсті. «Сұмдық-ай, шыбын жаны шырқырап, ауылым деп, күндіз-түні көз ілмей қорып, осы мал-жанның жалғыз жанашыры боп жүрген байғұсты да осы тажалдар жұтты-ау! Ең болмаса бір тал түгін де көрсетпей қақшып жеп кетті. Өл да осал ит емес еді. Оны да алдап, өтірік қашып, ауылдан ұзатып алып пығып бас салды-ау, пәлелер! Енді міне, қорғанышы, күзетшісі, айбары жоқ жалғыз үйді айнала қамап, торуылдан жүргені. Масқара ғып, қораны тесіп кірсе не болады?»

Күні кеше аққу, қазы, үйрегі, көктұтаны, ләйлегі ме, құс атасы өзен-көліне сыймай, мыңғырған малы өрісінде ыңырсып, құлпырған өңір қазір соңғы демін алып тұншығып бара жатқандай боп кетті оған. Аза бойы тік тұрып өзін аузын тас қып бекіткен темір кеспектің ішінде қалған дәрменсіз жандай сезінді. Ол кенет селк етіп, үріккен еліктей, басып көтеріп жан-жағына шошына көз жү-

гіртті. Көк жиегіне дейін ақ қар, көк мұзға шағылысқан атырап, тіршілік белгісінен айырлып мелшиіп, құлақ қақпай үнсіз, тілсіз қалған. Барлық денесінен жан кетіп, қаны ұйып, кірігіне соңғы демі ғана ілінген пәруана жандай хал кешкен жалғыз өз үйінің түтіні ғана өлеусіреп ұшып жатыр. Көз алды бұлдырап, ақ тұнжыр, түпсіз мұнар, белгісіз бір шексіздік тұңғыық боп кетті. «Неткен үрейлі, жан шошыр көрініс еді!»— деді ол қатты күрсініп.

— Сәуле!— Қазанбайдың дауысы қорадан шықты.— Бері кел. Мына тамашаны көр!— Қуанышты үн. Жүгіріп барған әйеліне.— Қане, кіндігін кес! Тұңғыштарың туды. Еңбегің жанды!— деп бәйек болып жатыр. Әдепкіде бұл не айтып тұр деп, қаракөлеңке жерде ештеменің байыбына бармаған Сәуле аң-таң состиып тұрып қалған. Жана байқады. Қазанбайдың екі қолында екі қозы.

— Не дейді? Қозының да кіндігін кесетін бе еді — деп сасқалақтаған Сәуле, пышақ әкелейін бе?— деді. Мына сөзге Қазанбай сақылдап кеш күлді де:

— Қазір, Міне, міне — деген ол қозының аузына үрлеп-үрлеп жіберді. Оның ыстық демін күтіп тұрғандай қозының маңыраған үні қоса шықты. Мекіренген қоңыр саулық төлінің үстіне түсіп өліп барады.

— Аузыпан үрлегені несі-ей! Тұншықтырып өлтіремісің?— деді таң қалып бәйек болған Сәуле.

— Сәл сабыр, шаранаға тұншығып өліп барады. Тынысын ашайын — деді әлі де қозымен болған Қазанбай.

— Мұның енді айтары жоқ, нағыз мал маманы екендігіңді дәлелдеді. Сендей бес жыл оқысам, нешеме жыл зоотехник болсам, мен де әрине,— деп Сәуле жас қозының денесін шаранадан тазартып, сөйлеп жүріп, енесінің бауырына салып жатыр.

— Бұл үлкен науқанның алды — беташары. Көресің бар қызық алда — деді Қазанбай. Сәуле басын изеді, бірақ ол қандай қызық деп тәптіштеп сұраған жоқ...

— Тәңірдің күнде ысқырған боранымен алысып жүріп, байқамашпыз-ау! Малдың асты өсіп, қиы қалындап кетіпті ғой,— деді Қазанбай билей алмай бойын еңкейе жазып. Әлгі ойын бекітейін деді ме, әлде болатын қиыншылықты айтқысы келді ме Қазанбай:

— Сыналар шақ, шопанның жыл бойғы еңбегінің қортындысы шығар, жиын-терін шағы келді, міне — деді.

— Осы далада жанталастан басқа не бар өзі?— деп тік кетті Сәуле.

— Не бар?— Қазанбай да әйелінің бетіне қатулана

сұстана қарады. Дауысы әнтек шықты.— Ұлы өмір бар мұнда! Тек жүрегіңмен сезіп. Үңіліші! Тіршіліктің гүл жарған шағын махаббат дейді деген сен емес пе едің?! Сол махаббат бар құшағы гүлге толған бұл далада! Әне, егіз қозыны бауырына алып өміренген қоңыр саулық не деп тұр. Ол аналық жаны еріп, исініп, бал уызын өзегінен жарып беріп тұр. Жаны да, жүрегі де езіліп, өміренуін қарашы. Сен табиғат сырын тез ұғатын сезімтал жан емессің бе? Тыңдашы, тос, құлағыңды кең далаға! Тек азап қана мекендеген жоқ шығар. Мұнда ажарлы болашақ ұлы өмір бар. Бақыт қайнары осы дала!— Сәуле қара көзі мөлдіреп үнсіз тыңдап қалған.

— Оның рас. Бейнеті мен рақаты егіз жаратылған өмір далада екен,— деді сөз таластырмай. Әйтсе де...

— Не, әйтсе де — деп айтылмаған сөзді Қазанбай қайта сабақтады.

— Таңның атысы, күннің батысы таусылмайтын бір сарынды күйбең мезі қып та жібере ме, қайтеді өзі деді Сәуле үніне мұң араластырып.

— Ә, сол ма еді айтпағың! Өмірді бірыңғай сазды әуен күйқылжыған күй деп түсінбесек керек. Қасқырдың жер тырнап сарнап ұлығаны, түлкінің шәу-шәу үргені аққудың сыңғырлаған қоңыраулы үніне ұқсар ма еді?! Ұлы қасиетпен жан еріткен тәттілік, жүректі баураған сезім, өмірге деген шынайы құштарлық қайда? Қайда? Тапшы соны. Іздеші!— Қазанбай төбіреніп кетті. Қозы Көрпеш — Баян, Еңлік — Кебек, Төлеген мен Қыз Жібек туған дала бұл! Сенің бойыңдағы осы даладан дарыған киелі, сырлы қасиеттің түп атасы дарқан далада, берекелі топырақта туып, адамзатқа өнер ұстазы атаңған сонау Қорқыт бабадан мұра болып келе жатқанына кім шүбә келтірер. Тыңдашы қазір өз жүрегіңді, күй, қуатты тың сарын естіледі. Мен соны естін тұрмың, сенің алас ұрған жүрегіңнен. Ал, сен — деп тоқтады Қазанбай.

— Сөзіңнің бәрі рас. Ол сезімді сөзбен айтып жеткізу де мүмкін емес. Оны тек, сол жан сезімін тыңдай білген ғана түсінеді. Ал, өзің айтшы,— Сәуле Қазанбайға үзіле қарап алып — әлгіде төліне өле түсіп ұмтылған қоңыр саулықтың көзінен не көрдің? Ол тілсіз мақұлық, былайша айтқанда мал ғой. Баласы үшін өліп барады емес пе? Жануарлық түйсіктің өзі қандай құдыретпен көрінді, ә? Бір сәт ойша сол көріністі ұлы адамдық парасат биігіне алып шығып талдап көрші. Малдың ғана сезімі сол. Ал, оны неге адамдық біліктілікке, кемеңгерлікке, өмірдің жаны дейтін ұлы махаббат пен басқаға жанашырлық се-

зіміне телімеске!? Көкейімде от боп жанған бір өкініш. Күйік боп өртеп барады қазір. Уа, біз тіршілік несібегі ең абзал, ақылды жаратылған, адамзат есімді құдырет емес пе едік. Неге сол мән-мазмұнымызды өзгертіп барамыз? Осы ой жегідей жейді мені.

— Ту-у, мұндай пәлсафаның керегі не? Орынсыз тұтілу бар ғой бұл — деді сөзін бөлген еріне Сәуле.

— Шындықтың бетіне тік қараудан күнәкәр көздің жасқанбаған жері жоқ. Сенікі сол. Алты ай қыс дейтін апаттың шеңгеліне түскен бір ауылды жан, өлі денесі үйін қыстаған әке. Тағдырына араша, жанашыр, қол ұшын берген кімді көріп тұрсың?! Міне, бүгінгі күннің сүрең соққан жан шошырлық сыры! Ең сөзі жануарлық еміренуден мақұрым қалған уақыт тынысы әне! — деді күйінген ол. — Мен өз санамды қатты-қатты сабаулап бір сілкіп алдым. Оны қалай түсінсең де ерік өзіңде. Ал, енді іске кіріс. Баста — деді екі көзі жаудырап бұған қадала қарап қалған Қазанбайға Сәуле:

— Соныңды айтсаңшы — деген қалпы жұмысқа құлшына қимылдады. — Мен ойып тұрайын. Сен текшелеп, қораның оң босағасына жпнай бер. Келер жылдың отыны ғой бұл деген ол әбден шиырланып піскен қиға күрегін кірш-кірш баса берді. Екеуі ақ тер, көк тер боп, тыным алмай барып салды. Ащы, кеңсірік жарған шуаш иісі бұрқыраған таптаурын қалың қиды піскен уыздай лыпыта кескен Қазанбайды өкшелеп Сәуле де қалысар емес. Күнәйкесінің омырауы сап-сарыала боп кеткен. Төртбұрыштап кесілген кірпіштей жас қиды кескен кескенінше, төсіне басып көтеріп әкетіп жатыр. Еңбек қызығы екеуін әбден билеп алған.

Бұл кезде Бәдігүл ана да үйде бос қарап отырмаған. «Басқа түскен баспақшыл» деп байырғы дағдысындай төр үйде ақ кебін киіп, жалған дүниедегі бар көрер қызығын көріп, тартар азабын тартып, енді мәңгілік ұйқыға кеткен ерінің әбден суып мұздаған денесін күнде бір тексеріп қою оның әдеті. Жүрегі қарс айрыла қан жұтып, запыран төгеді. Неше түрлі үрей қауіп, қорқыныш бар. Жансыз дене бұзылып, иістенсе не істейді. Осы сауал өкпесін тескен ана бала-шағасына көрсетпей көз жасын көл көсір төгеді-ай кеп. Қолынан басқа не келер. Сөйте сала, әлде бірі көріп қала ма, көңілдерін қаяу баса ма деп, абыл-құбыл көз жасын құрғатып, қарбалас күйге түседі. Бар қайғы-қасіретін басқаға білдірмей, іштей таусылған, сырты бүтін, іші түтін жан бұл қазір.

Сопымен де тыным таппай «осы мен неге босқа қарап

отырамын» — деп Сәуле қанша тыйым салса да бір мезгіл балаларының ас-суып дайындайтыны бар. Бүгін де сөйткен.

— Сәуленіңке (Бұл атасының еркелетіп келініне қойған аты. Шешесін Бағлан да солай атайды) Папа, әжем тамақ дайын дейді — деп шақыра келді. Мұрнын шүйіріп екеуіне — Әй, оздерің қи сасып кетіпсіңдер — деп жатыр.

— Ә, рақмет, әжеге! — деген Қазанбай күрегін жерге шанышты.

— Әй, не дедің сен? Қи сасып, — оған жауап берген Бағлан жоқ. Тілін шығарып күле жүгіріп үйге кеткен...

Сәуле де Қазанбай да бұл күндері еңбектің азабына үйреніп, көндіккен. Алғашқы кездегідей емес, не істеп, не қоятынып алды-ала нобайлап, келісіп алады. Сөйтеді де, қолға алған жұмыстарын өндіріп, орнына келтіре тындырып тастайды. Жасына бұла, не ішейін, не киейін дегенді білмей, енді кеп аяқ астында сыры беймәлім тағдырдың таразысына түскен бұлар үш күннен кейін тозаққа да үйренеді деген тіршілікке біржола көндігіп те алды.

Әкеден мұраға қалған мол қаракеті бар, бүкіл тіршілік әлемінен оқшау бөлініп қалған шаруашылық қамы екеуін қанша тұралаттым десе де, бұлар дес бермей-ақ келеді. Неше жыл Қыдыр түнеп, қарт Мольқбайдың атақ-даңқын қыр асырған құт қоныстың берекесін қашырып алмаудан басқа екеуінде арман жоқ.

— Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді — деп қоятыны бар кейде Қазанбайдың Сәуленің шаршағанын байқаса. Жапарынан от ұшқындай сол сәтте көзінде күлкі ме, әлде ызма ма, уыт қуаты тулаған Сәуле Қазанбайға беріспей:

— Мәреге жеткенде айтылатын сөзіңді бекерге шығындама! Кімнің кім екені серт үстінде көрінеді, — деп күлетіні де бар.

Соңғы күндері тозығы жетіп, төбесі тесіліп, асты ойылып кеткен тол үйін жөндегендері, міне төгілген тердің бос кетпегенін корсетті. Төл үй іші азап-қазан, маңыраған қозы үні.

— Міне, тыңда! Опера! Дала операсы! — деді қуаныштан масаттанған Қазанбай. Сәуле оның бетіне жайдарылана қарады...

Бүгін екеуі де күндегілерінен көңілді келді үйге. Осы сәтті сезген Бағлан:

— Қазір тамақтан соң, — деп мұрнын тартып — атам,

атам жатқалы — ар жағындағы қаралы да ауыр сөзді айта алмаған бала жаутаңдап, — Сәулешке сен қобыз тартуды бір жола ұмыттың. Атам жақсы көретін күйді орында. Әбде-ен, езіліп кеттік — деді.

— Әбден езіліп кеттік? — Сәуле баланың ойда жоқта тауып айтқан сөзін қайталады.

— Иә! Малдың дауысынан басқа, ұлығап қасқырдан басқа, — деп тақ-тақ сөйледі тағы ол.

— Әй, сен не? — деп өз ойына сүрінгендей Қазанбай балаға адырайды.

— Сол! Қобызда ойнасын Сәулешке. Тыңдайық та! — Бала болар емес қайсарланып.

— Даладағы жұмысты кім істейді? — деген шешесіне.

— Күнімен тарт дегем жоқ. Бір-ақ күй! — көзі жайнап, — атама тартатын күйіңді ғана, бір ойнасаң болды.

— Рас қой Бағландікі. Тәңірдің күркіреген бораны мен төбе құйқаны тескеп ит-құстың ұлығанынан басқа ала қыстай түк естімедік. Баламның тілегін орындашы. Бұлар не көріп, не естіп өседі енді. Ең болмаса күй тыңдасын — деп Бәдігүл немересін қостады да, әлгі біз оқи алмайтын шимайыңды өзің сөйлетші, — деді. Сәуле үйішіне ойлы қарады.

Дүние мүлгіп, құлақ құрышын тінтіп, тың сарын, бұрын естілмеген жаңа әуен, жаңа ағыс тапқан. Қылқобыз қоңыр үнін баяу созып, сол қолдың салалы саусақтарына мойнын қасытып, діріл қағып, биікке лықсып, шапшыған саңлақ үнді бірде шалқытып еркіне жіберіп, іле кері қайырып, шанақ алқымына шідерлеп, су төгілмес жорғадай тайпалта жүйткітті кеп. Оң қолдың сым саусақтары майысып ешпен аялап шымшып ұстаған ысқы сыздап, сонау терең көмейде маужырап ерке ұйқыда жатқан сері тылсым сазды пазбен қиыла шақырып кеткен. Енді үй ішіне сыймаған сиқырлы саз жазықтан жазық, бел-белес, адыр, тау, өзен, көл жағалап, сағыммен ойнап, тамылжып қалқып тұрып алды. Есі-дерті биіктікте, заңғар көктен самғау іздеген ындын бірде үзіле жаздап, қоңыр қаз ба, іле аққу әуеніне түсіп қоңыраудай сыңғырлап, самұрық қанатына қонып шырқап ала жөнеледі. Сай-сүйекті ерітіп, тәттілігі жанды өбектеп, тәнді аялаған сұңғыла әуен-күй мамырдың тамылжыған жұпар иіс шуағы боп, ақ шаңқан жаздың жайлауына кеп, қай жерге қонсам деп төгіле қалықтаған. Үй іші демдеріп ішіне тартып, қыбырсыз тыныш тыңдап қапты. Жанарлар Сәулеге қадалған. Қазір табиғат ананың бар мейірім шапағаты, қызу қуаты, шаттық берекесі шуақ

болып төгіліп, қол-қосір шетсіз-шексіз рақат әлем боп жайылған. Жаз дидары, әлемдік тылсым шынайы болмыс бітімімен кең құшағын жайып аймалап кеткен. Жанды еріткен, жүректі әлдилеген, көкейдегі бар әсемдік сезімді оятқан күй сарыны бұрын-соңды ойды мұншалық билегенін кім көрген. Маужыраған шуақ жан ыстығын алаулатып, өмірге жана бір соны леппен кеп құйылыш кеткен. Асқақ әуеп сорағалап кеп үзіле берді. Осы сәт:

— Алақай! Рақат! Самал желпіген дала! Қар кетті! Қар кетті!— деп маңадап екі көзі жаудырап қалғығандай күйде отырған Бағлан атып тұрып далаға жүгіре жөнелді. Оны майда ұлпа сезім боп аймалаған соны саз алақапына салып аялап, жанын тербеп, бал жұтқызып, жас жүрегіне ыстық қуаныш гүл тұнған жазира боп, кең даладан шырып терген түрлі-түсті қобелек боп қалықтап кеткен. Ерік күші осылай ақтарылды кеп. Баланың мыша оқыс қимылын бағамдап үлгірмеген басқалар да соны әсерден арыла алмаған еді. Бәріп де тәтті қиял бауырына басып, соны түйсік, жаңа көрініс, ғажайып бейнелі қуат болып тапқандай. Бір сәт іштей ұйып, сол әсерден босана алмай қалысқан.

— Тамаша! Тамаша!— әлі әлгі әсерлі толқудан арыла алмаған Бағлан дауыстап қайта кірді үйге. Көзі үлкейіп, түрінде таңданыс бар.— Әп-әдемі, бір құс, папа, сенің тракторыңа қонып алып, иық-қо-о-оқ! Иық қ-о-о-о-оқ! деп мойныш қылқың-қылқың еткізіп әндетіп отыр. Кейдегі дауысы Сәулешкенің қобызышың әлдебір дауысына келеді. Жүрші, көрейікші. Ала қанатын жалп-жалп қағып тез-тез ұшып, аспандап кеп қайта қонады. Жүрші папа,— Бар тамаша осы жерде дегендей езеуреп тұр өзі. Әлде жаңағы қобыздан шыққан күйді естіді ме екен?— Жүрші, көрші! Не құс өзі?— деп қиылып Қазанбайды қолынан еркелей тартты. Сәуле жаңа ғана өзі ойнаған күй сарынынан босай алмай отыр.

— Баршы! Не құс ол? Алты ай қыс бөйы мұнда да тірі ел бар деп келген бірінші жан иесі ғой!— деп Бәді-гүл де қозғалды.

Қазанбай мен Бағлан тез оралды.

— Ой, әлгі ала қанат көкек екен,— деді Қазанбай көңілі толмай.

— Қандай әдемі! Қызық құс,— деп таң қалған Бағлан.— Ұшып кетеді де қайта келеді. Ақ қар, көк мұзда қонар жер таппай папаның тракторына кеп қонады тағы. Өздері екеу. Әлде олар да Сәулешке мен папам сияқты жұмыстарында штат қысқарып қап кеп жүр ме екен

мұнда?— бала бұған дейіп талай естіген сөзіп ешбір құй-тырқысыз сәбилік түсінікте ақтара салды. Балалы үйдің ұрлығы жатнас деген осы да!

— Тек!— Қазанбай ақырып қалды баласына,— ондай сөзді сен қайдан естідің?— деді қабағын түйіп.

— Е, анада өзің айтқансың. Сәулешке де сөйдеген.— Бағлан тайынар емес. Ерлі-байлы екеуі біріне-бірі қарады. Қып-қызыл боп кеткен Сәуле сөзді басқаға бұрып:

— Әлгі күйдің аты «Ата арманы»— деді мына қолайсыздықты жасқаурап.— Келесі күйдің аты «Жалғыз үйді» тыңдайық — деді де тарта жөнелді.

Шуу дегеннен шыңға ышқына шыққап әуенді сорғалата қайта төкті. Биіктен құлаған күй екі бүйірін соғып, алқынып, ептігіп кетті. Аласұрып, өзімен-өзі арналысып, теңселе күрсінеді... Аһлап-уһлеп қобыз шанағын қақыратып кетердей лықсып, тұншыға уілдейді. Бірде құлдилап тереңге шым батып, бар тыныс қуаты таусылып, талықсып, үні сөніп, тұншығып барып қайта ыңырсиды.

— Балам, тоқтатшы!— деді Бәдігүл үні әлсізденіп,— сай сүйегім сырқырап әл-қуатымды езіп кетті мына сарын. Уайым ба, қасірет пе? Жалғыздық боп қамап алды ғой!

Ана бетіне күлімсірей қараған Сәуле қобызын қасына қойып жатып:

— Біздің қазіргі өміріміз осы емес пе?— деді.

— Е, балам, өмір бірыңғай жаз болса не болмақ! Тәңір жылдың төрт мезгілін бекер жаратпаған. Ыстығы мен суығы, рақаты мен бейнеті арқылы ғана өмір қызықты болмақшы,— деді де, — көкек келді деді ме жаңа. Далаға шығындаршы. Жыл да келген шығар,— деді орпынап тұра беріп...

Ағыл-тегіл жауған қара жаңбыр кең байтақтың ақ топын сышырып кетті. Қолға қараған отардың жайылымға емін-өргін шыққанына да үш күн өткен. Жер аяғы кеңіп, күннің шуағы енді себездеп қара жерді қыздыра бастаған. Күрек, шотын арқалаған Қазанбай мен Сәуле ауыл сыртындағы көп қорымға қарай беттеп барады...

Сонау көкжиекке дейін көкшіл мұнар перде жайып тастаған. Бу ма, әлде қанша ай бойы ішінен күйіп, өрт құшқан жер ананың шер-шемені ыстық леп болып енді шығып жатыр ма, ақ тұман буалдыр көлбең қағады. Алыс атырапты тұмшалап, көзден қалыс сақтап, құпия сыр бүккен қалпы бар. Тек көк аспап ғана қазір жуылған зер шарадай дымқыл тартып тұр. Сәуле Қазанбайға күлімсірей қарап қояды. Ойында айтар сыры бар кісідей

ләззат төге жаутақтайды. Алып далапың әдемі көрінісі, буы бұрқыраған кеңістік ойып болып, назарын сұлулық боп бөген, өзімен-өзі іштей бір тылсым тынысына құлақ түргізген. «Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да, жылы, тәтті у тарады қаныма» деп бүкіл жан дүниесін арбаған өлең жолдарын қайталап келеді. Осы сөздерді бар дауысымен бүкіл әлемге жеткізгісі, жария еткісі бар. Тек ол саз, асқақ өр тынысты күй болса деп тілейді.

Тағы міне сезім толқыны самал боп есіп «Өмір осындай ыстық суығың егіз құдырет пе едің?» деп бұған сауал тастайтын тәрізді. «Шіркін, дүние-ай,— деп күрсінді Сәуле,— кейде алыстап ақ армандар боп бұлдырап, кейде қуат дәрменді бұған қасірет боп дөңгеленетінің не екен?! Не жұмбағың ол?! Сонда адам өмірі тек арпалыстан тұрады дегенің бе? Әлде адам адамға жұмбақ құпиялы әлем бе еді? Иә, сонда, сонда деймін-ау біз қайда, қандай бағыт алып барамыз.

— Сәуле! Не ойлап кеттің? Тағы да біз естімеген күй ме?— деген Қазанбайдың дауысынан өзіне өзі келді.

— Иә, бірақ ол бүгінгі заман ағысы жайлы опера — деді. Екеуі біріне-бірі ойлы жүзбен қарап қалған.

Сәнбеген шырақ

«От басының базары — бала» дейтін әжем. Сол базар біздің үйде де болатын. Жаңа ғана уілдеп, талшынып келе жатқан. Бәріміз оны «Ақтомпақ» дейтінбіз. Ақтомпақ десе Ақтомпақ еді. Ақ қоянның үлпілдек жүнді көжегіндей енді домаланып, жаңа еңбектей бастаған. Дамыл таппай, төрде төселген алаша үстінде домалап жүретін. Кез келгеніміз бас сап, жерден алтын тапқандай тік көтеріп ап, шөп-шөп сүйіп жататыпбыз. Көтеріп алғанда сақ-сақ күліп, еркелей тулап, талпына бұлқынатын. Онысы бұ күнде менің көзіме ұшарда қанатын сатыр-сұтыр қаққан ақ кептерді елестетеді.

Баланы кім жек көреді. Әсіресе, от басының қайғысы мен қасіреті мол, со бір жылдағы әжемнің бар қызығы да осы бір жапырақ сәби еді.

Сол бала бір күні. ...Еңбектеп жүріп, пештің аузында мұрнынан бу атып тұрған қара құманды тартып құлатып, күйіп қалды.

Үстіндегі тұтас тігілген бүрдемшесін шешкенде, есіл баланың терісі сыпырылып түсті. Әлгіде ғана жел қоңыраудай сыңғырлап, томпақтап жүрген ақ бөбек шыр-пыры шығып, зар илеп жатыр. О күнгі үй-ішін айтпа!..

Балапандай сәбидің азапты күндері басталды. Күнде тұзға салып пісіріп, тырысқан етті май жағып жасаңғыратқан сайын баланың бір жасы — жер жасады. Оның үстіне денесіне тиген шүберектің жабыса қалағынын қайтерсің. Оны күйген денеден ажыратып алу да бір қиямет. Дәрігер деген болам ма, о кезде? Уақыт, қай уақыт!

Терісі сыпырылған қызыл шақа денені көргенде, аза бойың тік тұрады. Тері екен ғой адам етін қорғаштап тұратын. Ал, терісі күйген дене сойылған қояндай болады да қалады екен. Ақтомпақтың шала күйген денесі қолдырап отауланып кетті. Іші кілкілдеген су. Осының бәрін ауырсынған баланың жағы күні-түні бір тынбайтын болды. Көзі ілігін ұйықтап кетсе, шар етіп шошын оянады.

— Бейшара, балам-ай, енді қайтейін. Сен күйгенше, мен неге күймедім. Шыда, күнім, шыда! Басқа түскен тауқымет қой бұл кетер,— деп отырып, әжем қолына өткір қайшыпы алатын.

Бү күндері Ақтомпақтың күйген денесі күнге көпкен сұр еттей қоңыр тартып, кебірсіп қалған.

— Мына су кетпей, мына өлі теріні алмай бұл жазылмайды, — деген әжем күлдіреген теріні қайшымен қиып-қиып тастады. Шықтың суындай мөп-мөлдір су ақты сонда, баланың денесінен. Сондағы шырылдаған Ақтомпақтың үні, оның әбден қалжырап ықылық атып жатқаны көз алдымнан бүгін де кетпейді. Әжем сонда:

— Құдай-ау, титтей сәбиім не жазып еді саған? Қыларыңды маған қылмайсың ба?! — деп ыза буды ма, өзі де солқылдап жылап алды.

Ақтомпақ әжемнің етегінде жатыр. Расын айтсақ, әжемнің қолынан со күндері күні-түні шүберек желпеуіш түсті ме екен. Қашан корсек те баланың үстіне төне түсіп жел қағып отыратын. Сонда ғана Ақтомпақтың денесінің ашығаны басылып тыпыстайтын.

— Ыстық ішке түспесе игі еді. — Ыстықтың ішіне қалай түсетінін мен білем бе. Содан қауіп еткен әжем Ақтомпақты, әйтеуір көзінен бір елі таса еткен емес. Қашан, қай мезгілде дем алатынын білмеймін, әжемнің кірпік ілгенін о күндері көрмедік.

Бір күндері Ақтомпақтың денесі қызулап от боп кетті. От болғанда әжемнің айтуынша өргенін барады.

— Тұқымың көбейгірім-ай, күйіп кетпесең етті, — деп ол баланы желпілеп дамыл көрмеді.

Ал бала болса әлі азайды ма, тынысы тарылып, екі беті қызарып, өмір мөп өлімнің арасындағы қыл көпірде не әрі, не бері бола алмай, біриеше күн өткеншек теуіпті. Осы күйде Ақтомпақтың халі ауырлай берді. Буынсыз сәбидің ыңырсығаны сай сүйекті кеміретін. Бұл өзі қабат-қабат қабығына ащы түйген пияздай, запыран заман еді. Сол қысталаң шақ пен Ақтомпақтың сәби даусы бызыңдап құлағымда әлі тұр...

...Күз айы. Даланың сұрқы кетіп, шоп атаулы қуарып жылайтын сияқты еді маған сонда. Рас жылайтын.

Әжем бастаған ауылдың бар әйелі бидай суырып жатқан. Етегі елпі, жері желпі болып, ебіл-себілі шығып екен аз ғана астықты орып жатқан кез. Сарнаған жел өтінде үлкен ағаш күрекпен бидайды суырып тұрған әжем күпәйке-шалбар киген күйінде маған сауыт киген батырдай көрінетін. О жылдары әжем егіс бригадирі болатынды. Даусы қандай! Саңқылдап сөйлегенде әр сөзін алшы тұрғызып, алдындағы адамды бір нәрсеге жұмсаса, машинаның ұршығындай жүгіртуші еді. Сонда менің көзі-

ме бір ауылдағы 20—30 әйел әжем атты үлкен бір машина болып елестейтін. Дәл сондай бір қарбалас шақта:

— Сүйінші, сүйінші! Сүй..ін...ші!— деген ащы дауыс даланы елең еткізді.

Бармақтай ғана, 6—7 жастағы бір бала жалғыз аяқ жылан жолмен даусы шырылдап ұшып келе жатыр. Артында әудем жерде тағы бір адам.

Қапталған астықтың түбінде күнестеп отырғам. Атып тұрдым.

Мұндай сөзді көптен естімегендіктен бе, сәл абыржыған әжемдер өртке ұмтылғандай енді лап қойды. Мен де зырлап келемін. Қанша дегенмен жалаң аяқ бала емесін бе, әш-пүш дегенше әжемдерге жетіп қалдым.

Өкпесін қолына алып, аршындап жүгірген әжем әйелдерден бұрын жетті де, әлгі адам:

— Дәулетім! Дәу-ле-тім!— деп көкірегіне басып маңдайынан екі бетінен алма кезек сүйді де, құшағын жазбай бірсыпыра уақыт үнсіз қатып қалды. Ешкім батылы барып әжемнің құшағын жазбады. Бәрі де жылаулы. Дәулет атты кісі қос балдаққа салмағын салып, әжемді құшақтап солқылдап жылап тұр.

Бір ғажабы әжемнің көзіндегі жас кірпігін шылап, аясына тұнып қалған. Ояң жердегі түбі көрінген көл сияқты. Бір сәттен соң ғана көкірегін қарс айыра құшағын жазып:

— Бәйгеден алды келді. Көптің қарасы көрінді деңдер. Құдай мұныца да шүкір, уһ!— деді.

Әлгі баланы қасына шақырып алып:

— Сүйіншілеген аузыңнан айналайын... Тұқымың жайылсын. Бар көтергеніңше қырманнан ал... Енді сүйіншіңді күнде сұра, күнде — деп тоқтады. Шашы өскен қара табан бала мұрнын бір тартып қойды. Опысы жарайды дегені болса керек.

Бұл сонау 1943 жылдың күзі, соғыс күзі еді. Бұл Жандәулет Қарасуы аталған егістіктегі 20—30 үйлі «Бірлік» аулына келген алғашқы қуаныш. Соғыстан қайтқан алғашқы адам. Әжем оны ауылға, онан соң үйге өзі бастап әкелді.

Ол ұзын бойлы, ақ сұр кісі екен. 1943 жылдың бас кезінде ауыр жараланып, емдеу үйінде бір шама жатыпты. Бір аяғы мен өкпесіндегі минапың жарықшағы әлі де алынбай қалыпты. Күрк-күрк қатты жетелгенде, түкірігіне кейде қара қошқыл қан еріп шығатын. Ол ер көңілді адам еді. Үнемі ақ жарқын жүретін. Бала болсам да оның қабақ шытқан сәтін өзім көрмедім.

Сол мінезінен болар ауыл адамдары оны құрметтей-
тін, бір-бір күлшесін пісіріп, бәрі де қонақ ететін.

Әсіресе әжем:

— Тол басы ғой Дәулет. Дәулетті күтіндер,— дейтін.
Онысы мына жаны жаралы адамға әжемнің қамқорлығы
болып естілетін-ді.

Сүйтсем Дәулет сонау бір ашаршылық аталған жылы
көп жолынап табылған бала екен. Басы таз, үсті-басы
алым-жұлым осы баланы әжем жалғыз баласы Қаршыға-
ға серік болсыншы деп қолына алып тәрбиелейді. Міне
сол Дәулет бұл. Ал, Қаршығаның кім екенін сен білесің.
Ол соғыстан қайтпай қалды емес пе?!

Бұл соғыс басталарда жиырмаға кеп қалған, жас шы-
бық Дәулет.

Қайғысы мен қасіреті мол жылдарда Толбасы ата-
нып жетімсіреген, тозған киімдей елдің көңіліндегі өксі-
гіне медеу, жүдеу көңіліне сенім боп көрінген де осы Дәу-
лет-тін. Ой, о жылдарды айтна! Беті аулақ болсын!

Әжемді айтам-ау, әжем алып жүректі адам еді. Жү-
рек деген жұдырықтай ет кімде жоқ. Бірақ ол әжемде
басқаша болатын. Сол жүрек өзі Толбасы атандырған
Дәулетті Қаршығасынан кем көрмей, бүкіл ауыл адамы-
на, оның әлгі бір көмескілеуін кеткей тарихына көңіл
бөлдірмей, өз баланы етіп жібертті.

Дәулет те жігіт-ақ еді. Шіркіннің биязы мінезі, қи-
ылған қара қасы, тап сенің жұқа ерніндей, қып-қызыл
ерні, оң бетіндегі меңі әлі көз алдымда. Ажарлы өңі, ақы-
лы мен ойы оның әжеммен жаратылғанына адам бала-
сының күмәні бола қояр ма екен. Әттең, сен оны көрме-
дің. Әжем сияқты беттеген ісінен қайтпайтыны, со бір іс-
ті тындырмай жаны тыныш таппайтыны, сол жұмыстан
абырой алудан басқа ойы болмайтындығы айрықша еді
ғой.

Түнде қойнына жататынмын. Сонда оқ тиіп жаралап-
ған әлсіз аяғы сұп-суық боп тиіп, ол мені ылғи сол жақ
қолтығына алып қысып, құшырлана сүйетін. Сонда оның
аузынан шыққан лептің ыстығын сезінетінмін.

Кейде ол маған әңгіме айтатын. Онысы бірінен-бірі
асқан қызық, бірінен-бірі мазмұнды болушы еді.

Әжеме Толбасының ауру жайы мәлім-ау. Ылғи күзе-
тіп шығады. Әйтсе де, сол түні таң атқанша әжемнің ер-
ні жыбыр-жыбыр етіп қозғалумен бодды. Мен болсам
жем іздеген балапандай, онсыз да ырғайдай мойнымды
созып, бір керемет болса әжемнен болар дегендей қалқи-

ған құлағымның жарғағын әжем жаққа созам. Мандымды ештеңе естіліп жатқан жоқ.

Ескі сырнайдың қыртысындай терең-терең әжімдер әжемнің бетінде көбейіп кетті. Заманында «ақ келіншек» атанған кісі, ыс жеген самауырындай қоңыр тартып, аппақ жаны жалынға шарпылып отырған сияқты. Алдыда қалқып отырған маған батуға айналған күннің көзіндей қып-қызыл жанарын аударар қарайды.

Бір үйдегі үш жақ, үш кейіпте. Бірі өлім алдында тағдырымен таласқа түссе, бірі арашаға барып, Әзірейілге қарсы зіл-зала дауасын шашып, «қолыңнан екі келсе бірін аяма, мені аттап көр» десе, үшіншісі — мен. Қай жағымнан жел соғады дегендей қалт-қалт етіп отырмын.

Дүние үнсіз, қыбырсыз ғана іштен тынып, қазіргі сәттің немен тынарын үздіге күткендей тамылжи қалыпты. Тіпті со күні жер бетіндегі бар ауыртпалық аспанға көтеріліп, біздің үйдің төбесінен енді құлап түсетіндей сүйегім сықырлап кетті.

Әжемнің бетін екі тарам жас тіліп өтті. Бұл әжемнен бұрын көрмеген мінезім. Денем қалт-құлт етеді. Әжемнің көзіндегі не? Ол жылап отыр ма? Әжеме таяным келіп қозғалсам, оң қолым Дәулет көкемнің алақанында екен. Ол алақанымды саусағының арасынан шығармай аялап жатыр. Қолы бусанып терлепті. Енді мен Дәулет көкеме таяндым. Ол бірдеңе айтқысы келгендей кезерген ернін қозғады. Көзі шоқтай жанып жатыр.

— Есікті түрші!— деді әжем. Мен атып тұрып, кигіз үйдің есігіне жармасып жатырмын. Бір заманда ақ кигізбен қапталған, бұл күнде жамау басқан сырмақтай есік менің ырқыма көнер емес. Сонда да намысқа тырысып, есікті оң босағаға қарай сырып, орнынан аударып жібердім.

Енді байқадым. Байқағаным жоқ, көріп отырмын. Жер беті қып-қызыл масаты жамылып, құлшыра қалыпты. Тып-тыныш. Үн еткен жел, ызың еткен дыбыс жоқ. Бәрі барқыттай даланы көз аясына сыйғызғандай, ындыны таусылып, телміре қалыпты.

— Бүркіт!— деді әжем. Ебелектей ұшып қасына бардым.— Көкеңнің қасына таяу отыр...

Кигіз үй төрінен, аядай есіктен қарап отырмын. Сол сәтте есі-дөртімнің жалаңаш санымды шапақтай қолыма түскен шыбықты ат қып мініп, ауылды бір айналып шығу болғанын кім білді дейсің!

— Бүркіт, қолымнан тартшы,— деді Дәулет көкем. Көкемнің салалы саусағына жармасып, шірене тартып

жатырмын. Манағы көкемнің мұздай қолы жып-жылы екеп. Бетіне қан жүгіріпті.

— Әже, ақ әже далаға қараңызшы! Біздің ту ғой, мына даланың арқасында желбірген!— деп масаттанып кетті.

Уыт жалының басынан аса жалқындай боп көрінген күн табағы сол сәт бүкіл атырапты қызыл тудай жайна-тып салып еді.

— Жаным Дәулетім, сәл сабыр етші,— деп шұғыл қозғалысына бөгет бола берген әжем оның оң иығынан баса берді. Ал, көкем болса әжемнің осы ойын сезгендей жымып күліп:

— Мына көрініске тұшынған жанда не арман бар! Осы нұр үшін ғана, мына қып-қызыл нұр үшін ғана өмір сүру керек қой. Мынау біздің ту ғой, әже-ау!

Әжем онысына басын изеп, мархабаттанып қалды ма, мені нұсқап:

— Мына Бүркітің ғой күннің самаласын сыйлаған бізге. Көрсін, рахаттансын, бір жасап қалсын деген шығар,— деп өзі аштырған есіктің ар жағындағы алтын күннің сәулесін кең дүниеге мен шапқандай сойледі сонда...

Төлбасы тез айықты. Аяғының ауруы «жарықшақ» дей ме денесіне жабысқан шөгірдей темірдің сынығына байланысы екен. Күн бұлттанса болды, денем сырқырап, сүйегім қақсап барады деп жатып та қалады.

...Егінді орып алып енді қызылдап та бітуге таянғанбыз. Колхоздың мемлекетке, о кездегіше айтқанда «Отан қорғау қорына» беретін астығы бар. 15—20 пар өгіз, соншалық қана дөңгелегі зар қаққап арба болатын.

Сонау Жандәулет қара суынан Қайыңды станциясына дейін 25 километр жер. Күздің лайсаң шағында «Отан қорғау қорына» берілетін астықты жеткізіп көр!

Күні кеше балағына дейін қанға малынған от кешті жан Төлбасы енді басқаша бір қырып танытқандай. Алдымда адымдап барады. Қолтығын қажаған қос балдақ әдейі ғана оның адымын кеңіту үшін жасалған сияқты. Тіпті мына митың-митың басып, бақайы сырт-сырт еткен өгіздерді келеке еткендей «ық-ық» деп анда-санда бір басып, қатар келе жатыр.

Төңірек сұп-сұр. Шөп атаулы елбек қағып, ызыңдайды. Біздің көңілсіз сыйқымызды көңіліне түйіп алғысы келгендей күз күні демін ішіне тарта қалаған. Осынау көңілсіз дүниеден жалыққан мен алысқа қараймын. Дала. Көдімгі өзім туған дала. Тым жатырқап, жақ жүні

өскен, сақал-мұрты алусыз ақшулап шалдай үрпе-түрпе, сұрықсыз.

Дала торіне одан әрі қарай беру мені де жегідей жеп барады. Көзім бұлдырап, түпсіз бір тереңдік жұтып, сүңгітіп кетеді. «Соп! Соп!» деген Төлбасының қаһарлы қоңыр даусы осы бір сәтте тұңғыықтан жарық бір дүниеге алып шығады.

— Ә-, соп! Тарт жануар! Тарт! Ертең-ақ, иә, ертең-ақ өлеңге отығасыңдар. Сендерді ме, мына сендерді колхозға трактор алып тұрып, бет-бетімен емес, әрине, тобыңмен кок шалғын Сектастың бауырына айдап салармын-ау!— Көкемнің сөзіне түсіне ме, болмаса оның қаһарлы үнінен жасқана ма, өгіздер де біразға дейін екпіндей басады. Ондай сәттерде Төлбасы көңілденіп кете ме, әлде төңіректенгі алаңсыз үнсіздікті бұзайын дей ме, әндетіп жіберетін. Үні түгі түскен кілемдей күзгі даланы бір сілкіндіретін.

Қара торғайлар сонда Төлбасының әнін тыңдап отырған сияқтанатын-ды маған. Ақиқаты солай да. Болмаса қанаты талып отырған жоқ. Зымғап ұшып, бет алған жылы жағына бір-ақ тартар еді ғой. Аяқтары еріне басқан өгіздер енді басады-ау, басады-ау дегенде ғана пыр етіп тобымен бірақ көтерілетін олар.

Сол ән ұзақ жол атанған Қайындыға жеткенше бір тынбай айтыла беретін, айтыла беретін...

Ауа сол күні үздіксіз бірнеше сағат жауған жауынан сыз тартып, аспанды түнерген бұлт басып тұрған. Сатыр-күтір, ғасыр жасаған ағашты сындырғандай ойнаған жай оғы аспанды айқыш-ұйқыш сызып-сызып өтті. Балқыған қызыл сымдай от қамшы төбемде ысылдап өткенде бұға түсем. Аза бойым тік тұрып, денем түршігіп кетеді.

Ал, ай үлкен жез ілегендей боп қана, жер бетінен қол созым көтеріліп, жіпсіз ілініп қалғандай сепкіл бетін әлемге көрсетіп байырқалай тұратын. Аспанның бір ойдым жері дөп-дөңгелек шоқтай боп күйіп бара жатқандай көрінеді сонда маған. Ала қанат бұлт астына қарай жүгіре жөнелген жез табақ жұқалаң қар басқан мұз бетінде сырғанап бара жатқандай көрінетін.

«Ойпыр-ай, мына Дәулет те, иә, Төлбасының жаны сірі шығар, жаралы жанын қолды-аяққа ойнатып, бір ауылдың ауыртпалығын бір өзі мойнымен көтереді, ә?»— деген, әлі де айқын суретке енбеген үзік-үзік ойлар мені алға жетелей беретін, жетелей беретін.

— Бүркіт! Әу, Бүркіт!— деген Төлбасы даусы бір тар-

туға келмей ипе козінен үзілген жіптей ойымды қиып жіберді.

— Түс, қарағым, бері кел! Бері,— дегеніне келсем, бір арбаның артқы дөңгелегі шабағынан қаусап қалыпты. Топшысы қиылған құстай жүкті арба бір жағына қисайып тұр. Қаздаң-қаздаң басып, олай бір, бұлай бір жап ұшыра жүгірген көкем сынған дөңгелектің алдына келіп, жалғия отыра, дөңгелекті тағы бір мұқият қарап шықты.

Мұрнымен ызылдап «шаруаң біткен екен» дегендей балдағымен тық-тық ұрып ойланып қалды. Көкемнің де кейде нобайы ғана қалып, ұзыннан-ұзақ жол үстінде тұрған керуен дала төрінен орын алған ескі мазардай өлестейді. «Енді не істер екеміз»,— деп ойлаймын. Бірақ өзімше табар ақыл, берер кеңесім жоқ. Қоңырайған даланы көзіммен сүзіп белгісіз ойда отырмын. Көкем:

— Бүркіт, сенің аяғың сау ғой. Осы жерден екі-үш шақырым жерде «Жазы қалған» сайы бар. Соның бергі тұсында ескі көң бар. Сол көңде жуандығы өзіңнің білегіңдей қысқа-қысқа сом темір жатушы еді. Сынған арбадан қалған кегейді де көзім шалып еді. Көтергеніңше соның бірнешеуін әкел. Мына қалған шабақтарға сүйеуші қылып бірдеңе етіп Қайыңдыға жетейік,— деді.

Түн қара қойдың терісіндей түк көрінбейді. «Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді» дегендей әдепкіде мұздай тпсе, енді су сіңген мақтадай былқылдап кетті. Шамасы табаным қызса керек. Құлағымды түре жап-жағыма елеңдей қарап, өкнемді қолыма алып ұшып келем. Қарсы алдымнан ызыңдай соққан желден құлағым шулап кетті.

Біраз жүрдім-ау деп бұрылып артыма бір қарағанымда қарауытқан арба керуені лезде-ақ көрінбей кетті.

Зымыстан үңгірдей уілдеген кең дала ұртын толтыра көрігін басып ысқыра жөнеледі. Көкем айтқан ескі қыстауға жете алар емеспін.

Әйтеуір, екі козімді тарс жұмып, алғашқы алған бағытым осы-ау деп жүгіріп келем. Тас қараңғыда неге сүрінгенімді қайдам, омақаса құладым. Домалап түсіп, тұра салып қайта жүгірдім.

Қарауытқан қалың тобылғыны айшалып өте бергенімде, жалғыз жапалақ қанатын сабалап ұша жөнелген. О да жетіскен жоқ шығар, ал мен расымды айтайып, біреу жағымнан шарт-шұрт періп жібергендей, көзімнің оты жарқ ете қалды. Қатты шошысам керек, даусым шықпай қырқылдап, буынып қалғанымды сездім.

Қыстауға да келіп қалған сияқтымын. Алдымда қарауытып орқы-шорқы бұзылған ескі көң жатыр. Тышқан

аңдығап мысықтай демімді ішіме жұтып, сәл тыныстап тың тыңдап қалдым. Ойымда ескі көңде «жып, пері шайтан» болады дейтін құбыжық түсінік бар.

О, сұмдық! Ескі қыстау қозғалатын тәрізді!... Қол орақтай иілген бірдеңелер ербеңдейді. «Ойбай, шайтанның мүйізі болады деуші еді. Мынау шайтан...» деп ойлауға ғапа шамам келді де, бақырдым кеп.

Слдыр-күлдір еткен дыбыспен қоса:

— Әй, бұ қайсың, Бүркітпісің?— деген көкемнің даусы естілді.

Сөйтсем шығыр айдауға жеккен пар тайлақтай айнала желіп, жаңа ғапа өзім кеткен өгіз арбаға қайтып кешпін.

Екі бетім дуылдап кетті. Сопда ыза болғаным ба, әлде қорлаңғаным ба, өкіріп жылап жібердім. Орнымнан атып тұрып мана көкем сілтеген ескі көңнің орнына қарай жан ұшыра жүгіре жөнелдім. Бетімді ыстық жас жуып келеді...

От табына сарғая бастаған шүберектей боп, шығыс жақтан таң белгі бергенде, үш кегей, екі жұмыр темірді алып оралдым. «Енді бұны қалай құрсаулайды?» Бар ойым сол.

— Бүркіт!

Мен көкеме жалт қарадым. Ол бар лажы таусылған адамдай жаралы аяғын созып жіберіп үнсіз отыр екен.

Бозара бастаған ала кеуім, сызды таң салқышы ескен далада оның жүзі айқындала бастаған. Маңдайынан сорғалаған тер бетінде кілкіді.

— Масқара болмасақ нетті, бала!

— Мыналарды — деп мен ескі кегейлерді алдына қарай ысырдым,— орнына салайық та коке!

— Оны салу екеуіміздің қолымыздан келер ме екен?...

— Көке торықпаңыз,— деймін.

— О, жаным, менің! Ал, ендеше, кел!— деген Төлбасы балдағына мініп, дөңгелектің алдына келді.

— Ал, мен шамам келгенше арбаны көтерем. Сен сол кезде мына мұрыпдықтың астына, осы темірді тік тіреп қойып қал. Сәті түсіп, жерден дөңгелек екі елі көтерілсе, жаман болмас еді.

— А-а-һа-аһ!— деп, жалғыз сау аяғына бар салмақты сала жүкті арбаның қорабын оң иығына ала берді. Кедір-бұдыр дала жолында шегесі сөгілген қорап, «маған неге тиесің» дегендей баж-баж етті.

Бірақ Төлбасы арбаны темір қазықтың бойы сияқты биіктікке көтере алмады. Ол өз-өзінен булығып, тапауы

сәл делие қалды. Содан кейін қолтығындағы балдақты бар салмағын салып, су сіңді даланың шөміршек төсіне сіңіре бастады. Құмға қаққан қазықтай балдақ едәуір жерге кіріп, оң иық белағаш тұсын іліге:

— Ә...— ә-ж-же! һаһ!— дегендей арба дөңгелегі орнынан көтеріле берді. Үстінен салмақ түскен балдақ та жерде еніп бара жатты. Бәрі көз ашқанша:

— Болды, көке!— деп қолымдағы темірді мұрындықтың астына қойып та қалдым.

Иығын босатқан Төлбасы бірақ, жартылай жерге енген балдағына сүйенген күйі күпі киген тымақты қарақшыдай сілейіп қатып қалды. Ол көп уақыт үнсіз, тіл бермеді.

— Көке, көке!— деп еңкейіп алдына келсем, мұрнынан қан ағып тұр екен.

Қан әлі ағып тұр. Қоюланып, мұрын айналасына ұйый бастаған қан енді тылдар десек, қайта бір қалыпты, баяу анда-санда бір тамып, аға береді.

— Қой бала, қансырап қалмай тұрып, мына дөңгелекті тез лаждап, Қайыңдыға жетейік!— деген ол қалтасындағы орамалын жыртып, танауын тығындап алды да, іске кірісіп кетті. «Бігуге таяумын» деп зар қаққан күшшекке ілдебайлап ескі кегейді үйлестіріп, дөңгелек шабағының бетінен темірді қарсы таңып, әйтеуір, алғашқы нобайына келтірген болды...

...Жүріп келеміз, бірақ қыбырымызда өнім жоқ. Әлгі дөңгелектің шаууын әлсін-әлі қайта ширатып таңып көп қипалдық.

Төлбасы балдағы ық-ық деп қиыршық тас жолдың қапталында келе жатыр. Екі көзім сонда. Маған анда-санда:

— Бүркіт, ұрып қой, алдыңғы қарасанды, кешігіп қалдық!— дейді танауы қып-қызыл боп.

Шидей қолымды көтеріп ұрған болам, оным арқа жүпі түсіп, тулағы сірі болып қалған мына жануарларға еш өтпейді. Сып еткен сым қамшыға шаңырақтай мүйізін бір шайқап қана қояды.

Біз со күні Қайыңдыдан әдеттегіден кеш қайттық. Әбден қалжыраған өгіздерді отықтырып, өзіміз де дем алған болдық.

Төлбасының мұрнының қаны зорға тылды. Өзі аққұба кісі жуғап шүберектей бозарды да қалды. Өзі алдыңғы арбаның үстінде жатыр.

Ауа ашық. Төбеде теңгедей бұлт жоқ. Қарасан келгір сиыр деген малда тойым бар ма! Опсыз да қаусап тұрған

арбаны қиқаңдатып, жолдан шыға береді. Сым таяғымды ысқыртын, ұрғылап, жолға салам. Бірінеп соң бірі шығады. Не керек. Қайыңдыдан шыққалы жүгіре-жүгіре өкшем ойылып қалды. Ыза боп отыра қалып жылап та алам. Онымды өгіздер не қылсын. Қайта жүгірем. Бетімен жайыла жөнелген өгіздерді жолға қайта салам. Жүксіз жүргендегі бұлардың әдеті бұл.

Толбасыда әлі үп жоқ. Жолда өмірі сергек жүретін сөзүар кісі тілі байлапандай. Бар тілегім, әйтеуір, енді мұрны қанамаса екен.

Мана станция басындағылардың «Жұлыныпа зақым келмесе игі еді. Соңша жүгі бар арбаны көтерем деп зорланғаны несі екен бейбақтың» — деген сөздері әлі құлағымда. Толбасы үндемеген сайып ішіне қан ұйып жатпаса не қылсын деген қауіп мені мазалап келеді. Ойткені «мұндай мерт болған кісі жұлдыз шыға жан береді» деген керауызды біреудің сөзі де құлағымның түбінен сыңғырлап қояды. Әйтеуір, не керек, Толбасыны ойлап кетсем, шаршағанымды ұмытып, құстай ұшам.

Ауылдың қарасы да көрінді. Алаша ма, ескі түндік, туырлық па қолға түскен лышамен үлкен қоңыр тобедей боп жабылған астық. Ол соңғы кезде жиілеп жауып тұрған жаңбырдан қызыл бидайды сақтау үшін жасалған әрекет. Көріп келем, қырман басы басыр.

Толбасы әлі қыбырсыз жатыр. Оның күндегі қырман басына таянғанда саңлақтанып естілетін зор даусы, шырқалатын әні естілмейді.

Бұ кезде күнде қырман басына бидайдың төпанын жеп дәндеген өгіздер де сілекейлерін шұбыртып, буындарын сытырлатып қатты жүріп кеткен.

Мен жүгіріп Толбасы жатқан арбаға келдім. Көкем сұлық. Жұқа еріндері дір-дір етіп, анада түнде ауырғанындай көздері қапталап жатыр. Бірақ мұрны қанаматты. Арбаның қорабына асылып, үрке қараған маған, көзің төңкере қатты жөтелді. Басын әрең көтеріп, оң иығынан асыра қақырынып еді, менің алақанымға толардай қара көшқыл қан аралас қақырық түсті. Көкемді аяп кеттім. Басын сүйемелдеп, мойнынан құшақтап көтеріп едім, денеме тиген жері сұп-суық екен.

— Көке, тағы да ауырып қалдыңыз-ау, ә? — дегеніме:

— Ештеңе етпейді. Ана соғыстағыларды айтсайшы, тізеден қан кешіп, ажалмен алысып жатқан, — деп демігіш тағы да жөтеліп қысылып қалды. — Онан да Отап алдындағы борышымызды мүлтіксіз орындағанымызды айт. Менің сырқатым белгілі сырқат қой, — деп күлген болды.

Бірақ, бетінде күлкі нышаны сезілмеді. «Ойпырай, осындай да болат жапды адам болады екен-ау. Аяқ анау» — деп үлгермей-ақ қырманға да келдік.

Әжем бастаған бірнеше әйел үрейлене бізге қарсы жүрді. Топшысы сылғап қырандай көкем оң қолымен жер тірен, арбаның қорабына иығын беріп отыр.

— Не болды, Дәулет, жай ма?— деген әжеме ол зорланса да күле қарады. Сондағы Дәулет көкемнің көзін көрсен!

Көкем жаны қанша қиналса да, ыңқ деп сыртқа үн шығармай, жапына батқан зақымды бойына біткен жігер қуатына жеңдіріп келгені қазір анықталды.

Соны байқады ма, әжем бастаған әлгі бір топ әйел үрпе-түрпесі шығып, күл аударған тауықтай бола қалған. Бәрінің оңінде «Не болды? Не болды?» деген сауал бар. Тіс жарып жария етпегенмен әлдебір сұмдықты сезе қалғандай.

Төлбасы арбадан өзі түсе алмады.

...Төлбасы көп ауырды. Ол атқарған ауыртпалық енді әжем екеуіміздің еншімізге тиген.

Қолхоз орталығынан мұғалім келіп бір күні әжеме:

— Оқу жылы басталды. Оқу жасындағы балаларды жиілап жүрміп, Бүркітті алып кетемін — деп еді әжем:

— Қарағым-ай, Бүркітті оқытпайын деп отырмын ба, мына қу соғыс қой. Осыдан басқа осы бригадта еркек бар ма? Осыны серік етіп аз ғана астықты тасып жатқанымызды өзің көріп отырсың. (Мұғалім бір аяғы кем, өзі құныс кісі болатын). Өзің де бір-екі күн осында болып, мына қалған арпа-сарпаны тасыссаң қайтеді деп отырмын,— деген.

Өзінің жарымжандығына қаты қорланды-ау, шамасы, мұғалім бұрышыдан да қатты шөгіп, бүктетіліп кетті. Маңдайынап тері бұрқырап, «менің түрімді көріп отырсыз ғой, мені қинап қайтесіз» дегенді ауызша айта алмай.

— Иә, әж-же, соғыс қой, болмаса сіз Бүркітті де, басқаны да...— деп үйдеп шығып кетті.

Төлбасының ауруы күн сапап ұлғая берді. Оның әлі ақаулы аяғы қара сашына қарай ісіп, көгеріп талаурап кетті. Таяу жерде о кезде дәрігердің де болмайтын уақыты. Енді не істеу керек? Әжемнің тапқан ақылы — Қайыңдыға апарып одап әрі Мыс қаласына жеткізу.

— Әже,— деді бір күні іңірде Дәулет көкем,— бұл маған аяқ болып жарытпас. Соғыс даласында қалмай елге жеткеніне өзі разы шығар. Бұған енді жан бітетін түрі

жоқ, сондықтан мұны кестіріп тастауым керек. Тіздеп жоғары асқап ісік, ірің жинап, қара етті шіріте бастаған сияқты. Госпитальде дәрігер айтқан еді, «бұл түбі бір оқыс болса, аяқ болуы екіталай»,— деп. Өзімнің де әл-қуатым азая бастады.

Қанша қатты ауырса да, ыңқылдап дыбыс шығармайтын Төлбасы соңғы күндері түн баласына сарнап шығатын болды.

Бұ кезде жерге ақша қар түсіп шана жүретін болған. Әжем қатты уһледі. Астық бригадасы атанған біздің ауылға әзір әскерден қайтқан адам жоқ. Басқа ауыл-аймақтың о жер, бұ жерінен «пәлешпе, түгенше кепті. Жарасы ондай екен, мұндай екен» деген сөз естіліп жатады. Бірақ, біздің ауылға...

Опсыз да бір ауылдың қайғысын өзі көтеріп жүрген әжем Дәулет көкеме:— Жарайды, ертең, ертемен жүріп кетейік — деді де:

— Бүркіт, қасқа өгіздің жеке мойынтұрығын дайында,— деп бұйырды маған. Әжем сөзі екі болып көрді ме екеп. Жоқ.

Әжем үш күн жүріп оралды. Жол азабы ма, не Дәулетке жаны еріп тұратындығы ма, болмаса ұлғайғандығы ма осы жолы бір түрлі мұқап келді. Сонда да хабары өте жақсы. Көп ұзамай соғыс та бітетін шығар.

Содан бірнеше күн бойы үнсіз жүрді. Бригаданың жұмысын күні-түні дамылсыз атқарып, ауыл әйелдерін өз төңірегінен шығармай, егін даласынан бір сәт кетпейтін болды.

— Бітік астық тамырын бүгін егеміз,— деп бастайтын ол әр күнгі жұмысты.

3—4 қана скрепер бар. Соны өгізге тіркеп алып, қар астындағы егіс даласын ерсілі-қарсылы осып өтеді де, әжемдер биік-биік ақ қала соғады. Менің жұмысым осы кезде өгіздерді оттатып, келесі қар тоқтатылатын алаңда болу. Оны әжем күні бұрын белгілеп қояды.

Әжем шаршамайтын қажырлы кісі еді. Бұл күнде сәл еңкіп тарта бастаған денесі еменнің иіріндей болып, қолынан күрегі түспейтін. Біраз денесі қызып алғанда, шолақ күпәйкесін лақтырып тастап, үнемі үстінен түспейтін белі қималы камзолымен жұмысқа жұлқына кірісін кететін.

Ұйқысын қандырып, от басы шаруасын бір жайлы егін шыққан адамның жұмысы өнгіш болса керек. Егінжай әйтеуір биік-биік, ерсілі-қарсылы ақ жал болып қалатын. Бірде серіктеріне әжем:

— Осыны да жұмыс деп ойлайсыңдар. Ер-тұрманың алған жылқы да ауылдан шыға беріп, аунап жатқанын талай көрдіңдер. Ол сонда қажыған денесінің құрыс-тырысын жазып жатады. Ал, сендердің шаршағандарың бір қалғығаннан қалмайды емес пе! Ей, балаларым, бәрінің де күйеулерің армияда, не деп еді, ә? «Сіздер соғыс армиясы емес, еңбек армиясысыздар. Соғыста жеңу үшін сіздердің мұндағы еңбектегі жеңістеріңіз керек. Міне сол жеңісті Ақ әже бастаған «Бірлік» колхозы егіншілері де дұрыс ұйымдастырып отырсыздар» — демеп пе еді райкомның секретары. Сондағы ту, әне! — деп әже иегін ауыл жаққа созды.

Ту да, колхоздың астық қоймасы төбесінде шалқыған қып-қызыл оттай боп көлбектеп тұрған-ды.

* * *

Ауылға да келіп қалдық. Әжем демін ішіне қатты тартып:

— Соғыстан бұрынғы дәуірден де қызық күндер келеді. Оның қызығын мына сендер көресіңдер. Бәрі жеңіске байланысты. Тез жеңіске жөтейік. Өл үшін шаршамаңдар! — деп тоқтатты сөзді. Әркім өз үйіне беттеді.

Бұл күннің әбден ұзаған кезі. Мезгіл марттың аяқ шепі. Қардың да оңтүстіктен соққан желге денесі босап, былқылдай бастаған шағы. Жол түсіп кетеді-ау дейтін кез. Мен күндегі әдетімше көктем егісіне жұмсалатын бір топ өгізді ауыл сыртыдағы «Көкмая» аталған сабанға айдап салып келе жатқанмын. Өгіздер болса түгі түсіп, бірін-бірі шаңырақтай мүйіздерімен сарт-сұрт қағып сүзісіп қала берді. Күздегі мезі қалыптары жоқ. Қазіргі кезде әрқайсысы кішігірім төбедей болып домаланып алған.

Оның ар жағынада егіске жегілетін ат бар. Оларды колхоз орталығынан қыс ішінде айдап кеп тастаған. Атар еншісіне бір мая тиген. Менің міндетім — осы екі түлікті күніне бірнеше рет қарау, үйелеп қала ма байқау.

Енді байқадым. Қайыңды жақтан ұбақ-шұбақ бір топ келе жатыр. Ол кезде бар адамның екі көзі төрт боп, жолға сағына қарайтыны кімге де болса аян емес пе! Сондағы күтетіні әскерге кеткендер ғой. Мен де Қаршыға (жан көкем) келіп қалар-ау деп сол жолға сарғая қарайтыным.

Мына топты көргенде, жүрегім дүрс-дүрс, анадағы Дәулет көкемнің жүрегіндей тулап, ауызыма тығылды.

Жүгіріп келе салып, өзіміздің үйдің кішкене соқыр әйнегін ұрып тұрмын.

— Әже, сүйінші! Қайыңды жақтан адамдар келе жатыр. Көкемдер болар. Жүрегім ойнақтап кетті,— деймін.

— Аузыңа май, айналайыным-ай,— деген әжем үні тарғылданып естілді.

Үздік-создық, ұбақ-шұбақ қозғалған жолаушылар жүрісі өнбей келеді. Түйеге шана жеккен. Біздің ауылдың бар адамы күн салып қарағалы қашан. Бәрі үй-үйдің алдында тұр. Жүздерінде қуаныш күткен үміт оты жанады. Өзім болсам со сәтте көкемнен (Қаршығадан) басқаны күткен жоқ. Бар арманым — сол әкемді көру.

Оның әжем айтқан ірі денесі, жас кезінде құлын теуіп, маңдайына түскен тыртығы, қабағын түйгенде ұшатын қырандай көзіне от ойпап, қалың қасының дір-дір қимылдап тұратыны козіме елестеп тұрды. Мен көкемді мың адампың, тіпті мың емес, миллион адамның ішінен танимын. Өйткені, оның жаңағы белгілері жүрегімнің түкпірінде жазулы тұр.

Менің байлаудағы аңсыраған тазыдай шыдамым тозды. Әлгі жолаушылар егістікке кіре бере мен де қарсы жүгірдім. Жүрегімді қолыма алып «көкелеп» келемін. Өмірде тілегенім бұдан кейін қабыл болмаса да осы сәт көкемді (әкемді дейінші) көруге деген құштар тілегім қабыл болса екеп деп келем.

Мен есімді білгелі, өмір есігін ашқалы сонда тұңғыш рет қамығыш жыладым. Бетімді ыстық жасым от боп тіліп өткендей сезіне жыладым. Өйткені, мен оны қатты сағындым. Оны құшақтап, ыстық бауырына кіріп, «мен сенің балаңмын, мен сенің Бүркітіңмін» деп бар даусыммен айтқым келді. Сүйтіп мен жетім атанған соғыстың үш жылып санамнан өшіргім келді. Әкемді коргім келді. Жетім атанғым келмеді... Бірақ... олай болды ма, олай болмады.

Мен осылай жылап жолаушыларға да жеткем. Ақ тұмсық түйеге жеккен шанаға осындай үмітпен келгенмін. Аласұрған көңілім көкемді шанадан тінте іздеп еді...

— Бүркіт, Бүркіт!— деген үн келді құлағыма. Мен есі-түсім қалмай, кіреукелеп жасы мөлдіреген көзімді жұмған күйі оның құшағына көміле құладым. Оның ыстық демі екі бетім мен маңдайымды жылытып бара жатты. Мен бетімді бетіне басып, кішкене құшағыма қысып өкіре жыладым.

Мен дүниеде өзім үшін бұдан артық ыстық құшақ, бұ-

дап артық тәтті ләззатты кормеген едім. Сопдықтан болар жүйе-жүйем босап, ағыл-тегіл көз жасым шықты.

— О, жасаған бергеніңе шүкір, Төлбасым ғой, Төлбасым!— деген әжемнің мейірбан үні одап мені бөліп әкетті.

Жалғыз аяғымен балдаққа сүйеліп жер басқан Дәулет көкемді енді білдім. Туған әкем болмаса да, туған ағам ғой. Әжем оның маңдайынан шөп еткізіп сүйді де, «у!» деп көкірегін қарс айырды.

Төлбасы бұрышғыдап ақшыл тартып көріпді. Көзінің аласы үлкейіп, едәуір жүдеп, қатты ысылышты. Ол басқа жаққа қарамады. Екі көзі менде. Әжемнің сұрақтарына маған қарап жауап беріп отыр.

— Күнім-ау, аяғың қайда? Не болғансың?

— Ақ әже, аяқ сөз боп па, басты тілеңіз, басты. Бүркітімді айтыңыз,— деп оның қолымен менің бұйра шашымды кезек тарап, бауырына тартып отырғанын сезем.

Әжем со күні Төлбасымен бірге келген бір топ адамды үйге өзі бастап кірді. Торде жатқан құрақ көрпешені орнынан бір желің, құт қонағым келді «жайлы жат» дегендей орнына қайта тастады.

Басында түлкі тымағы, қолында сырты үйеңкімен тысталған шашақты домбырасы бар кісі жарғақ тонының өңірін айқара ашып барып, шалқая отырды. Қырма сақал, мұрты жұтаған малдың аузынан қалған шөп түбіртегіңдей қара қоңыр өңді кісі оның оң жағынан орын алды.

Екеуінен кейін балдағы өзінен бұрын сөйлеген Дәулет көкем ошарыла қатарласып үйдің төрінен орын алды.

Жирепдеу сақал-мұртты алғашқы кісі ауыл адамдарымен жылы амандасты. Әсіресе, әжеммен шүйіркелесіп, бұрыннан таныс, сырлас кісіше сөйлесіп отырды.

— Ақ маралдай керілген ақ келішпек ең. Бұ не, арқана түскен бірер жылдың салмағына майысқаның ба?

— Рас айтасың, Сары қайшым. Тауық жеген бас өз құлағына шуылдайды. Сен ол әңгімені қой да, ана домбыранды ал қолыңа. Даусыңды естнік.

— Ән де, өлең де табылар. Әдейі келдім өзіңе. Сағындым жеңенге және райком да...

Үй іші бір мезгіл үнсіз қалды. Әркім өз сағынғалымен кездескен шығар. Ал, мен болсам сол сәтте өлең мен ән күттім.

Тыныштықты масаты түсті кісі бұзды. Ол қасындағы тұқыл сақалға қарап:

— Әперші, ана домбыраны,— деді. Домбыра қолына тиген ол құлақ бұрауын келтіріп алды да:

— Ал, Ақ жеңеше, көңілдерің өссін! Балаларың аман келсін. Сол тойды мен бастайын!— деді де шырқап кетті.

Аласа шым үйдің төбесін жарып көтерілген күшті дауыс биіктеп алып, енді ауанымен төмен құлай берді де, самғау жүйріктей ағытыла жөнелді. Будақ-будақ шаң төгіп жөнелген домбыра сазы да түйдегімен шықты.

Ең алдымен осы аз ғана ауылға жер-көктегі бар бақытты тілеп, үйіп тастады ол. Сөз топаншын ағытып, ақ көбік шашқан тау өзеніндегі ауылды дүрілдетіп мез қып жіберді. Бұл ауыл түгіл, бар аймаққа, жер бетіне көзге көріпбейтіп шаттық атты дүние дүр сілкініп, ұйқысынан оянып келгендей көрінді.

Ақын екі көзі танадай жайнап, әлі төгіп отыр. Сөз дегенің ол үшін ағып жатқан мөлдір бұлақ па ойланшып жатқан ол жоқ. Ауызын ашқан сайын, кең тынысты үні қапдай бапты бәсіре тапса, сөз де құйындай ұйытқыш кеп жатыр. Безектеген домбыра үні де сонау қылтаға дейін аңырап барады да, таңдайын тақ-тақ қағып тамсана береді зор екпінді дауысқа.

Осындай тұстарда ақынға күш беріп, қошамет тұтқан:

— Бәрекелді!

— Көңіліңді құдай көтерсін!

— Шырқа, шырқа,— деген әспеттеме үндер де естіледі.

Бұл күнгі ойын-сауық түптің бір шама мезгіліне дейін созылды. Ешкім ақынның өлеңін тоқтатпады. Ақын да шаршадым демеді. Қайта ол әп салған сайын қайраттана беретін кісі болып шықты.

Шағын үйге сығыласа отырған ауыл әйелдері бір жасап қалды. Беттері гүл-гүл жайнап, бейбіт күштің бақытты жандарындай көрінді.

Ақын біраз дем алайын дегендей домбырасын іргеге сүйеген. Үй ішінде енді майдан өмірі, біздің әскердің тегеурінді шабуылы сөз болып отырған-ды. Ақын өлеңге қандай суырып салма болса, қара сөзге де дес бермейтін жүйріктің өзі екен.

— Ақ келіншек,— деп алды да,— тағдыр қолына тұсамыс берсең, шідер салады, алысқан айды алады. Өмірдің ұлы есімі — ерлік. Оны біздің замап дәлелдеді. Бақыт құс емес — еңбек, адамдағы ақыл мен күш екенін көзбен көріп отырмыз. Кеше райкомда сен туралы сөз болды. Аудандық комитет сені аудан еңбекшілеріне үлгі-өнеге тұтып, мына қиын шақта еткен еңбегің туралы хат жазды. Жасыңның шау тартқанына қарамай сұм жауды жеңуге ат салысқаныңды мақтан етті. Халқыңа қадір

қасиетің жетіп жатыр. Сол құрмет тұтқан ел атынан сәлем беріп, көңіліңді көтеріп қайтуға мына бізді арнайы жіберді. Дәулетіңді бірге ала келіп, қуантуды да ұсынған аудандық партия комитеті.

— Рақмет ақыным саған да! Мені, менің мына отырған қара көз қарғаларымды елегендеріңе немен жауап беремін. Білмей отырмын.

Әжем өңірінеп жыртылған қамзолының қалтасынан кішкене түйіншекті қолына алды. Қайыстай шуда жіппен қайта-қайта шапдып, шиелеп тастаған әлгі түйіншектің жібін сары мойнақ пышақпен бырт-бырт қиып, арасынан бармақтай етіп бүктелген қағазды шығарды.

— Ақын сары, сен хат білесің ғой. Мынаны оқы! Мен оны оқып әбден жаттап болдым. Ішімнен от кеміріп, сыртымнан құмдай есілмейін. Оқы! Даусыңды шығарып оқы! Ер — есімі — ел есімі. Елі де разы болсын.

Екі бүйіріне кезек қараған ақын аңырып қалды. Қасынағы серіктері әсіресе, Дәулет көкем қозғалақтап кетті. Жалғыз аяғын бір олай, бір былай қозғап, тұрып кеткісі келген адамдай ұмтыла түсіп отыр.

— Иә, Ақкеліншек, нар едің. Ащы деме! Таттың, шыда!— деп ақын басын иді. Не айтып отыр, не тұспал, оны мен со сәтте білдім бе! Апақ-жапақ жұрт ажарын аңдып отырмын.

— Ей, ақын Сары, сені мен жайдың оғындай жарқ етер от тілді, орақ ауызды, адамның көңіліндегісін көзінен білер сұңғыла көруші едім. Тәйт! Есіл тілді қор қылған солтік! Күн соңып, ай құласа да ащыны ащы, тәттіні тәтті де! Қайран менің қарашығым, Қаршығам!— деп лап етіп жанған оттай қатты шыңғыра дауыстап жіберді де, қайта төз сөне қалды.

Үй іші дуылдап жүре берді. У-шу жылау. Аһ ұрған қаралы дауыс. Күләй өз бетін өзі тырнағымен алып тастады.

Сөйтсем со күні мен көкемнің орнына қатқан жалғыз түйме, жанды көк тас бопшын. Енді оның аты меп арқылы аталатын бопты.

Көкем.. Иә, көкем жоқ, әкем енді мені көрмейтін бопты. Ал, мен де енді оны тоспайтын бопшын.

— Ей, жамаң сары (әжем ақын сөзін жамаңға ауыстырды) өлмесе өкен қайда, бабаң қайда! Көтер басыңды! Өне Қаршыға — Бүркітім бар! О, несі-ей, өгіле бергені. Тәйт, бөрінің баласындай шулаған өңшең жасық! Доғар бажылды! Бала менікі, жыласам мен жылайын. Бірақ, жыламаймын. Ол елі үшін өлді.

— Ақ келіншек, ірі екенсің, ірі,— деп ақын таңданып отыр.

— Күләй, былай кел. Маған таян!— деп әжем келінін қарсы алдына отырғызды да:

— Ақын, батаңды бер, Күләй, қолыңды жай! Егізімнің сыңары еді. Аға олсе, іші мұра, Дәулетке қостым Күләйімді.

Ақын шоқ басқандай.

— Не? Не дейді?— деп кілт тоқтады.

— Солай! Болды! Мен қолымдағы гүлімнің бәрін қыркүйекке ұрғыза бермеймін. Жауқазан жастың обалы қайда!— әжем манағыдан да қайраттанып, белін бекем буышты.— Тағдыр мазағына көперім жоқ!

Осы бір қатал дәстүрге қарсы келер күш қайда! Күләй мен Дәулет қосылды...

...Көктем де келген. Егіс дайындығына кіріскелі де біршама күн болған-ды.

Соқалардың тісі молтақталып, тозып қалған. Жерге салсаң, әсіресе тың жыртқанда жерді арамдайды. Бауырдай етіп тіліп терең айдалмаған жердің шөбі егінмен бірге қайта өседі.

Ендеше егістік жерді таза, әрі терең жырту үшін соқаны өткірлеу керек. Ондай ұста елде жоқ. Әжем бір күші:

— Ей, Төлбасы,— деді,— әрі бұйыра, әрі бір жалынышты үнмен,— азамат емессің бе? Ал қолыңа балғаны. Тес бар, көрік бар, от бар. Бүркіт екеуің соқаға тіс соқ. Ұста жоқ деп осы ел егінін екпей ме, тұр былай, әрі — деді де шығып кетті.

Мен Дәулетке қараймын. Ол маған қарайды. Көп толғаныстан кейін:

— Кеттік,— деді Дәулет қолтығына балдағын қысып.

Бидай сарайдың бір басында кішкене бөлме бос тұратын. Бұрыннан талай көзім түсіп жүретін сарайда жатқан қара көрік, кеспелтек ағашқа бекітілген темір тес, салмағы жарты пұттық балға сол бөлмеге енді.

О кезде көмір деген де қиын. Әйтеуір, әжем о деп, бұ деп жүріп бір жарты тонна көмірді Қайыңдыдап алдырғанды.

Сол күні күшті жел соғып тұрған. Ысқырған жел үдеп соқты да жаңбыр төгіп берді. Әш-пушке келтірмей-ақ сай-сала егіл-тегілі шығып көк жойқып су жүгіре жөнелді. Мана ғана сенгірленіп жатқан ақ таулар жер бетінен көшіп, кең дала үрпе-түрпе болып, сілкініп шыға келді.

Балдаққа үйренген Дәулет аяғын әр жерден бір ба-

сып ыққа қарай зытып барады. Мен соңынан жүгіріп келем. Ол кезде ағаш әсіресе бөрене деген табылмайды. Әкеле қоятын жер де жоқ. Жалғыз бұрау болса да жиыштап ұстайтын кез.

Ендігі қиындық менің ұстама ағаш аяқ соғу керек. Болмаса балдаққа сүйеніп кісі темір соға ала ма? Сарайдың тобесінде жатқан жалғыз бөрене болатын. Өзі жуан, өзі ұзып. Міне, сол бөренеден бір кесіп алып, анау шолақ аяқтың астына жалғауыш етпекшіміз. Дәулет жерде, мен төбедемін. Мықшындап олай-бұлай аунатқаным бөрене көне қоймады.

— Әй, бір басын байлап маған берші,— деді ызаланған Дәулет. Арқапның ұшын қолына бергенім сол еді, жалғыз аяқпен шіреп тарта жөнелгені. Бөрене толқын Дәулетке (Толбасыға) қарай құлай берді.

Ол қаздаңдап қашып құтыла алмады. Бөрене оң иықтан соға құлады. Төлбасы да ұшып түсті.

Бөрененің бір метрдей жуан басын кесіп алып, жартысынап көбіп жерге көміп тастадық. Бұл — Дәулеттің аяғының жалғасы. Қызған темірді соғарда кем аяқты соған жілігімен басып, екінші аяғымен теңеледі. Болмаса темірді балдақпен тұрып соғу мүмкін емес қой.

Қара көріктің ұртын толтырып, жел қауыш үнілегені қашан. Көмір шоғы қып-қызыл боп, қылшаның басындағы піскен жемістей біріне-бірі ұйыса қалады. Үлкен қысқашпен Төлбасы әлгі қызыл шоққа бүйірін төсен жатқан темірді алып, төске салып, шақ-шұқ соққанда, жүлдыздай шашыраған ұшқындар шошалааның ішін алып кететін.

Соны қызықтай ма, көкем әлгі темірді нанша илейді. Үсті-үстіне төпелеп, кіжіне соғады. Мұндай сәттерде оның ыс басқан маңдайынан күйеге оранған тер моншағы домалап түсіп жатады. Оны сұртетіп де уақыты жоқ.

* * *

Жарқырап жаз шыққан. Ондай қатал қыстан соң, жер апаның жасауын жайып тастайтын әдеті ғой.

Бұл өзі біздің әскердің жауды окшелеп қуып бара жатқан кезі.

Қау шабуға дайындық басталған соң, Дәулет көкем көкшолақ атты ерттетіп, жер көруге шықты. Артына мені миңгестіріп алды. Ауыл сыртындағы тарғыл тасты төбешіктен асып түсуіміз-ақ мұң екеп дала жайлап шыға келді. Балдағын маған ұстатып қойған көкем көкшолақ-

тың ит бүлкегімен келе жатыр. Мұндай жүрісі қатты болар ма. Торт аяғымен келі түйген жануар екен. Шек-қарынымды араластырды-ау әбден. Сонда да екі жамбасыма кезек отырып, сыр бермей келем. Көкем болса мені ұмытқан. Мұрнымен бір ұзақ әнді бастап, қыза-қыза ай-қайға басты.

Көкпеңбек шүйгін өскен сай-саладағы жібек желге толқыған шалғын көк иірім судай үйіріле көз тартады.

Атқұлақ па, соқыр ма, жалбыз ба, қылша ма, ит мұрын ба, ең әрісі тобылғы мен қарағанға дейін айдарын желге өргізіпті.

Көкшолақ кенет тоқтай қалды. Көкем де аттан домалап түсіп, балдағына асылып, ілгері кетіп барады. Мен соңынан еріп келем.

Найзадай боп аспанға қарап, текше тартқан жалғыз тас діңгек. Түбіне келіп тұрмыз. Ұшар басына қарасаң бас киімнің түседі. Төбесіне ұя салған ба, қос қыран көк аспанда айналып жүр. Көкем сол қырайдарға тесіле қарап қапты. Қырандар құлаштап суда жүзген адамдай алып қапататрын сермеп, аспан теңізін тілгілеп, ойқастай қалықтайды. Манадан үнсіз көкем:

— Бала, анау ұшып жүргендер ақ иық дала бүркіттері. Әжемнің айтуынша бұлар жеті атасынан бері осы жерді мекен еткен. Жылына бір балапан өсіретін алып ақиықтар,— деді.

Көкем үстіндегі солдат күртесін шешіп тастады. Бірінші рет оның денесіне көзім түсті. Қақпақтай жауырыны, оң жақ иықтың үсті бұж-бұж, көктемдегі мал шарлаған тақырдың бетіндей екен. Мына иықпен жарты пұт балғаны көтеріп, ұсталық еткеніне қайран қалдым. Бар еті күйіп, бырысып қалған.

Көкем енді кішкене бала тәрізді Секіастың түбіндегі көк шалғынға жата қап аунамасы бар емес пе! Домалап барады. Бір аяғы шолтаң-шолтаң етеді. Аяғының кемдігін таза ұмытқан. Сол домалаған күйі сұлу қыздың көзіндей мөлдіреген Талдыбұлақтың тұнығына барып, күмп бермесі бар емес пе!

— Ай, хай-хай,— деп бұлақ көзіп кірпектей қымтаған құрақтан ұстап шойнаңдай шығып келеді. Жүгіріп келген маған аппақ тістерін көрсете:

— Туған жердің топырағында күш, суында қуат бар — деді.

Енді ғана аяғының кемдігін есіне алғандай қабағы қатып:

— Бүркітім-ай, менің әлгі ағаш аяғымды әкелші,— деп төмен қарады.

Сол күні көкем маған қырқаны армансыз аралатты... Таяу күндері шабылатын жерді көріп, әлі піспеген балауа кек мәйектің бітік өсіп келе жатқанына ол қандай қуанды десеңізші.

Көкем қызық еді. Тіпті жерге біткен шөпке де бүкіл жап-тәшімен елбіреп тұратын. «Бұл жапырақсыз ағаш пен тақырдан сұмпайы жоқ. Екеуі де тұлдырсыз, көріксіздік бейнесі» — деді соғда.

Іле масаттанып:

— Ал, қарашы мына туған жерге, айналып кетпейсің бе? Бір уыс топырағы болсаң, арманым бар ма мұның! Көк иірім ну басып тұрған жоқ па, қай жеріне барсаң да! Әй, бір уыс топырақтан мың тамыр бой алады.

...Бізді ауыл адамдары қуанышпен қарсы алды. Тіпті бір жері ауырып қалар, жарым жап адам ғой демеді, әйел біткен көкемді көкшолақтан тымақтай жұлды.

— Сүйінші, сүйінші бер!

— Балалы болдың!— десе көкеме, енді бірі:

— Әй Бүркіт, сен де әкел сүйіншіңді, бауырлы болдың!— деп уда-шу.

Ал, Төлбасы болса қарқ-қарқ күлің:

— Жарайды, алыңдар, алыңдар,— деп жатыр. Бере қоятын ештемесі жоқ сияқты.

Ал, әжем тіпті көңілді көрінді. Үй іші көңірісіп, қазан көтеріліп жатыр.

Міне, сен солай туғансың, Назым. Сен туған күні өн салмаған адам қалмады.

Көп кешікпей Дәулет көкем қатты ауырып қалды. Екі танауы қусырылып, сағат өткен сайын тынысы тарыла берді. Үйдің ауасы жетпей, үйдің көлеңкесіне жатты. Денесі от боп, күйе берді.

Әжемде дегбір қалмады. Өң-түс жоқ. Бір ауылдың аузындағы сөз: «Не болар екен». Уайым тау болып үйілді. Әр түрлі ем қолбады. Науқас күшейе берді. Ақыры төтелеп келген ажал қоя ма, күн батып бара жатқан шақта көкем:

— Әже, хош бол... М-е-н-нің титтейім,— деп бір ғапа көзін кең ашып, сұп-сұп боп жүре берді...

Жылап-сықтаған ауыл азан-қазан болды да қалды. Күні кеше бүкіл қырқаны асқақ сазды әніне болеген, Секітас жайлы хикая шерткен, туған жеріне үкілі ботадай аупаған көкем өзі тілеген бір уыс топырақ, бір төмпешік болды да қалды.

Жаным, Назым, барлық бастан кешкенді, көргенді айттып шығу мүмкін емес. Әрине, бәрі көз алдымда сайрап тұр. Қайсы бірін жаза берейін. Менің бар айтпағымның өзі көкем мен әжем. Менің жүрегіме орнаған құлпы тас, қос махаббат қой олар. Иә, олар туралы әңгіме таусылмақ емес. Тау өзепіндей күркіреп тасып жатпаса да, олар Секітас түбіндегі Қасқабұлақ қой.

Сен соғыс жылы тудың.

— О, тұқымын, жайылғыр, Күләй! Сендей күнімізде сүйегімізге дейін піп, баламыздың кекірігін аздырып қоюшы ек. Не сұмдық бұл, бір жапырақ баланы жарытпау, — деп әжем ренжитін. Әйтеуір, сен оқыс күйіктен соң жұқалаң ауырғыш болып өстің.

Әжем «ит тиіпті балаға» — деп сені ылғи қызыл иттің қанымен емдейтін. Сонда сен көгілдір тартып, көзің шүңірейіп жатағынсың. Сол ит бірде саған бұрынғыдан да қатты тиді. Тиіпті, ауылда ит дейтін ит те жоқ. Бары жалғыз қызыл қаншық. Оның қаны тағы саған ем. Және адамға ит тиеді дегенді кім білген!...

Дәрігер деген о кезде ауданда бір-екі ғана адам десетін. Ал, олар мұндай шалғайдағы ауыл түгілі, аудан орталығындағы ауру-сырқаудың өзіне де жәрдем беріп үлгермейді екен.

Әлгі әжем айтқан ауру осы жолы саған тиіпті қатты тиіпті, сен бояу жеп оңған шүберектей көгеріп, кірпінің ғала қимылдап жаттың. Сондағы әжемді көрсең. Екі көзден бұршақ-бұршақ жас ағып отырды. Сені құндақтап қолына алған. Күн зауал шаққа айналып, үй ішін қараңғылық тұмпалап келе жатты. Әжемнің әжім жеген сүтсіз желіндей бұғағы бүлкілдеп, бір кез жан дауысы шыға:

— Әй, ажал! Қара бет, тарт қолыңды, таянба! — деп жынданған кісідей құндақтағы сені оңды-солды теңсеп, шайқап-шайқап жіберді.

Әжем жарықтықтың зауал шақтағы қаһарлы үні дем берді ме, әйтеуір, осы кезде сенің шар еткен дауысың қараңғы түпекте жарқ еткен жалғыз шырағандай боп еді.

— Иә, балам, бар екенсің-ау! Енді тілегім жоқ. Жоқ! Жоқ! — сені бауырына қысқап әжем: — Жаның қалды. Тұқымың жайылғыр, тұқымың жайылады — деп, солқылдап жылағаны әлі есімде.

Сол күннен кейін әжем сұлқ түсе берді. Басқаша сөзді де қойды. Көпті жұмысқа бастап барғаны болмаса, ананы өйт, мынаны бұйт дегеннің бәріп доғарды. Үйге келсе,

сені қойнына алып, шала мас кісідей ұйықтай беретін болды.

Сонымен не керек, бар тілегі саған ауған әжем бір күні ертеңгісін ұйқыдан ояныбай қалды. Ол мәңгі ұйықтапты. Қоянның көжегіндей аппақ боп қойнында сен ұйықтап жатырсың.

Әжемді де жерледік. Колхоздың басшылары мен ауданнан келген сыңар аяқ уәкілдің қатысуымен (оны арнайы райком жіберіпті) ақ жауып, арулап қойдық.

Ертеңіне жазы ағашып суырып алдым. Сыртының қабығы алынып тілім-тілім боп жарылған ағаш екен. Оны ұштап жатқан мен бар ма, келе әжем мен Дәулет көкем екеуінің тұсына сайғақ етіп қақтым.

Жер қашпа тастақ, қатты болса да, қақсал ағаш жерге сіңіп барады. Оялы жерге барды-ау деп қағуды тоқтаттым...

Иә, содан бері отыз жылдан астам уақыт өтіпті. Бұл өмірге не айтарың бар. Өркен жаяр шағы туса, ешкімнен көмек сұрамайды екен. Баяғы әжемнің басына қағылған шиыр-шиыр, безіне дейін жарылған жазы ағашынан бір түп жиде өсіп шығыпты. Әсіресе жазда кок байрақтай көрініп тұрады.

Айтпақшы, Назым, хаттың басындағы Ақтомпақты сен білмейсің ғой. Ол кім? Ойланбай-ақ қой. Ол — сен, Назым, озіңсің...

Базекеңнің әңгімесі

— Ойбай, банды! Банды шығыпты! «Октябрь» колхозын түгін қоймай шауып, талап кетіпті,— деген суық хабар бүкіл ауданды дүр сілкінтті. Ол кезде мен Алғабас ауылдық кеңесінің хатшысы едім. Мына суық хабар онсыз да жүйкесі жұқарып отырған елдің ішін тартқызды.

— Базарбек, сен оң-солыңды таныған, көкірегің де, козің де ашық, қазіргі саналы азаматтың бірісің. Бәріміз тонталып, онсыз да есі кетіп, етегін жия алмай отырған елдің бүгінгі жағдайын қызықтағандай болмайық. Сен өзің ғана барып кел! Бұл не сұмдық хабар?— деп «Алғабас» колхозының бастығы Әбдірахман Жәрімбетов сөзін үзген. Ол басын салбыратып, дел-сал бойын жия алмай, езіліп көп отырды. Қараптан-қарап мойнына су кетіп, ұнжырғасы түскен ауыл ағасының бейнесі көз алдымнан қазір де кетпейді. Бетін қайтармай, Октябрь ауылындағы сұмдықты білуге аттанып кеткем. Жалғызбын.

Әлі сағым ұшпаған, даланы көктемнің бу мұнары басқан шақ еді. Ұлан-байтақ атырап құсы кеткен көлдей. Бір кездегі сыңсып жататын үйір-үйір жылқы, топ-топ ірі қара, қора-қора қой, келе-келе түйені жер жұтқандай. Осыдан бірер жыл бұрын Қарсақбайдың тар табанды темір жолында алғаш еңбек жолын бастап, өндіріс орнының қат-қабат тарс-гүрс өміріне құлағым да, бойым да үйренгенмен, қу медиенде жападан-жалғыз қалғандай елегізіп келем. Өзімді сілкілеп, жан-жағыма, көкжиекке тігіле көз жүгіртем. Шіркін-ау, құсы қиқулап, айдынын толтырып, толқыны бұлқ-бұлқ ойлап жататып колдер тым-тырыс. Бұлдырап ағатын бұлақ та тартылып қалған.

Мамыр айының қарсаңы болса да, бұл шақта көк өрісі кілемдей түріле қалатын байтағым, жабағы жүні түспеген қотерем сияқты, өткен жылғы аңызақ жеген қалпы құп-қу! Күн козі жасаурап, ақшелденіп, жанарын аша алмай, тұманданып көрінеді. Астымдағы жал суы ғана бар, міністен ерқашты қаракер бестінің құлақ түбі терлеп, қамшы салғызып келеді. Елегізіп, құлазыған мені елең еткізген алғашқы тіршілік иесі жалғыз тазқара. Байтақ атыраптың жалғыз билеушісіндей боп, қасына әй дейтін жер келгенімше қыбыр етпей, тұғжыңдап, барын салып бірдеңені түртінектеп шоқып отыр. Алдағысын қимады ма, қанатын зордың күшімен жазып ұша алмай, қопандай жорғалап, таяқ тастам ұзап барып, мойнын қылқың-қылқың созып, телмендеп жалт-жалт қарап отыр-

ды. Оның қимай, зордың күшімен қозғалған орнына келдім. Омыртка сүйегі үзіліп болмаған, жіліктері сіңіріне ілігіп, қақ сүйегі қалған өлімтік екен. Атымнан түсіп, қаракердің шылбырына ұстап, оттатып тұрмын. Тақараның екі көзі менде. Неге кетпейсің дей ме, топшысын қомдап, қапатын созып қояды. «Бұл неге жалғыз жүр екен, әлде мен сияқты жолаушы ма?» — деп жүріп кеттім. Ұзай беріп артыма қарасам, әлгі байғұс өлімтікке қонып, құнжыңдап жатыр. «Әйтеуір, бір кездегі тірі малдың сүйегі деп, жабысып жатыр-ау? Әлгі мен көрген... Онда өзегіне нәр болатындай ештеме жоқ еді ғой». Даланың сұрқы да өлімтіктің сүйегіндей көрінісін кетті. Ал өзімше, өзім... жападан-жалғыз, әлі таусылып ұшуға дәрменсіз құс тәрізденіп те кеткендеймін...

Байтақ даланың төріне жайғасқан Октябрь колхозы да көрінген. Бәрі ұйқыда жатқандай, бір ошаң еткен тірі жан әлі көзіме шалынған жоқ. Айнала адыр-тобелер құлағы қалқиып, ештемені естімейтін, кәрілік әл-қуатын алған можы қарттар тәрізді ошарылып-ошарылып мүлгіп жатыр. Сопадайдан алдыңнан бар айбарымен арсылдан үре шығып, шаужайлап жүргізбейтін иттер қайда? Дүние құлаққа ұрған тападай. Қыбыр еткен жан жоқ. Ішім алай-түлей. Ойда жоқ үрей буа жопелгені. Әрқайсысы үш-төрт үйлі ауылға кеп атымнан түсе алмай баяғы әдетше:

«Кім бар-ау! Сөйлес!» деп дауыстадым. Тырс еткен дыбыс болсайшы. Әлде менің дауысымды естімей жатыр ма деп тағы үнімді көтере айқайладым. Онымнап еш нәтиже шықпайды. Келесі ауыл да осы. Бәрі бір жаққа босып кеткен бе?! Не болып қалды. Әбдірахманға не көрдім деймін. Мұның әлгі дүниені дүр сілкіпткен бандысы қайда? Тағы елеңдеп, әлде менің сыртымнан баспалап бір жерде қарап аңдып тұр ма? Мүмкін өзімді жазым етер, не атымды тартып алып деймін. Бірақ бұл ойдан тез арылдым. Өлі тіршілікке бойым үйренді ме, нартәуекел, алыса кетсем бір кісілік күшім бар. Неден қорқып тұрмын, деп өзімді өзім қайрап, есігі ашық тұрған шеткі үйдің алдына келіп аттан түстім. Дәліздің есігі жабусыз қалыпты. Арғы есік те сәл ашық тұр. «Кім бар-ау!», үн жоқ. Шүйкесі тозған қысқа сапты кетпен босағада жатыр екен, қолыма ала ілгері жылжыдым. Абайлап басып, ақырын қимылдап түпкі кең бөлмеге де кірдім. Едәуір жүрексінген түрім бар. Тәрде кебеже, сандық па, көрпе-төсек пе, қордаланып бірдеңелер қарауытты. Назарымды құрулы шымылдық бөлді. Шымылдық ыс басқан соң ба

көзіме сарғыш көрінді. Бергі шетінен сәл төрге қарай түріле түсіп, ашық қалыпты. Үй ішіне бозғылт сәуле тұнған. Аза бойым тік тұрды. Селк етіп бойымды қалай жинағанымды білмеймін. Сонда да тұрған жерімнен қозғала алмай қалдым. О, тәңірім, тірі пендеге о сұмдықты, сол көргенімді қайта көру жазбасын! Басында сәукеле, құлағында алтын сырғасы төгілген қыз ба, келіншек пе, ба-рын киін малынған күйі шымылдықтың шығуға ұмтыла түсіп қырынан құлапты. Сол қолының саусақтарындағы бетіне гауһар жапқан алтын сақина жалт-жұлт жанарды жағып жатыр. Енді сездім, тынысымды қышқылтым күйген сірненің бе, бір жат иіс буып барады. Сонда барып ақыл-санам орнына келгендей, не көріп тұрғанымды пайымдадым. Үйден атып шықтым. Атыма мінгенімді білем. Бүкіл жан-тәнім от болып өртеніп, іші-бауырымды қасірет жайлап, жанымды қоярға жер таппай қиналдым кеп.

* * *

Жаңа ғана көргенім көз алдынан кетпей, сапамды жайлап алды. Ұмытайыншы деп құдайдың кең жаратқан атырабына көзімді барынша ашып қарасам да сол сұмдық қарашығымнан өшетін емес. Қайдан ғана ақым бардай үңіле қалып едім. Еті аға бастаған бет сүйегі шошайып, көзі үңірейіп, маңдай терісі ыдырап, мұрны аузына қарай жиырыла жабысып, жақ еті жидіп, еріндері ашылып, күрек тістері ақсиып көрінеді. Өлі денені бірінші көруім. Және мұндай арса-арса болып, ағып іістеніп жатқан, жұтатын тажалдай аузын ашып қалған өлікті көріпшің бе?

Ауылдық кеңес төрағасы Байегіз, бастауыш партия ұясының хатшысы Қапар, Әбдірахман мені тағатсыздана тосып тұр екен. Ауыл сыртында, едәуір жерде, алдымнан шығып қарсы алды. Ауыл адамдары үрпиісе қапты.

— Не бопты?— дейді Байегіз сөзді бірінші бастап.

— Банды шыққаны рас па екен?— деді менің Байегізге жауабымды күтпестен қосарланған Қапар.

— Елдің жағдайы қалай екен? Тез оралдың ғой — деп Әбдірахман сөзге араласты.

— Сұрамаңдар, құрысын!— дедім, көргенімді көз алдыма қайта келтіріп. Расымды айтсам, ана қасіретті бұларға тептіштеп баяндап беру зауқым жоқ-ты. Жүрегім лоблып, көз алдым бір түрлі қарауытып кеткендей күй көшіп, жүдеп қалдым.

— Сұрамағаны несі?— деді шыдамы үзілген Байегіз.

— Не көрдің өзі, айтсаңшы,— деп Қапар дігерлеп барады.

— Ең болмаса бірер кесе ыстық шай ішіп, өзіме өзім келейінші,— дедім әлі де денемді басқан зілзаладан айыға алмаған мен.

— Өзінің түсі қашып тұр ғой,— деген Әбдірахман бұрыла беріп.— Солдаттар ғой мынау. Бәрі мылтықты ғой өзі,— деп қасындағыларды елең еткізді. Мен де солай көз тіктім. Ауыл сыртындағы тастақ төбенің үстінен ауылға қарай он қаралы қару асынған аттылар суыт құлап келеді екен. Лезде келіп қалды.

— Ассалаумағалейкүм!— деп ірі сүйектілеу келген қара торы кісі ат үстінен сәлем бере түсуге ыңғайлана берді.

— Уағалайкүмәссәлам!— деп Әбдірахман басқалардан бұрын қозғалып о кісінің шылбырынан ұстап, кішілік ілтипат көрсете қарсы алды. Бұрыннан таныс адамдар болып шықты. Жылы амандасып, шұрқыраса сөйлесіп, ата дәстүрі бойынша қазақи аман-саулық сұрасып кеткен. Мылтық асынған түсі суық топ әлі ат үстінен қыбыр еткен жоқ.

— Жол болсын, Батеке,— деді Әбдірахман.

— Әлей болсын. Октябрьдегі бандыға бет алып,— деп сәл қабағып шытты. Байегіз де, Қапар мен Әбдірахман да енді маған бұрылды. Тап бір сол Октябрьдегі бандының бастығы мен сияқты, бәрінің қопарыла қарағанына әлгі келген кісі де көңіл аударып, назарын тікті. Үлкен көзді, байсалды кісі маған ызғарлы көрінді. Бейтаныс адамға мен де қарап қалдым.

— Базарбек, бұл Батырбек Дәуітбаев деген ағаң. Ауданнан келе жатыр ғой, көріп тұрсың. Беталыс бағдарын өзі қысқа түйген жоқ па, сен көрген-білгеніңді кеңсеге жүріп айт,— деп, сөзге Байегіз араласты. Батырбек байыпты қалпын бұзбай:

— Е, бұ жігіт барып келіп пе еді? Дұрыс болды ғой жағдайды білдіргендерің,— деп құрақ ұшып, жылы тіл қатты. Кеңсеге кірген соң Батырбек:

— Біз аудандық ГПУ-дің арнайы шұғыл тапсырмасымен келдік. Мәселе Октябрь колхозынан шыққан бандыны тез жою. Уақыт өте тығыз. Бірақ қанша шұғыл деп дегбірді алғанмен, істің байыбы не дейді? Соны анықтау керек. Ол өзі неғылған банды? Қайдан келіпті? Қанша кісі? Қару-жарағы не?— деп, үй ішіндегі төртеуіміздің бетімізге сұраулы көз тікті. Әбдірахман маған қарады.

Мен:

— Октябрьде банды түгілі, тірі пенде жоқ,— дедім.

— Не дейді мынау?— Батырбектің қою қасының арасы түйіле қалды.

— Базарбектің сөзінің жаны бар,— деп қостады мені Қапар тез қозғалақтап. Бәрі мені ортаға ала жөпелді.

— Не көрдің өзі?

— Алдымен соны айтшы.

— Кіммен тілдестің?

— Қай ауылда болдың?— Сұрақ жауып кетті.

Мен көрген-білгенімді қысқа түйдім. Тірі жанды көргенім — жалғыз Тазқара. Оның өзі де аштықтан қанаты қайрылып, ұша алар емес — дегенімде, Байегіз Батырбекке қабағын шытына отырып:

— Банды қайдан келеді мұнда! Бәрі мына соры қайнаған даладағы өз жұртың, бәрін танысың, білесің. Көр, бар!— деді.

— Иә, Байекең тап басып отыр. Аспаннан түсетін жау жоқ,— деп қостады Әбдірахман. Қапар үнсіз басын изеп қостады. Менің көргенімді үлкен зейіппен, демін ішіне тартып отырып күйзеле тыңдады Батырбек:

— Сен «Октябрь» колхозын түгел аралаған жоқсың, әрине. Барғаның бергі шеттегі қыстақ болды. Ол... ол, иә,— деп бір кісінің атын атап (есімі менің жадымда қалмапты),— өткен күзде бір ауқатты кісінің қызын жалғыз баласына әперіп еді-ау. Е, е,— деп көзіп жұмып, басын шайқап көп отырды да:

— Базарбек, сен өзіміздің Байекеңнің баласы екенсің (Байекесі — әкем Байбол), сөзіңе сендім. Тұқымында жалған айтып, азды көптіртіп, көпті шөктіртіп сөйлеу жоқ еді. Сөз жобаң, көргеніңді түйіндеуің мына «Алғабас» колхозы басшыларының ойымен тоғысып тұр, меніңше,— деп тағы Әбдірахманға, Байегізге кезек-кезек сауалды пішін тастады.

— Бүкіл елді дүрліктірген пәле, меніңше, астық қоймасына байланысты шыққан сияқты,— деп Байегіз тағы бір тұспал тастады. Бізге жеткеп хабар солай дейді.

— Қисыны бар,— деп Қапар да, Әбдірахман да қостай кетті. Бұл айтып отырғандары менің естімеген жәйтім.

— Астық қоймаңыз не?— дедім мен тағатсызданып. Ешкім жауап қатпады.

— Қой, жігіттер, біз уақыт ұттырмайық! Бекерге осыз да берекесі кеткен елге мылтығымызды ишпайтып, жау жоқта аттандап, қыр көрсеткендей болмайық,— деп Батырбек Дәуітбаев орнынан тұрды.

Қара жаңбыр төгіп кетті. Аспанды тұмшалаған бұлт төсілер емес. Қоюлана түсетін тәрізді. Сарыарқаның жүдеу даласын әбден жуып алайын дегендей, селдеткен нөсерден жер езіліп, атымыз сабырлап келеді. Алғабас ауылынан аттанғалы бір адам жақ ашқап жоқ. Әркім өзімен өзі, суыт жүріп кеткенде екі-үш сағатта жетіп баратын Айыртау, Шұбаркол маған қазір алты айшылық жолдай көрініп келеді. Дала телегей теңіз су. Үсті-басымыз малмаңдай. Дәтке қуат әйтеуір, сабаудай бес атты, бес кісі біріне-бірі қара. Батырбек сәл қалыңқырап атынан түсіп, дәрет ұсатып, артымыздан желе жортып, атын сабырлаптып жетіп:

— Бәрің де білесің, осы колхозда басқарма Жалмағанбет Мұқанов емес пе?

— Иә,— десті басқалар.

— Ол өзі сүйегі адал, жүрегі кең, ақжарқын жігіт еді ғой,— деп басқалардың пікірін білгісі келді ме, сөзін әрі сөзбай, тоқтап қалды.

— Дұрыс айтасыз, Батеке!— деді атына қамшы ұрыңқыран қатарласа берген Байегіз,— ол қарау кісі емес. Біреудің баласы жыласа, қосыла жылайтын жүрегі нәзік азамат. Өзіңіз жақсы білесіз, сүйегі осы Алғабастағы Ақбас, Суықбасты мекендеген қоқан Қоғабай тұқымы. Ал осы тұқым задынан мал бағып, шаруа күткен, кісінің ала жібін аттап басқаға зәбір беруді білмейтін момындығымен Сарыарқаға белгілі,— деді біраз мәліметтеп.

— Осы колхоз ұйымдасқанда әлгі крәйден келген дудар бас, былғары тон киген өкіл қояр да қоймай осында жіберген жоқ па?

Оның үнінде наразылық та, өкпенің де белгісі бар еді.

— Ол Жалмағанбетті қайдан біледі екен?

— Райком тапсырып жіберіпті, атын атап.

— Мәселе онда емес,— деп сөзге Әбдірахман араласты. Қай кезде де бізді құртатын іштей жегідей жеп жататын рушылдық деген құрт бар емес пе, сол құрттың кесірі,— Батырбек Әбдірахманға, «сен не айтып келесің» деген кісіше, ала көзімен бұрыла қарады. Оған Әбдірахман мән бермей, ойын жалғады.— Міне, біз арғын елінің жеріне ендік. Баратын Октябрь, ауылы да ұзақ емес. Осы қалқаман руы мекендеген Айыртау, Шұбаркөл, Жақсыкөң, Жаманкөң семіз малдың тәстігіндей болып, найман жеріне сұғынып кіріп жатыр емес пе? Құдай беріп, осы тайпа қалқаман жері аудан шекарасы белгіленгенде біздің жақ-

қа тиесілі болып қалды да, өрікті-еріксіз «Октябрь» колхозы болып ұйымдасты. Жаңа колхоз құрылымының басшысын да аудаптағы дөкейлер өз жерімізден қоямыз, олай болмаса, түбі бір қисып тауып, уысымыздап шығып кетеді деп шешеді. Осындай себеппен қанша ат-тонын алып қашса да, азды-көпті сауаты бар Мұқанов осында келіп қалған.

— Бұл арасын мен білмеуші едім. Мұның аты — қиянат. «У ішсең — руыңмен» дейтін аталар сөзін де ұмытқан-ау! Енді не болды, — деген Батырбектің дауысы ренішті естіледі.

— Не десең де болары болған нәрсе, бір аумалы-төкпелі қолдан тоқпақ түспейтін уақытқа кез болдық па деймін? — деп Байегіз уайым айтып та тастады.

— Айтылды-бөлдү! Барлық нұсқау алыстап, астанадан келеді, орындаушы — сен! Қарғыс та сенің мойныңда, жамапық та сенде. Басқаның қолымен кісі өлтіру деген осы. Егер жоғарыдағының айтқашын екі етсең, өзің өлесің. Ал өз жаныңның тәттілігін... — Батырбек шешіле сөйлеп, тоқ етері осы дегендей, бәрімізге түңілген түрде тұнжырады. — Жігіттер, бұл бір отпелі дәуір болса, ештеме етпес, жас өсер, жарлы байыр. Қыл арқап да, ширата берсең, қашшаға шыдайды, морт үзіле ме деп қорқам. Бірақ оны Мәскеу тыпыр еткізе ме! Мәселе сонда!

— Октябрьдегі бандасанда дегеніміз дәл осы айтқаныңызды дәлелдемей ме? — деп қалған Әбдірахман, ыстық ұртағандай, тіліп тістеп, үндемей қалды.

— Ендігі жерде, — жап-жағындағы бізге сыпай да, сақтана да көзін тіккен Батырбек — мұндай сөзді де байқап сөйлерміз. Ауыздан артық шыққан сөздің де өзіңе оқ боп тимесіне кім кепіл, — деді.

— Ойбай-ау, зияпкес, іріткі салушы деп, көзбе-көз мойныңа қыларқап тастай салмай ма кез келген аудаптан өкілсымақ, — деді күйін-піскен Қапар.

— Ә, солай шығар! — деді Батырбек «Октябрь» колхозына келе бергенде.

— Әй, қайдам, Батекеңнің «жас өсер, жарлы байыр» дегеніне өсіп-өнетін мал, жан тұқымы қалса ғой, — деген удай ащы сөздің аузымнан қалай шыққанын өзім де білмеймін. Әбдірахман иығын қозғап, — тсс! — деді. Батырбек ренжіп қалар деген сыңайда. Айтарымды айтсам да, өзім де қысылып қалдым.

Көктемнің төлежіген, уыз сүті ағатын шағында көшіп, арқа-жарқа болатын ел биыл ұзай алмапты. Қол созым жерде не бәрі бес-алты үй ғана еңсе көтеріп тігіл-

ген. Осының алдындағы күні өзім көрген құлаққа ұрған таңадай тыныштық мүлгіп тағы қарсы алды. Ауыл ортасындағы ақбоз үйдің тұсына кеп түстік. Бастаушымыз Батырбек. Үйге сәлем беріп, дауысын шығара кірді. Кі-рерін кірсе де, төрге оза алмай, тұсалып, кідіре тоқтады. Төр алдында бір-екі адам қимылдап, қозғалақтаған болды. Бірақ тұрып орып берер, сөйлесе алар түрі жоқ олардың. Бар болғапы: аузын ашты, алақапын жайды. Әбден әлсіреген, кеуделерінде құр жапы бар.

— Ойпыр-ай, Байеке,— деп айтар созі аузына түспегендей Батырбек сасқалақтап,— мынау, мына... тірі аруақ Әжмұқан ғой. Әжмұқап!— деді Байегіздің жүдеп-ашыққан жандарды тапымай тұрғанын сезіп.

— Ал жігіттер, неге тұрсыңдар? Кім бар екен бұл ауылда қыбырлаған? Біліңдер! Дереу Жалмағанбетті табыңдар!

Іле Жалмағанбет те жеткен, орта бойлы, шымыр денелі, қарасұр кісі екен. Аңқылдап сөйлейтін, аузын ашса көмейі көрінетін, қулық-сұмдығы жоқ қарапайым қыр қазағы екенін бірден танытты. Мепен басқаны жақсы танытыңдығы алғашқы сөзінен-ақ байқалды. Шаш қойған, қалаша киінген мені көп оқилдің бірі деді ме, бетіме көбірек қарап, тайпаңдап іркіле берді.

— Жалмағанбет!— Батырбек пен Әбдірахманның дауысы жарыса шықты.

— Қысылма, ештемені жасырма. Бұ жерде сағап дұшпап, бәле жапсыратып ешкім жоқ. Менің бар мақсатым — Октябрь ауылындағы жағдайды қозбен көру, анық-қапығына жету,— деді Батырбек.

— Мына жігітке қарай берме, ол бөтенің емес,— деп маған күлімсіреді.— Айтпақшы, банды деген не? Ол қайдап шықты?

Жалмағанбеттің қарасұр оңі аппақ болып оғып кетті.

— Неғылған банды!— деді біреу сапына біз тығып алғандай шошыпа.— Бұл елде болғап жайды аралап өз көздеріңізбен көрмесейіздер, ештеңе айта алмаймын.

Ешкімнің бетіне тіктеп қарай алмай құм беттеніп, салы суға кеткен күйі есікке бетеді. Есіктен шыға бере көзін қайта-қайта сүрткіштеп, арқасып берген ол:

— Жігіттер,— деді дауысы дірілдеп,— Сіздер құлақпен естіген дүмпумен келсеңіздер, меп көзбен көрген қияметпен күніне мың өліп, мың тірілген жанмын. Отқа қызғаннан күйгеннің азабы көп болса керек.

Ешкім тіс жармады. Бәрі үнсіз. Үй-үйге кірін жүрміз. Азғантай ауылда аяғыпан тік тұрар пенде табыл-

сайшы. Есімдері жадыма қалмапты. Сызды, күні кеше толассыз жауған жауыннан кейін тезегіне дейін су болып жанбай бықсыған киіз үй іші де алай-түлей көк түтін. Бір-екі бала жабағы көрше жамылып, борбайлары шидей-шидей инеліктей болып итініп, от маңында отыр. Екі иығы түсіп, денесінен басы үлкен ер мен беті кілкілдеп іскен әйел екеуі екі жақтан отты қағыстырын, тықсырып жағуға әркеттеніп-ақ жатыр. Бір жанып, бір сөнген отта береке жоқ.

— Әй, бір қайпады ғой,— дейді біз кіре бергенде үні үзіле сөйлеген үй иесі.

— Ой-бай-ай, ең болмаса ысысыншы,— дейді әйел. Сау етіп, көктен түскендей кіріп келген бізден шошынғандай, үй иесі тұра беріп, жалп етіп құлады. Неге өйтті? Екі көзі қазанда. Қызғана ма?

— Міне,— деді,— бүгін тура бір ай болады. Осы ауыл қына қайнатып ішіп жатыр.

Жалмағанбеттің өңі құп-қу.

— Әйтеуір, өлмеске, дәтке қуат дегені шығар.

— Қына?

— Иә, қына!

— Кәдімгі тасқа шығатып?

— Қына тасқа бітпей, қайда бітуші еді,— деді әлі де зілді дауыспен басқарма төрағасы.

— Тұу, сен де,— деп тұңіле жауаптасқан Батырбек.— Қынадан қорек алады дегенге...

— Жұтқан жұтамайды деген бар. Әйтеуір, далбаса ғой.— Қазандағы ысып тұрған ақжылтым сұйықты ұрттап көріп.— Дәм жоқ, тату жоқ, шықыр-шықыр тас қой мынау,— деді.

— Е, тастан тас шығады да!

— Бұл Айыртау,— деді ашына сөйлеген Жалмағанбет.— Жақсыкөң, Жаманкөң, Шұбаркөлдегі жұртты көрейік, жүріңіздер...

Қайда барсақ та ісіп-кеуіп отырған, әлі таусылған, жілік майы үзілген, қыбыр етіп қозғалуға шамасы жоқ ел. Талай үй, ауыл босып кеткен. Қайда кетті, ешкім білмейді. Өліп жатқан, иістеніп кеткендер қаншама! Таудай-таудай жігіттер бармақтай болып шөгіп, жүре алмай, ошарылып қалған. Бүгін бе, ертең бе өледі-ау дегендер қаншама! Әбден аптық жеңген ел сөйлеуден де қалған. Өзегі өртенген, көзі қарауытқан адамның санасында тамақтан өзге ештеңе болмайтынын сонда көрдім. Қып-қызыл бетінің қаны тамып, екі езуінен күлкісі төгіліп, көзі қарақаттай жанып, көргенің жүрегіне шоқ болып түсе-

тін арулар көсеудей қатып, аузын ашып телмеңдегенде, жанын күйеді екен.

— Мынау жұрт айта беретін Шұбаркөл! Мыңғырған малы өріске сыймай, көктем мен күзде қоңырқазы мен үйрегі қаңқылдап, шалқып жататын көк теңіз. Қане, қа-раңыздаршы!

Мұқановтың үні ащы шықты:

— Апат келді. Жай апат емес, осы елді, бүкіл аты-раптағы ұшқан құс, жүгірген аң, бар-бар тірлікті тұқым-тұқиянымен құртатын сұмдық келді.

Бәріміз де жап-жағымызға қараймыз. Расында, не сұмдық? Құдай аларында сақалдың бір тал қылымен бу-ындырып өлтіреді деген рас екен!

— Күні кеше десем, тым жақын, осыдан екі-үш-ақ жыл бұрын осы жерге сыймай, шалқып отыратын ел қай-да?

Жалмағанбеттің көзі қапталап кетіпті. Сүліктей боп қатқан жүдеу өңі өрт боп күйін тұрған сыңайлы. Сөйле-ген сайын дауысы ащы шығып барады:

— Міне, елді сығарға бит, үрерге ит табылар ма? Бай-тақ даланың зорманы, суыры, қасқыры, қарсағы қайда? Жер бетінегі береке қайда? Кім талап кетті опы? Апат! Бірақ ол қолдан жасалған апат!

— Жалмағанбет, зарлай берме! Не бар, не жоғын кө-ріп тұрмыз. Мына қырылған ел үшін кім жауап береді!? Өлгені — олді, қалғанын кім тірі сақтайды?— Батырбек-тің дауысы қатқыл шықты. Ол опың бетіне жалт қара-ды. Бедірейіп, тілі байланған жандай, көзін алмастап қа-тып қалды.

— Сен жауап бересің,— деді біраз үнсіздіктен кейін.

— Ертең бе, бүгін бе, мен де өлем! Бүгін, міне, көріп тұрсың менің басымдағы қасіретті.

— Сен, егер сен сияқты өз халқына жапы ашымай-тын-дар болмаса, бәлки, бұл нәубет болмас та еді. Бірің Ұлытау, бірің Алматыда жатып алып, ысқырығың жер жарды. Міне, сопың алапаты бұл.

Ол қорбаң-қорбаң атынап түсе салып, ескірген пеш-пентінің ішінен тігілген қалтаны бырт-бырт сөгіп, әмия-нын суырды. Сырты мыж-мыж, көп ұсталып тозығы жет-кен былғары әмиянының ішкі қатпарынап төрт бүктеліп, оның сыртынан газет қиындысына оралған қағазды алып:

— Базарбек, сен де жас азаматсың. Көп сөйлемесең де, жүрегіңе бәрің тоқисың, халқың үшін жапың қап жы-лайтындығың көрінеді. Мына қағазды бар дауысыңмен бәрімізге, аспанда құдай да естісін, желмен жер құлағы-

на жетсін, оқып жібер. Сенен басқаның қолына бұ қағазды ұстатпаймын. Ойткені онда менің мына өлгені өліп, өлмеген күші бары босып, қалғаны ертең бе, бүгін бе өлеміз деп отырған қалқамап елінің үкімі жазылған,— қолы дір-дір етіп, алақандай қағазды қолыма ұстатты да,— мына Гпеу-дің адамы, бұл қағаз қолына түссе, менімен сөйлеспейді,— деді. Енді бәрі маған қарады.

Октябрь колхозының басқарма төрағасы Ж. Мұқановқа. Өте құпия Аудандық партия комитеті Сізге айрықша жауапкершілік жүктей отырып, төтенше нұсқау жолдайды. Голощекин жолдастың тікелей тапсырмасы бойынша мына төмендегіге қарап, ескертеміз.

Бірінші, бай-кулактардың зиянкестігіне жол бермеңіз. Бірде-бір бас малы өліп, не шығын шықпасын. Басқаша айтқанда, жұмсауға ұлықсат жоқ. Қысқасы, адам өлсе де, өзіне қатер төнсе де, қоғамдық мал, астық (тұқымдық) сақталсын. Бұл айтылғанның орындалысы туралы тікелей Голощекиннің алдында өзің есеп бересің.

Аудандық партия комитетінің хатшысы.

«Оқып болдың ба?» дегендей бәрі маған қарады. Жалмағанбет, мен осы қағазды өзіне бермей қояды деген кісіше, қолын созып, тез ала берді де:

— Ал сөйлес! Құдыреттеп не кемі бар мына хаттың! Бәрі күні бұрып шешіліп қойған. Мен Голощекин жолдастың алдында есеп берем! Ха-ха-ха!— Есінен айрылған кісідей қарқылдап кеп күлді. Мал өлмесін! Қандай ессіздік! Осы хатты жазып отырған райком, қоқаңдаған Гпеу-дің басында ми, ес бар дегенге кім сенеді?

— Тіліңді тарта сөйле! Тым ұзап барасың. Мұқанов!— деп қабағын түкситті Батырбек.

— Тілді қара жер тартпаса, мен тартпаймын! Жүр менің үйіме. Осы елді иіріп алақанында, ысқырып қотанында ұстап отыр деген басқарма төрағасының балашағасы не күйде?— Ол шаңқылдап, бар дауысын көтеріп, ашына сөйледі.

— Барайықшы осыныкіне,— деді көптен жақ ашпай, қаралы жаңдай түнеріп тұрған Байегіз.

— Расында, колхоз басқармасының отбасын да корейік. Мүмкін,— деп Әбдірахман күмілжіді. Үнсіз қалған «Алғабас» колхозының жәшейке хатшысы Қапар ғана. Не болса да сыры ішінде, төмен қарап, анда-санда мүйіз шақшасын суырып, астыңғы ершіне қоңыр насыбайды бір ытқытып қойып, шырт түкіреді де тұрады.

Ауыл сыртында, әй дейтін жерде үстіне тері-терсектен жабу жапқан қоңыр ала сиыр арқандаулы жайылып

тұр. Басқарма төрағасының үйі де жұпыны екен... Үйге кіре бере дауыстады:

— Төрге бірдеңе төсе, кісілер келе жатыр!

Төр алдында ескі текемет, оның үстінде жылқы терісі. Іргесіне ши тұтқан, үй іші сызды салқын. Бауырына үш-төрт жастағы баласын алып, пығына шапан жамылған әйел басын зордан көтерді. Көзінің алдында ісік бар.

— Құдай-ау, бір Жалмағанбеттен басқа тірі адамдарды да көретін күн болады екен ғой,— деп, үйге кірерін кірсе де, әлі состиып түрегеп тұрған біздерді жалт қаратып, есіктен жас шамасы елулерге келіп қалған әйел мойнын соза кіре берді. Үстіндегі киімі соңғы бірер айда жуу, сілкіу көрмеген. Әр жерінен сөгіліп, жыртылып, жұлым-жұлымы шыға бастапты. Терісі сүйегіне жабысып қалған.— Өкіметсіңдер ме? Кімсіңдер?— деп өзеурей сөйлейді. Енгісіп, демін зордың күшімен алғанда, өкпесі сыр-сыр етеді.— Қырындар, қырылды! Ел қайда? Ел?! Мал қайда? Мал?! Ажалды кім айдап келді мұнда! Сендер! Мына сендер!

— Не деп тұрсыз? Бұлардың қолында не бар! Күшің таусылады, әлің құриды, бар, жат!— деген Жалмағанбетке:

— Ақтық демім алдында айтып кетейін. Өлем қазір! Қолдан өлім өктіңдер! Әне, әне,— деп әйел шапыраштаньш, кірпігің зорға қағып,— ауылдың бар итін шулатып белсенді, мылтық асынған уәкіл, былғары тондылар шауып келеді. Көп қалды. Көп қалды. Тығыл, тығыл!— деп өзі бұғынып жатыр.

— Келіп, келіп,— деді сыбырлап,— ойбай, бір ауыз таңдайына тартып отырған жалғыз сырды да қуып кетер. Тұр, тұр. Мүйізінен ұстап тұрайық.

Әйел шынымен сылқ етін құлап түсті. Елгезек Әбдірахман шыдай алмады ма, әйелдің басын көтерді. Бірақ ол жансыз еді...

— Міне, өлін бара жатып та кешегі азабын көз алдына елестетіп кетті,— деді жан тері ағыл-тегіл төгілген Жалмағанбет.— Мен бұ кісінің өлімін сендердің алдарыңа әдейі дайындап қойғам жоқ. Демі біткен жері осы да!— Кереге басында қыстырулы тұрған ескі шапанды әйелдің бетіне жапты. Түнеріп кетті. Манағы Мұқанов емес, түрі қазанның түп күйесіндей.

— Менің алты қабат мұз жауған, бір метрден артық қар түскен, бүкіл әлемнен ажал аралы болып бөлініп қалған Сарыарқаның осы жонында ұйымдасқан колхоздың

бір қора қойын қыстап алып шығам деп қолымнан бір күн күрек түскен жоқ. Жілігім үзілер шақта көріп тұрған күніме, міне, өздерің куә болыңдар. Әне, жұдырықтай балам мен әйелімнің түрі анау! Жалғыз сиырдың сүтін шалаптап, өзек жалғап осы күнге жеттік. Бір ауыл сол шалаппен шала-жансар жанын сақтап, өлмей қалды.

— Шаққан аттың дыбысы естілді! Кен қалды!— деп бала құшақтап жатқан әйел орнынан ұшып тұрып, құлап түсті. Түс корді ме екен байғұс.

— Ештеме жоқ! Жат тыныш!— деді әйеліне зекіген Жалмағанбет.

— Міне, боранның өзінен ысқырығы жаман деген осы. Әбден зәрезап болып, кешегі қуғын-сүргін ауыл-ауылдың арасындағы алашапқын, «Асыра сілтеу болмасын, ашатұяқ қалмасын» деген сұрапылдың адамның миына шөңге болып қадалған түрі. Байтақ даланың еркіндігін жанына серік, өміріне көрік етіп, емін-еркін бұла өскен адамды ойламаған қыспақа салғанда шыққан нәтиже! Мен аштықтап ғана емес, бұл қандай өмір, бұндай күйге қалай тап болдым, себебі не бұл азаптың, не бейіл, нендей күнәм үшін осы сорға кез болдым деп шерменде хал үстінде жынданып олгендердің талайын көмдім. Не күшім бар менің ол сұмдыққа қарсы тұрап?

— Жетті,— деді байсалды қалпын бұзбай Батырбек,— түсінікті.

Әлгіден де оңі өзгеріп, түсі суыған басқарма төрағасы:

— Банды қайдан шықты! Қазір де бар ол. Банды кім өзі? Ол ашынған, қаны қарайған, дүниедегінің бәрінен түңілген жанкешті адам! Кәдімгі өзіміз сияқты, мына мен, сен...

— Қазбалай берме! Тоқ етеріне көш,— деді шыдамы таусылған Батырбек.

— Неге қазбаламаймын! Бандыны қолдан жасаған,— дей бергенде тағы да:

— Мұқанов, есің дұрыс па осы сенің,— деп ақырып жіберді Дәуітбаев.

— Есімнің дұрыс-бұрысын өзім де білмеймін. Мен қазір шерменде пендемін. Өкінішім — қолда бар астықты, малды түп-түгел ашыққандарға таратып беріп, оларды неге өлімнен алып қалмадым?! Ел өлгенше, халық қырылғанша, мен жанымды неге пида етпедім! Менен сорлы ессіз қорқақ, надан жоқ!— Ол өз маңдайын өзі ұрып, күңіреніп кетті.

— Енді бәрі бос өкініш! Қайран елім-ай, обалыңа қалдым-ау! Құрмалдығың болғанымда адамдық мәңгі өмір

сүретін едім. Әй, ойласам, бандыны өзіміз қолдап жасаппыз. Оның әкесі — райком, шешесі Гепеу, атасы — Голощекин!

— Тоқтат сөзді! Оттама! Елді басқара алмаған өзіңнен көрмей, не танып тұрсың!

Батырбек әлгіден де қатты ақырып жіберді.

— Тоқтамаймын! Енді айтып өлем! «Өз бетін аямаған кісі бетін шиедей қылады» дегенді естіген шығарсың, Батеке!

Шүйіліп, соңғы күшін бойына жигандай, бір адым таянып тұрды.

— Әлі біреуі де тізе бүккеш жоқ. Қаққан қазықтай қақшып қалған. Банды емес олар! Банды жоқ. Өліп бара жатқан мал да соңғы рет тұяғын серпеді.

Жалмағанбеттің тынысы тарылып кеткендей, шекесін шеңгеліне толтыра ұстай сілейіп, күреңітіп тұрып қалды. Сөйтсем, оқиға былай өрбіген екен. «Октябрь», «Алғабас» колхоздары ұйымдасқан жерде мал шаруашылығын диқаншылықпен байланыстыру жоспарланады. Сол ниетпен колхозға тұқымдық астық қоры келтіріледі. Күздің қар аралас қара жаңбыры кезінде абыл-құбыл шымнан қабырғасы өрілген ескі үйді қойма етіп, тұқым астығын сонда құяды.

Арнайы қоймашы, күзетші тағайындалады. Жаз бойы айнала шапқылаған өкімет адамы, өкілі, басқасы бар байлардан тартып алынған мың-мың қой-жылқыны сол кездегі республика астанасы Ақмешітке айдайды. Бай құрыған соң құрық орташаға, одан кейін кедейдің бірлі-жарымына түседі. Оны да алудың жолы — колхозға ұйымдастыру болады. Қалған-құтқан жекеменшік малдың бөріп колхозға ерікті-еріксіз жинап алады. Бірлі-жарым қалған қара-құрасын жұрт сойып, қысқа талғажау етеді. Ол қашанға жетсін. Базар шыға қоятып қаласы жоқ елдің басына аштық нәубеті еріксіз осылай келеді. Оның үстіне соңғы ғасырда болмаған қатты қыс жұтты да ала келмей ме?! Колхоздың үш-төрт жүз жылқысы ығып, хабар-шарсыз ол кетеді. Қолдағы қойды басқарма төрағасы өзі бас болып көзден таса қылмайды. Әбден ашыққан ел ақпанның көз көрмес ақ боранын жамылып кеп астық сарайын талап алады. Міне, аудан, облысқа дүниені дүрліктіріп жеткен банда тарихы.

Манадан өз көзімен көрген қиямет күндерін есіне қайта түсіріп тұрғандай Жалмағанбет:

— Банда деген сұмдықты білгілерің келсе, айтайын. Сонау Голощекин, мына өздерің бастаған үкімет оны қол-

дан жасадыңдар. Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ. Енді мені сусыз жерде қуырып, сулы жерде асып жейтін қандай құдырет болса, келе берсін, дайынмын,— деп ендіге тоқтады. Біреуі тіс жарып тіл қатпай, мөлііп-мөлііп тұрып қалды. Бір кезде Әбдірахман:

— Бұ не тұрыс, қозғалайық. Болар ойран болып, өтіп кетті. Енді не істеу керек, қалғанымыз да қырыла береміз бе! Тіріге тіршілік қамы керек,— деп ойлы сөз тастады.

— Жо-жо-жоқ!— деді Мұқанов тағы кекештене бәрімізді ішін-жеп.— Әлі көріп болған жоқсыңдар! Иә, адаммын дейтіп саналы пенде көзбен көріп, куә болмаған масқара жатыр мына қырдың астында! Соған жүріңдер! Одан әрі тағы,— деген ол маңдайынан бұршақтай тогілген қара тері шығып, ілгері қозғалды.

— Жақа,— деді Байегіз,— шыбының шырқырап, жаңның күйзелгенін білдік бәріміз де. Біздің қолда не бар, болғанды, өткенді қалпына келтірер, қатені түзете қояр не құдірет бар? Бізді қинай бергенде, не өнеді? Батырбек те мұнда Гепеудің адамы болып келіп тұрған жоқ. Осы жердің, құдай киелі жаратқан, қазақ деген халықтың қысылғанда тәуеп етіп бәтуә табатын Ұлытауында туып, кіндік қаны тамған төл баласы болған соң, өз көзімен көріп, қайғыға ортақтасуға келді. Үкімет орнына айтар, баяндар, түсіндірер,— деп басу айтқан болды.

— Әй, Байекем-ай, үш күннен кейін тозаққа да үйренеді деген рас екеніне мына мен тірі куәмін. Өмір өкініштен тұратынына, әттеген-айдан жаралғанына тағы кепілдік етемін. Осы сұмдық, бөлкі, болмас та, болса да дәл осындай бір тайпа елді отанымен жалмап кетпес те еді. Аспаннан түсті ме, жерден шықты ма, қаңтардың алақұйын ақ бораны тулап соғып тұрған күн еді ол. Қасында екі атқосшысы бар, үстінде ат сауырын жапқан дөу тон, астында ауыздығын қарш-қарш шайнаған боз тарлап ат, Гепеудің бастығы сап-сары ала боп жетіп келді. Өзі де түйедей ірі, көзінен көкпеңбек жалын тулаған сұсты, алпамсадай неме екен. Жанымды қоймай, тік қойып, «колхоздың бар малын көзімнің қарашығындай сақтаймын. Бір мал өлсе, қоса өлемін. Ит-құс, басқа көлденең шығынға берсем, не жаза болса, басыммен көтеруге дайынмын» дегізіп қолхат алып кетпеді ме? Әй, әттеген-ай,— деп астындағы жүні іріп, қыршаңқы жүйкелеткен атын бауырға тартып-тартып жіберіп жөнеле берген оны жәшейке хатшысы Қапар:

— Жақа, Жақа!— деп артына қаратты. Бірақ Жалма-

тапбет бұлкөктеп желе жөнелген бойы ілгері озған бетінен қайтпады. Бәріміз соның соңынан шұбыра жортып келеміз. Бір аласалау төбедең асып түсіп, қалың тобылғы, қараған ұйыса өскен терең сай табанға келіп, Мұқанов атының басын тартты. Ер адамның ағыл-тегіл егіле жылағанын бірінші көрдім. Көз жастың да көзі ашылған бұлақтай ақтарылар сәті бола ма, әйтеуір, оның бетін жуған ыстық жасы төгіле берді. Бәріміз үнсіз, тіліміз байланған. Кемсеңдеген ол:

— Көріңдер! Міне, күні кешегі бірге жүріп, тай-құлындай төбіскен, шұрқырасып табысып, шүйіркелесіп тіл қатысқан бауырларың жатыр. Бірақ олар олі, тілсіз. Бәрі де аштан өлді. Қансыз қырғын деген осы! Өліп бара жатқанда, жүрек үзіліп, көзі қарауытып бара жатқанда адам не істемесін. Астық сарайды талаған бандаларың бұл жатқандар! Бірлі-жарым тірі қалғанын айдап кетсеңдер де еріктерің!— деген ол көзі қып-қызыл бол.— Әне, не кебіні, не қабірі жоқ! Еһ-еһ! Е-е,— деді сыңсып,— осылардың ең болмаса жүзін жасыруға да күш-қуат таппаған, қайран елім!

Ол атынан құлап түсті. Айнала піс, қаңсыған, борсығап, сасыған, тыныс буып, жүректі айнытқан алапат.

— Кетейік,— деді біреу шыдамы таусылып.

— Жоқ—жо,— деп дауысын созды Мұқанов,— мыналардың жүзін жасыру керек. Видігі міндет — індет тартпау. Халықтың қалғанын қырмау!

Манадан үн-түнсіз тұрған Батырбек:

— Жігіттер, Жалмағанбет дұрыс айтады. Қане, түсіндер аттарыңнан,— деп бұйырды.

Сол күні ымырт жабыла басқарма төрағасының үйіне жетіп, киімшең құлай-құлай кеттік. Келесі күні әңгіме қайта қызды. Тағы да сөзді Мұқанов бастады:

— Бәріміз қатар өстік, осы топырақта тудық, еліміз де, жеріміз де осы. Бір атадан, қазақ есімді бабадан тарап, бір анадан өрбідік. Содан да сендерден жасыарарым жоқ. Ертеңім үшін қиналып қорықпаймын. Тәуекел! Не болса да көндім. Әйтеуір, шындық сырына жетсем болды. Бұл не? Менің осы сауал жанымды жегідей жейді. Бірақ жауап, сан толғанып күні-түні ойлансам да өзімді тыншытар уәж таппаған соң, бұ қалай деп, өрем жетпеген сол сауалды бәріңе қоямын.

— Осы нәубетті не үшін жасады? Кім жасап отыр?— Аз үнсіздік жайлады. Біріне-бірі қарап отыр.

— Кім әдейі жасады дейсің. Құланның қасуына мылтықтың басуы тура келгендей, колхоз құрылысына қыс-

тың қаттылығы кез болды ғой,— деді мәселені жұқартқысы келіп Әбдірахман.

— Және қысқа дайындық болмады. Шабылған иноп, қора-қопсы, жайылымы, үйірі басқа әр жерден жиылған көп мал тұратын дайын қыстауы жоқ,— деп қостады Байегіз.

— Онда биыл асықпай-ақ, келесі жылы колхозға ұйымдасса да болатып еді-ау,— деп қалды әрқашан аузын бағып, асықпай ойланым сөйлейтін Қапар.

— Әй, қайдам, осының арғы тегінде масқара, біз түсіне бермейтін зымияп ой жатқапдай көрінеді маған,— деді Жалмағанбет.

— Не ой ол сеніңше?— деп Батырбек бар зейінін қоя бұрылды.

— Ол ма, ол асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын деген айқай ұранда жатыр. Осы не сөз?— Біз де ентелей елеңдесе қалғанбыз.

— Жарайды,— деді сөз бастаған Мұқанов,— асыра сілтеу болмасыншы, бекерге даурығын, кедейге теңдік тиді екен деп, барды жоғалтып, жоқтың тамырын қазып кетпейік дегені шығар. Демек, ақылмен іс қылайық. Шаш ал десе, бас алмаңдар деп ескерткені болар. Ал «аша тұяқ қалмасынға» жол болсын.— Бәрімізге осы мен дұрыс айтып тұрмын ба, түсінесіңдер ме деген сыңайда қарап алады.— Бар пәле осы аттандаған ұраннан шықты емес пе? Нең қалды бүгін? Асыра сілтемеген, қаусатпаған, түп-тамырын қопармаған, қырып-жоймаған нең бар?!

— Ойпырмай, Жалмағанбет, сен сұңғыла бәле ме едің. Бәрін жүрегіңнің басына тоқи берісің-ау. Әбден түңілген, көңілі қалған адамның сөзі ғой мынауың,— деп сөзуарлау Байегіз қопандап кетті орнынан.

— Саспа, байғыз да бекер шақырмайды демей ме халық. Басыңа түссе, жаның қан жыласа, көзің өлімнен басқаны көрмесе, барар жер, басар тауың азан, қайғы-қасіретке бөгіп жатса, сеп шырылдамай, сеп ойланбай, толғанбай күн кеше алармысың?! Өмір-өлім белдескен парасат майданында жүрсең!— деп үлкен көзін кеңірек ашып, маңдай терісі қырыс-қырыс боп, ашына тағы көз тікті.

— Сұмдық болды ғой, әйтеуір,— деп Әбдірахман күрсінді.

— Мейілдерің, не десеңдер, о дедер. Мына Батекенмен қандастығымды айтпаймын. Гепеуде туыс-туған, бала-шаға, халық болмаса керек. Зор болса, айдап кетер,

соттар. Мен өзімді өлгендердеп жүрегі талып, өзегі үзілгендердеп артық санамаймын.

— Өй, сен өзі,— деп Батырбек шоқ басқандай жалт бұрылып,— тіл тигізе бастадың-ау маған да. Мен қайбір жетісіп тұр деп едің,— деп санасында аяугершілік пе, жазықсыз көз жұмғандарға жанашырлық па, нәубет сұмдығына қайыса қалған сезім бар екенін байқатып қалды.

— Маған да керегі сол! Сол! Көр, ақыл, парасат, иман таразысы олшенсіп. Өзің безбепші болшы,— деп Жалмағанбет серпіліп, еңсе көтерді.

— Несіп айта береміз! Бұл таусылмайтын қасірет, өшпейтін өкініш, орны толмайтын қаза ғой,— деп «Алғабас» колхозының жәшейке хатшысы тағы да әдетінше екі-үш сөзін санап тастады.

— Уай, бауырлар, осы нәубет сонау алыстағы ысқырығы жер жарған ұлықтардың зымиян ұзақ жоспарымен келгендей көрінеді.

— Иә?..

— О қалай?

— Елді қыру жоспары да бола ма екен?

— Егер сондай алыста жатқан, түптің түбінде көздеген бір мақсат болмаса, дәл осы сияқты қырғын да, асыра сілтеу де, баланы әкеге, ініні ағаға, қызды пешеге қарсы қоятын саясаттың етек алуы мүмкін бе? Не құпиясы бар: әліпті таяқ деп білмейтін, ана қырдан аспаған сауатсыз кедейді белсенді етіп атақ мінгізді. Елдің ақылы, есі бар басшысына дүре салдырды, жер аударды. Қараңғы елді мақтай-мақтай қырық пышақ етті. Өтірік пе?!

Жалмағанбет сөйлеген сайын шешен, ойлы боп бара жатты. Әр сөзі ойландырып тастайды. Жауап іздеуге мәжбүр етеді. Ондайда бәріміз де мойнымызға су кеткендей үнсіз қаламыз.

— Сонда, сізше, осы нәубет, ел басына түскен қиыншылық қолдан қасақана жасалған бола ма?— дедім осыған дейін тек тыңдаушы боп келген мен де.

— Әрине!— Мұқановтың дауысы шаңқ етіп қатты шықты. Ойланбады.

— Бекер шығар,— деді Батырбек.

— Қателеспе,— деді Байегіз.

— Ойланатын пікір екен,— деп шырт түкірді Әбдірахман.

— Апырай, ә,— деп Қапар оның бетіне жаутаң қақты.

— Енді тыңдаңдаршы. Ақыры айтарымды айттым. Біржола сарқылып, ішімдегі шерімді құдай жаратқан Са-

рырқамның жазығында, бәрінің көз алдарыңда бір ақтарып төгейін.

— Жақа,— деді атына мініп, тебіне қозғалған Батырбек,— сіз шерменде жанның ғана сөзін айтып тұрған жоқсыз. Ойлы жанның көкейтесті пікірін де суыртып ақтап кеттіңіз, соны қазбалай беріп қайтесіз. Жетер енді,— деді.

— Жетпейді, Батеке, әлі қанама толған жаным жай табар емес. Тыңдасын жігіттер. Бәрібір Гепеу мені тірі қоймайды. Бір қора жылқы құрыды. Өлген қойы, талауға түскен тұқым астығы тағы бар. Ендеше, өзімді жеп жатқан тажал құртын айтуым керек.

— Айтсын. Не тұр мұның сөзінде.

— Коңіл кірі айтса кетеді.

— Сөз құған бәлеге жолығады,— деп Батырбек тағы бір қауіптің төбесін қылқитты.

— Мейлі, айтып өлгенге, ертең келетін сұмдықты түстеп бергенге дарға асылған пенде өзі де арманда кеттім демейді. Мен көндім.

Мұқанов кәдімгі шешінген судан тайынбастың кейпіне енген. Бір сәт қанын ішіне тартып қап-қара тотыққан жүзі қылаңытып, іле көз жұмарда жарық дүниені қимай беті күлімсіреген жантәсілім алдындағы кісі тәрізді жылы шырай тапты.

— Ең бірінші ішімді тартатын күнәмді айтсам, малды тартып алды емес пе?

— Алды,— деді Әбдірахман.

— Сол мал қайда?

— Айдап кетті ғой...

— Қайда айдап кетті? Кімге айдап кетті? Неге айдап кетті? Осы елден біреудің алашағы бар ма еді?— Жалмағанбет шаптығып барады.

— Қызылордаға айдап барып, мыңғыртып үкіметке өткізгені ақиқат,— деді Байегіз басы-қасында болғандай.

— Әп-бәрекелді! Осы шындық қой, әйтеуір,— деп тағы қоштатып алғысы келді ме, Жақаң кідіре қалды.

— Бұ сөзде жалған жоқ,— деп қостады Әбдірахман.

— Дұрыс, жалғаны жоқ екен. Енді ойлап көріңдерші бүкіл өмір бойы тек малымен ғана күн көрген, кең байтақ даласында емін-еркін жатқан елдің бар тіршілік тамыры үзілсе, оның тағдыры не боларына кім көз жіберді? Ешкім де. Және менің пайымда, әдейі қасақана халықты қыру үшін есеппен жасалған сұмдық бұл. Әйтпесе, қазақтың бар малын сыпырып алып, өлмесең, өрем қап демес еді. Бұл — бір.

— Сонда бұл алдын ала есеппен жасалған қырғын ба?

— Ойбай-ау, енді қалай ойлап ең! Малдан өзге тіршілік көзі жоқ қазақ күн көрісінен айрылған соң өлмегенде қайтеді. Басқа кәсіп, күнкөріс көзін көрсетші. Екінші сұмдық: не өңінде, не түсінде көріп білмеген, үш ұйықтаса ойында жоқ серіктік, колхоз дегенде жатыр. Байды байша, орташаны орташа деп мал, мүлкін тәркілеп алып, бар салмақты тас маңдай кедейдің өзіне салған жоқ па? Сөйтті де, сорлының жалғзын жинап ортаға салды. Бір ауызбен ас ішіп, көп қолымен жұмыс істейсің деді. Соның нәтижесі, таусылмас тауқымет — қазір ел тартқан қасірет.— Жалмағанбет дәріс берген ұстаздай сайрап кетті. Көкейін жарып, жанын күйдірген нәубет оны бұл-бұлдай сайратып жіберді. Айтқан уәждері орнықты әрі дәлелді. Мойын бұрғызатын емес.

— Мен көрмеген сұмдық қалды ма?— Дауысы удай ащы шықты.— Адамның жан дауысы естігенің өз алдына. Ал есігіңді, қотаныңды күзеткен иттің дауысы құйқа тамырыңа дейін шымырлатып, сай-сүйегіңді сырқыратып жібереді екен. Қурап, ассыз қалған итаяғын кеміріп, тұмсығын көкке сауып ұлыған аш итгің үні дүниені азан-қазан еткенде жаныңды қояр жер табу қиын. Соны көрдім. естідім, өксідім. Шыр-пыры шығып таңдайы тақылдап нан сұраған ессіз сәби, еңкейген, әлі кеткен қарт, үйелегендей жілігі үзіліп, тұра алмай, шөгіп қалған нар жігіттер, күлтілден ісіп, қара көзінен оты өшкен арулар кетті өмірдеп.

Осы сұмдықты кім жасады? Кім? Қайсысың жауап бересің? Бұл құдайдың құдыреті емес, жер бетінде ізгілікке қарсы бітіспес күреске ібіліс қимылмен аттанған жауыздық. Надандық қара жамылған. Топас қатыгездік.

— Ту-у, Жалмағанбет-ай, миды қайпатып жібердің-ау! Дүниеден безіп, өмірден түңілдіріп барасың. Сәл сабаңа түс. «Орнында бар оңалады» деген ата нақылы ше?— деп Батырбек қиналыс білдірді. Оның қарасұр өңі неше құбылды осы сәт.

— Әй, Батеке, айтар тоқ етер ойымды сарқайын. Жеріме жетейін. Әкесі өлгенді де естіртеді деген дуалы ауыз қазақ. Менің жүрегімнің басындағы жалғыз қорытынды Голощекин бастаған, арғы жағыңдағы мықтыны біле бермейтін ұлықтардың түпкі мақсаты — қазақты жер бетінен жойып жіберу. Ол үшін осы «аша тұяқ қалмасын» деген ұранды «асыра сілтеу болмасын» деген сөзбен көл-гірсітті.

— Тек, тым қатты кеттің,— деді Әбдірахман.

— Басқа айтар қарсы дәлелің бар ма, Әбеке,— деп қалды Байегіз.

— Апырай, ә,— дей берді Батырбек.

— Тоқ етері, сонау Шыңғысхан жорығына, қалмақтар шабуылына не бір тарихи қиын-қыстау қысталаңдарда батырлық, ерлік, жаугерлігі, бірлік-тұтастығы арқылы бой бермей, жиырмасыншы ғасырдың есігін айқара ашқан қазақты тек аштықпен қырып құрту жоспары бұл. Менің қорытындым осы!

Әлі көп мәселеде өз пікірім қалыптаспаған маған мына сөз бұлтсыз аспанда жай ойнағаннан кем түскен жоқ. Батырбек не айтар екен? Қасындағы көк мылтық солдаттарын қайтарып, өзі оңаша бекерге келген жоқ қой. Әдейі барлау жасап, жапсыз жүріспен жүр емес пе деген ой бүйірімді түрткілейді. Ол жұмған аузын ашпады. Былай шыға Байегіз ғана құлағыма сыбырлап:

— Базарбек, келешегің бар жігітсің. Ел қасіреті, оның гағдыры жайлы талай сөз айтылды. Есіңе сақта. Мың естігеннен бір көрген артық,— деді қабағын шытынып.

«Октябрь аулынан шыққан біздердің басымыз қосылмай, іріп келеміз. Әркім өзімен өзі болып кеткен. Ақбас, Суықбас бұлақтары көрінген кезде алдымызда оқ бойы кетіп бара жатқан Батырбек атынан түсті. Шылбырып пешіп алып, атын шідерлеп отқа жіберді. Басқалар да келіп, одан көргенін істеді. Батырбек үстіндегі гүйе жүзінен тоқылған боз шекпенін астына төсеп ұнсайды да, көзін жұмды. Бәріміз соның аузын бағыш, үн қатпаймыз. Үкімет адамы, жауапты қызмет иесі және ол қызмет істейтін мекемесінің аты да қиядан шаңқылдаған қыранды да дүр сілкінтеді. Ол аз жаптайып жатты да:

— Жігіттер,— деді тынысы тарылып.— Өлген өлді ғой. Жалмағанбет тірімізді де өлтіріп жіберді. Құр кеудеде шыбыным бар демесем, өз басым тәркі дүние боп, қолыма ақ таяқ алып, ел кезіп кетудің аз-ақ алдындамын. Не қалды, біз ішпеген у қалды ма?— Көзіне жас үйіріліп, қабағы қатып, мұз түске енді.— Сорлы ма едік, ессіз бе едік! Осылай азып-тозып, көмусіз, кебіңсіз әр бұтаның түбінде сүйегің қала берсе, құрып бітпегенде, не боласың?! Мұнша қор боп туармыз ба?! Ата-баба аруағын қор етерміз бе?! Айт! Айт! деп айқайлағанға далақтап шауып, тұқым-тұқиянымызды өзіміз құртуға аттанған бейбақ елім-ай!

Сай сүйегім сырқырап кетті. Аяп кеттім оны. Дәрменсіздік жеңген, қолынан ештеңе келмейтін, күңірен-

ген ел серкесінің түрі мынау болғанда, басқамыз не оңамыз,— деген әзәзіл ой көкірегімді шарпып өтті.

— Қапша қайғы жұтып, қасірет шеккенмен, қолымыздан не келеді? Қайтеміз енді,— деді Байегіз жыларман күй кешіп.

— Ендігі мақсат — тірімізді сақтайық,— деді Әбдірахман.

— Әйтеуір, бұл екінші «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» болды. Қай жерде де өліп жатқан қазақ, босып кеткен қазақ. Содан да, Мұқановтың ойында кейбір шындық жатқан сияқтанады маған. Басқа кәсібі жоқ елді тығырыққа тығып ажал оқпанына қамау әдейі жасалған тәрізденіп кетеді.— Осы сөзді айтарын айтса да, Қапар да біреуден сескенгендей, едәуір қуыстанып отырды.

— Иә,— деді Батырбек.— Бәрі түсінікті.— Басқалар ләм демеді. Жүріп кеткеміз.

— Мен «Алғабасқа» соқпаймын. Төтелей ауданға тартам,— деді тағы біраз кідірістеген Дәуітбаев.— Естеріңде болсын, үлкен тергеу болады. Бар мәселе банды төңірегінде. Арты сот қой. Әйтеуір, біріңді-бірің ұстап беріп жүрмеңдер. Мен сендермен сырласқам жоқ. Бүгінгі күннің сұранылы жайлы ештеме айтқам жоқ.

Ол желе жортып қыр асып кетті.

Маусым айының орта шені. Дүрсілдетіп шауып келген атты үйдің тұсына келе беріп:

— Базарбек! Базарбек!— деп ат үстінен айқай салды. Жүгіре шықтым. Күн көтеріліп қалыпты. Аспанда қойдың тұтас жабағысындай жаңбақ-жаңбақ бұлт көшіп барады. Жаз болса да, ауада салқын сыз бар. Төсектен жаңа тұрған денеме суық жел тікендей қадалды.

— Ой, сен керіліп, созылып,— деген ол.— Тез! Сот келді. Сот шақырады,— деп дегбірді ала жөнелді.

— Келсе, қайтем! Келе берсін, кете берсін,— дедім қитығып.

— Әй, есің дұрыс па? Сот деп тұрмын ғой саған,— деп қаймықтыра сөйлеген ол өзінің қобалжып тұрғанын да аңғартты.

— Е, сот адам жей ме екен?— дедім шақырушының шамына тигім келіп. Расында, сот деген атының өзі кімді болса да үркітетін айбаты барын өзім де сезе қалғам.

Октябрь ауылы сыртына оңаша тігілген киіз үйдің тө-

ріне үстіне қызыл шүберек жапқан жозы қойылыпты. Үш орындық. Ортаға сот өзі отырды. Қорасап дақты, көк көзді, орта бойлы сары кісі шақшиын, қалшылдап тұр. Ернін жыбыр еткізіп амандасқаны болмаса, қабағын ашқан жоқ. Зәрін шашып отыр. Соттың түсінен сескене ме әлде қаһарынан қорқа ма, жұртта үрей қалмаған. Сот мәжілісін үлкен айбат шеге тұрып ашты. Ең алдымен қойма меңгерушісі Әшірбековты шақырды. Алғашқы сауалын дауыстап:

— Айыпкер Әшірбеков, не үшін айыпты екеніңді мойындайсың ба?

— Енді, көке-ау, өзің,— деп дір-дір қаққан оның сөзін бөлін:

— Саған неғылған көке! Бұл сот! Кеңес соты. Қызыл отау соты!— деп кесіп тастады.— Сауалға нақты, дәл қысқа жауап бер. Айыбыңды мойындайсың ба?

— Қайтем енді?— Көзі атыздай боп жапақтады.

— Айыбыңды мойындайсың ба деп тұрмын мен саған.

— Зорлықпен басып-жаншып, күшпен тартып, талап...

— Әшірбеков, қылмысыңды мойындайсың ба?

— Мен қылмыс жасағам жоқ,— деді анау кенет шоқ басқандай баж ете қалып.

— Қылмыс жасамасаң, тұқымдық астық қайда кетті?

— Ойбай-ау, бір дәнін де жегем жоқ. Аштар бір түнде қол-аяғымды байлап тастап, қойманың есігін бұзып, талап кетті.

— Сен қоймашы емессің бе?

— Қоймашымын.

— Күзетшің бар ма?

— Бартын.

— Ол қайда?

— Ол қойманың алдында жататын. Оны да байлап тастады.

— Мылтықтарың бар ма еді?

— Бартын.

— Неге атпадыңдар?

— Аттық.

— Кімді аттыңдар, ұрыны ма, даланы ма?

— Әрине, адамды қалай атасың? Бәрі туыс,— деген ол кемсеңдеп. Көке-ау, өзіңе де алыс емес қой олар,— дей беріп еді.

— Тоқтат ондай сөзді. Нақты сұраққа жауап бер,— деп алдындағы қоңырауды қағып-қағып жіберді.

— Өзің сұрайсың жанды қоймай, жауап берсем, ашу-

ланасың,— деді Әшірбеков әлі еш нәрсенің байыбына бармаған қалпы.

— Бір тұқымның ендігі бас көтерері өзің. Сенен басқа жанашыр кіміміз бар?— деп қалды тағы.

— Әшірбеков, қылмыстыға сот болыса алмайды. Астық қайда, соны айт!

— Астықты ашыққандар талап алды.

— Сеп қоймашы емессің бе?

— Иә?

— Астықты ұрлаттың емес пе?

— Күштеп тартып әкетсе не істеймін?

— Жетті. Қарулы күзетшің бар, өзің бар, онан да қолдан таратып бердік туысымызға демейсің бе?

— Өліп бара жатқан олар кімнен қаймықсып. Күш қолданып, басып алып кетті ғой.

— Осылай де.

— Иә.

Көкше Жәутіковтің түсі кіретін емес. Әлі орындыққа бөксе басқан жоқ. Қылмыскерлерді, қойманы талағандарды бірінен соң бірін шақырып, тергеуден өткізіп жатыр. Орта бойлы, үсті-басты алым-жұлым, қолдан илеген тері шалбар киген жалпақ бет, мұрнының ортасы басыңқы кісі жауапқа:

— Ассалаумағалайкум, бауырым, өзің болмасаң,— деп аяғын сылттып баса, жантаңдай сөйлеп келді.

— Қысқарт сөзді!— деп айқай салды Көкше.— Бұл сот! Неғылған бауыр саған. Сотта бауыр жоқ! «Ассалаумағалайкум!» Мешітке келіп не едің? Не сәлем бұл?— деп тыйып тастады. Анау алақ-жұлақ оның бетіне, «расы ма, отірігі ме осының» дегендей, жаутаңдап қарай берді.

— Сөйле, қанша астық ұрладың?

— Ұрлағам жоқ, өліп бара жатқан соң қойманың есігін бұзып...

— Қанша адам қатыстыңдар?

— Он адам!

— Аттарын ата.

— Ол шұбырта жөнелді.

— Қанша астық алдыңдар?

— Бір ауыл, әр үйге үш пұттан тиді.

— Қоймашымен күні бұрын келісіп істелді ме, бұл қылмыс?

— Атама! Әшірбектің баласынан ондай аяугершілік шығады деме! Болмаған соң байлап тастап, тартып алдық.

— Сонымен?

— Сонымен сол бір тұқымның баласынан, өзің сыртта жүрсің, көбі аштан қырылып кетті. Үш-төрт үйде төрт-бес жап сол астықтың арқасында тірі қалдық.

Көкше көзі тұздай болып, Мұқан екеуімізге кезек-кезек қарап:

— Уай, сенің есің дұрыс па? Мен сенің туысың емеспін. Сотпын. Ал сот қылмыскерді аямайды,— деді.

— Әй,— деді анау қып-қызыл боп бетіне қаны ойпап,— сен не, мені рас танымай тұрсың ба? Сен Жәутік көкемнің баласы Көкше емессің бе? Болары болды, өліп бара жатқан соң солай істедік. Немене, әзірейіл бөп қадала бересің. Сот болсаң қайтейін, сол туысынан бөзін деген зақүніңді көрсетші маған,— деп тік салды. Көкше қалшылдап кетті.

— Отыр!

Айышкер жалп етіп жерге отыра кетті.

— Шақыр Мұқановты,— деп бұйырды. Жалмағанбет кірді.

— Бері таян!— деп Жәутіков оны столының алдына жақындатты. Ол да аяғын зордың күшімен басып, соттың бетіне қас қақпай қарап келе берген.

— Мұқанов,— деді алдында жатқан «қылмысты» істі ақтарып жатып,— не үшін сотты болып тұрғаныңды білемісің?

— Білем.

— Қылмысыңды мойындайсың ба?

— Мен қылмыс жасағам жоқ.

Көкше біреу біз сұғып алғандай жалт қарады да, зәрін төгіп:

— Айышкер Мұқанов, колхоз құрылысына сен келтірген зиянды кәсіптің те, боржай да жасаған емес. Әмір-кәп бастаған ентербенттер де мұншалық ойсыратқан сұмдық жасай алмаған. Ал сен?— деп адырайды.

— Менің қылмысым қайсы сенше?

— Сенсіреме. Бұл сот! Кеңес заңын іске асыратын ең соңғы нүкте! Сыпайы сөйле. Тарт тіліңді,— деп жекіп алды.— Колхоздың астығын астыртын келісім жасап, сыбайластарыңа таратып бердің. Ол тұқымдық астық болатын. Өтірік пе? Рас! Міне, содан биыл «Октябрь» колхозы егін екпей қалды. Бұл колхозды құлату, елді екінші аштыққа ұшыратып, қолдан қыру деген сөз. Қысқа дайындықсыз келіп, колхозға дайындауда қасақана етекбастылық жасап, орталықтың бар жылқысының жұтқа ұшырап, қырылуына қастандықпен жол бердің. Халық арасында ұйымдасқан шаруашылықтың беделін түсіріп, абы-

ройын кетірдің. Қазіргі елді кеңестендіру ісіне біле тұра қарсы әрекеттер жасап, шаруашылықты ақсаттың. Не айтасың бұған?

— Мұның бәрі жала! Мен өзімді қылмыстымын демеймін.

— Дәлел?

— Ақыра бермеңіз маған,— деді наразылық білдірген Мұқанов...— біріпшіден, колхоз ақ қар, көк мұз түскен желтоқсанның ортасында ұйымдастырылды. Ауданнан шыққан өкіл, жергілікті белсенді, колхоз болса, ұрмақ орнайды деп, «Октябрь» колхозын құрды. Кедейлердің қолындағы тоқты-торым, тайынша-тана, жалғыз қылқұйрығын еріксіз ортаға салғызды. Сол мал үшін кім шөп дайындап еді? Қыста шөпсіз малдың өлетінін, жұтайтынын кім есепке алды? Өкімет оны білмеді ме? Білді. Бірақ соны не болса, о болсын деп әдейі істеді. Қырылып кетуге негіз қалады.

— Байқап сөйле!— деп қалды сот. Оны Жалмағанбет тыңдаған жоқ.

— Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарыңдар деп бытырап әр жерде отырған бейбақтарды еріксіз айдап келіп, баяғы заманда салынған шым үйлерге екі-үштен біріктіріп қыстатты. Не барар базары, не жақын жерде жерде өлдіріс, қаласы жоқ аш-жалаңаш ел аштыққа ұшырады. Ақыры қырылды. Ашыққандардың аузына кім су тамызды? Өлмесең, өрем қап демеді ме, мұндағы үкімет... Гепеу бір жағынан. Аш адам өзі өліп бара жатып кімді аяйды?— деп кідірді.

— Нақты жауапқа көп. Баяндама керек емес.

— Мен жауап беріп тұрмын.

— Сөз емес, қылмысыңды мойында.

— Мен ешқандай қылмыс жасағаным жоқ. Ал әділ болсаңыз, қылмыс жасағандарды даладан іздемеңіз, ауданнан, одан әрі ұлықтар отырған жерден іздеңіз,— деді.

— Мұқанов, сен өзі төске шауып барасың ғой. Аяғыңды тарта сөйле!

— Мен айтып болдым,— деді отыратындай сыңай танытып.

— Астықты, тұқымдық астықты әдейі таратып беріп, бандылар тартып әкетті, қоймашыны, күзетшіні байлап тастады деп, бұлталақ жауаппен құтыла алмайсың. Өнан да шындығыңды айтсаң, айыбың жеңілдейді. Кешірім береміз. Қане, сөйле!— деп қайда тікшиді.

— Азамат сот, мен бұл сіз айтқан жаладан аулақпын.

— Биыл көктем егін салынбай қалды емес пе?

— Тұқым болмаса, тас егеміз бе?

— Міне, өзің айттың шындықты. Сол тұқымдық астықты елге ұрлатқан, айламен құртқан басқарма төрағасы сен емес пе?

— Егер мен біледі, өзі солай істедер деп айтып еді десе, мына тірі отырған, сол астықты ішіп-жеген өз туыстарың жауап үстінде отыр. Айтсын,— деді ашынған Жалмағанбет.

— Мұқанов, мен туысыма емес, қылмыскерге сот құрып отырмын. Ойланып сөйле,— деді ызғарып қайта төккен сот.

— Мойында қылмысыңды!

— «Қылмыс, қылмыс» деп айқайлай бермеңіз. Қылмысты көрмей тұрсыз ба? Қараңыз, күні кеше ата-баба өскен атырапқа. Жылан жалағандай бүгін. Менің қылмысым ауыл-ауылымен аштан қырылып, қаны кеуіп өлген ел алдында ештемемен ақталмайды. Ол — қазіргі өкінішім, жүрегімнің басына шемең болып қатқан шер!— Жаутиковтың бетіне болмапы жылы шырай жүгірді. Ықылас қоя тыңдады.— Күні-түні жанымды жеген қасіретім де сол, неге ғана аштан өліп бара жатқан бақытсыз халыққа, дарға асылып кетсем де, қолда бар малды таратып беріп, тірі сақтап қалмадым? Әттегене, жалған-ай!— Жалмағанбет сылқ етіп отыра кетті. Маңдайынан бөртпін тер шықты.

— Тұр! Бұл қылмысы бардың еркелейтін жері емес!— Мұқанов қозғала қоймады.— Қылмыскер Мұқанов!— деген екінші дауыстан кейін көтерілді орнына.— Сөйле!

— Сөйлеп болдым! Мен ашынған, ашыққан халықтың бар қасіретін, оны тудырған себепті, өзімнің еш пәрсеге кінәлі еместігімді айттым. Міне, ақ түтек боранда, көк мұзда малын сақтаймып деп, қолымнан күрек түспей, алақаным мүйіз болып кетті.— Ол түйенің табанындай беріш мүйіз боп кеткен алақанын жазды.— Анық әділ сот болсаңыз, қараңызшы, осы тұрған менің күйім қандай?— Қаркенедей боп күйіп, әбден жүдеген Мұқанов расында қалт-құлт етіп зорға тұр еді.

— Мұқанов,— деп жылы шыраймен қараған Мұқаш,— сіз жауабыңызға қайта-қайта кінәлі емеспін деп айтып тұрсыз. Күлтектемей, ашып айтыңыз, елге келген нәубетке айыпты басқа біреу бар ма?— Жалмағанбет шоқ басқандай:

— Ойбай-ау, бұл қасіретке басты жауапкерді осында неше рет айттым. «Асыра сілтеу болмасын, апа тұяқ қалмасын!» деп кім ұрандаса, сол айыпты. Сол қылмысты!

Басқа жақтан кінә іздеудің орны жоқ,— деді қалтырап.
— Паһ Па! Кемеңгер Мұқанов қалай-қалай сілтейді, ей! Енді бар айыпты кеңес үкіметіне аударып тастап, сығылып кетпек, ә?! Ол болмайды, болдырмаймын!— деп қадала түсті Көкше.

— Бұл қиянаттың әкесі бар,— деп қалды Жалмағанбет тағы бойына қуат жиып.

— Ол қайда? Көрсетші,— деп түре тиді Жәугіков.

— Оны айтайын. Жаманкөңде осыдан аттай бір-бір жарым жыл бұрын қазы-қарта, жал-жаяшы жей алмай кекірегі азып отырған екі ағайынды кісінің осы қыстың аяқ кезінде аштан бұралып, өлейін деп жатқан итке талас үстінде жан тапсырғанына куә болдым. Сонда өлген азаматтың жүзін жасыру орнына, әлгі итті сүйреп алақашып бара жатқан басқа өлер халдегі адамды көргенде, бұл өмір тамұққа айналған шығар деген ойға келгем. Сондай күйге кім келтірсе, қиянаттың әкесі сол!

Бұдан кейін алдында том-том іс қағаздарын қолы дір-дір етін қанасына сыймай тез жинаған сот:

— Сот үкім шығаруға кетті!— деп хабарлады.

...Табиғатында кесіп алса қап шықпайтын қатты жаратылған адамдар болады дейді. Бәлкі, рас та болар. Көкше де сондай жүрегінде жылуы, басқаға рақымы жоқ, өте қатал жаратылған, жоғарыдан не бұйырылса, соны екі етпей артығымен орындайтын «ләббәй, тақсырдың» өзі еді. Өзі шикіл кісі бар қанын қыздырып алды ма, қып-қызыл боп беті талаурап, еріні көгеріп, алдындағы қағазға төне түсіп, едәуір жазып тастады. Бір кезде:

— Қойманың меңгерушісі, күзетші, астықты талап алғандардың жазасы айқып. Әрқайсысына бес жыл! Ал Мұқановқа қанша береміз?— деді көзі шоқ боп жанып.

— Мұқановқа?— Мұқаш шошына сұраулы қарады.
«Не айтып отырсыз, деніңіз сау ма» деген тұр жүзінде.

— Иә?— деді сот.— Не, оған да бес жыл демексің бе?

— Қойыңыз,— дедім мен шыдай алмай.

— Не қоятыны бар. Оған ең азы он жыл берем!— деді сот, енді ашық кетіп.

— Оныңыз болмайды. Қылмысы жоқ адамды сотта деген зақун жоқ!— деп Мұқаш көріне кетті.

— Мұныңыз көрер көзге, естір құлаққа масқара,— дедім мен.

— Неге? Ой, өздерің заңнап бейхабар ма едіңдер?— деп тулаған Көкше.— Мұқановты қалай да соттауымыз керек. Оның жазасы он жыл!

— Қателесесіз! Бір дән шайнап жұтпаса, бір тоқты

жемесе, қоғам малын, басқарма төрағасымын демей, қолынан айыр, күрегін тастамай, күнді күнге, түнді түнге ұрып, өзі бағып, аман сақтап қалса да жазықты ма?! Жоқ, ондай үкімге біз қол қоймаймыз,— деді алынған Мұқаш. Мен де оны қоштап:

— Бүкіл елге келген сұрапыл сұмдықтың басты айыпкерің ол айтты, сіз де, біз де естідік. Әділдік алдында қарабет болуды тәңірім бізге жазбасын. Сабаңызға түсіңіз,— дедім.

— Әй, ең болмаса, алты жыл!

— Жоқ, бір күндік те жаза берілмейді,— дедік біз.

— Ойшырмай, масқара болатын болды-ау. Ұят баса-тын болдым-ау,— деп қишалды.

— Неге масқара боласыз, кімнен ұят болады?— деп екеуміз бірден дүрсе бас салдық. Орнынан тұрып теңселіп, ерслі-қарсылы жүрген сот ағасы:

— Аудандағы басшылар қатты тапсырып еді. Гепеуді, райкомды білесіңдер ме? Мұқанов осы жолы отыру керек.

Енді қайттім,— деп қатты күйзелді.

— Жазықсыз адамды жазалап үкіметке жағынбай-ақ қойыңыз. Әркімнің қоз жасы бар, обалы бар. Егер сот заңмен емес, нұсқаумен, айтумен жұмыс істесе, бұл өмір не болады,— деген екеумізге қарап тұрып-тұрып:

— Ең болмаса, үш ай шартты жаза берейін,— деді. Үкім шықты. Жәутіков оқып берді. Сотталғандарды айдап, оңашалай берген. Бір кезде мапағы жалпақ бет, аяғын сылттып басатын кісі:

— Көке, рахмет, мен енді кете берейін, ә,— деп қалғаны.

— Ой, сен қалып қойып па едің! Қой! Қой! Болмайды! Әй, айдаушы, қос мынаны да,— деді де, әлгінің бетіне қарап:

— Саған да бес жыл! Бар ілес аналарға,— дегені. Жұрт аң-таң. «Күштінің арты дпірмен тартады» дегенге сонда көзім бір жетті.

* * *

— Жалған дүние!— деп шешілді Базекең.— Енді не дейін! Ақ пен қараның шекарасы ашылмаған бір дәуір ел басынан көз көрмес дауыл, тас боратып өте шығыпты. Сонда басына соққы тимеген пенде қалды ма екен. Онда да пекен-саяқ пығар. Иә, мен ол кезде Алматыда Совет құрылысы институтының жапындағы үш жылдық жү-

мысы факультетінде оқитынмын. Қасымда немере туысым Төлеген Шораұлы бар. Көп жылдар партия, кеңес қызметінде болған ұлытаулық Сабыржан Досановтың әкесі ол. Бұл 1937 жылдың желтоқсаны. Әлгі факультеттің екінші курсы бітіргелі жүрген кезіміз, өлкелік комсомол комитетінің хатшысы шұғыл шақырады деген соң келдім. Әдемі жүзді, мәдениетті қазақ қызы жылы пыраймен қабылдап, сынайы тіл қатып отырды да:

— Ауылда ағаң барма?— деп сұрады.

— Бар.

— Ол не қызметте еді?

— Бұрын партия, кеңес қызметінде болған, соңғы кезде Ұлытау ауданындағы «Айыртау» колхозында басқарма төрағасы болып жүр.

— Фамилиясы кім ағаңның?— деді.

— Лекеров. Аты Қожахмет. Әкеміз Байбол, бірақ ол үлкен атамыздың атында,— дедім. Аз үнсіздіктен кейін ол:

— Комвузде оқитын Еңсебай Қалдыбаев, Бәйтен Игібаев дегендерді білесің бе?— деді.

— Білем, ағайын-туыс боламыз.

— Сол туыстарың сенің үстіңнен шағым жазыпты. «Ағасы — халық жауы. Бұл оқып жүр және комсомолға мүше»,— депті. Бұғап не айтасың?

— Апырай, ә? Мен не деймін? Ағамның таяуда қамалғаны рас. Бірақ киісін білмеймін,— дедім.

— Ендеше, институт партия комитетінің хатшысы Ақбаевқа бар. Со кісі бәрін өзі айтады. Дайындала бер, негізі сені оқудан да, комсомолдан да шығарады. Оп-оңды жігіт едің. Ендігі тағдырыңа көмек ете алмаспыз,— деді.

Мына сөзді естігенде, екі иығымды шауып тастағандай, әл-дәрменім таусылып, салым құрып, сыртқа зорға шықтым. Партком хатшысы дайын отыр екен. Кешкі жиналысқа шақырды. «Өлкелік комсомол комитеті хатшысының айтқаны айтқан. Болатын іске болаттай бол. Ренжіме. Тәуекел ет. Тағдырдың басына салғанын көресің. шырағым»,— деді ол мүсіркеп. Сөйтіп, сол күннің кешінде оқудан да, комсомолдан да аласталдым. Бар арман-мұратым желге ұшты. Жер бетінде жалғыз қаңғырып қалған ессіз жанның күйін кештім. Елге қайтайын десем, қаражатым тағы жоқ. Үстімдегі ескі шинелімді сатайын десем, ешкім алмайды. Тығырыққа тығылдым. «Өлдім» деген жан дауысымды естір құлақ қайда? Бір жанашыр азаматтың ақылымен үкімет басшысы Елтай Ерпазаровтың қабылдауына ілектім-ау бір күні. Қалбалақтаған кісі

екен. Жағдайымды сұрады. Еліме жету үшін өтірік айттым. Оқудан, комсомолдан шыққанымды, оның себебін жасырдым. «Ауылдағы қарт әке-шешем шақырып жатыр. Күнкөріс қиындап кетіпті. Соларды асырау үшін елге қайтайын десем, жол қаражатым болмай, сізге келдім»,— деп жалған айтуға тура келді. Сөз айтпады, көмекшісін шақырып алды да, жол шығынын есептетіп, қолыма билет алып бергізді. Рахметімді айтып кете бардым. Көзімнің жасып мөлт-мөлт төгіп, Алматымен қинала қоштастым. Бүкіл өмірім таусылғандай, жан-жүйкемді бір белгісіз қасірет билеп алды. Жүнжіп, ұнжырғам түсіп кетті. Еңсемді қанша көтерейін десем де, зілді боп басқан шетсіз-шексіз ой қамалайды да тұрады. Бәрі өз туысымнан, жақынымнан, бауырымнан шықты. Пәле боп, тамырымнан кемірген құрт боп жабысты, не істермін?

Базарбек сол нәубет қазір басында тұрған кісіше күйзеле қарады бізге. Баласы да, мен де үнсізбіз. «Октябрь» колхозындағы трагедия анау, өз басынан өткені мынау. Кенет қарт қайта сөйлеп кетті:

— Құдай мен мұсылмандықты енді бүгінде қайта тауып жатырмыз. «Дін — апиын. Адам санасын улайтын ізгілік жауы»,— деп аттандаған үкімет адамы иман, парасат, әділет, ізгілік, инабаттылық деген ұғымды түп-тамырымен қопарып, мансұқ еті. Мұсылмандық жойылды. Сөйтіп, ол бүкіл елді құдайсыздар дейтін ұйым жайлап жатқан күндер еді.— Басын балаша қайта-қайта шайқады,— мүмкін естіген де шығарсың, білетін де боларсың. «Халық жауы» деген сұмдықтың құрығына азаматы түспей кеткен бүкіл қазақ жерінде бір ғана ел бар.— Мен оның бетіне зейін қоя қарадым.— Ол мына сенің ауылың,— дегені.— Еліңнен бірде-бір адам ұсталмады. «Халық жауы» шықпады. Демек, бүкіл Кеңес Одағы дейтін империяда орт ортасында аман қалған жалғыз түп көдедей қазіргі «Сарысуға», КПСС XXIII съезі атындағы, «Жетіқодыр» совхоздары орналасқан сол кездегі № 2 ауылға сұрапыл дауыл соқпай өтті. Оның сырын бергі күндерде әкем Байбол жыр қып айтып еді. Ол былай болыпты,— деп түбірі қалған азу тістей қына басқан тасқа отырған қарт көңілдене сөзін жалғады.— Сүлеймен молла деген кісі өтіпті. Білесің бе?

— Е, білмей, әкемнің інісі емес пе?— деймін.

— Өй, өзің текті ауылдың азаматы екенсің ғой,— деп күліп алды.— Сенің елің ежелден имандылыққа ұйыған, құдайдан қорыққан, ораза, намазы үзілмеген тақуалығымен де бұл өңірге әйгілі ғой. Бәлкі, содан болар. Кімнің

ақылы, кіммен кеңесті, ел басына төніп келе жатқан зұлматты алдып ала кім айтты? Әлде өздерінің сәуегейлігі ме, оны білмеймін. Бірақ үлкен пәтуаға келіп, құран ұстап, нан жесіп аптасқан ел азаматтарының бірауыздылығы сақтаған еліңді. Бізде ол болмады. Бізде оң көзіміз сол көзімізді шұқып ағызып жатты. Әжем жарықтық кәлимаға тілін келтіріп, сол молла Сүлейменің аруағына дұға оқып отырғанына талай күе болдым. Сұраныл, әкеден бала безген қара күндер басталып жатқанда Сүлеймен молла бастаған, ішіңде Қараның Бақтыбайы, Мыңқайдың Сақтағаны. Ақпанбайдың Мұқапы, Қожырбайдың Ілиясы, Ержігіттің Дәулеткелдісі, Жақынтың Сүтбайы, Мақыштың Ишаны. Қаражігіттің Мұқапы бар, жақсылар Баршаның шағылына шығып мәслихат құрыпты. Замаң жайып сөз етіп, «ұрпағым құрымасын, елдігім тозбасын, мұсылмандық азбасын, бірлік, туысқандық мәңгілік болсын. Бірде-бір адам бірінің сыртынан өсек-аяқ айтып, үкіметке шағымданбасын. Азғана елдегі бас көтерер көзі ашық осы отырған азаматтар бірауыз болайық. Мұнымыз өкіметке қарсылық емес, елдік, болашақ ұрпақ үшін жапашырлық болсын! Кімде-кім басқаға бұған дейін құлақ естіп көрмеген сұмдық сөз — «Халық жауы» деген қарғыс сөзбен жала жауып, кінә тағатын болса, құдай қарғасып, лагнет оғы тисің!» — деп аптасқан екен. Міне, содан да сіздің елден бір адам нәубет қармағына ілікпеді. Динаман қалды. Құдайдың рақымы түсті ме, ант құдіреті, ізгі адал ниет пе, алдында ғана «алпыс қарындаш» аталып, бірі-біріне атар оғы болмай отырған ел тыптынып ымыраға келіпті. Құдай, құран, нан құдіреті ант болып, елдің елдігін, халықтың бірлігін сақтап қалыпты. Әне, имандылық, ізгілік деген күш! Ал бізде.— Базекен орнынап тұрып, алай-түлей күй кешкен қалпып жасырғысы келді ме, қорым тасты аралап, едәуір ұзап барып тұрды. Жаратылысында зор тұяғалы кісі Айыртау биігінде асқақтап кеткендей көрінді. Тас мүсіндей қозғалмай едәуір тұрды.

«Апырай, ә? Мынасы бір жаңалық екен. Біздің елден, расында, біреу «Халық жауы» болыпты, «Пәленне ұсталыпты» дегенді естіген емес едім. Ат төбеліндей Ұлытау, Қарсақбай, Шет, Ақадыр, Жаңаарқа, әрісі Қарағанды, берісі мына Жезқазғаннан тобымен ұсталып, айдалып, сүйегі Сібірдің орманында, Тайгада, мұз мұхитының жағасында қалғандар, із-түзсіз жоғалып кеткендер қаншама!

— Мен саған Айыртаудағы аэродромды көрсетейін деп келгем, — деп сөйлей келді ол.

— Осы не жұмбағың? Құдайдың мына тау-тасында, адырлы төбесінде пенің аэродромы. Мұнда вертолет болмаса, басқаның табаны тиетін орын жоқ қой,— дедім мен шыдамсызданып.

— Пәлі! Бұл күнде бәрімізге мәлім болған ақиқатты ол кезде кім білді.

Мемлекеттік, Сталиндік құпия емес пе ол?! Қазір ойласам, «Октябрь» колхозы басқармасының төрағасы Мұқанов өте ақылды, ойшыл адам екен. Сол бір «банды шықты» деп елді дүрліктірген, халық басына түскен зұлмат зілзаланы, келген аштық апатын егжей-тегжейлі талдап: «Түпкі мақсаты олардың мына байтақ даланы босату, халықты таза жер бетінен жою»,— деп зар илеп еді. Мына желге құлақ түрші. Аштан қырылған халықтың жылаған дауысы естіледі. Көз жасы көл болып төгілген елдің сүйегі кез келген сайда жатыр. Сонда қырылған кім? Қазақ! Оның сөзіне, Мұқановты айтам, біз мән бердік пе? Мән бергенде, қолдан келер не бар еді? Сөйтсек, оның соңында елдің ақылы, сапасы — басшы, білімді естілерін жоқ ету зұлымдық жоспары тағы тұрыпты. Әне, «Халық жауы» деген індет сол үшін ойдан жасалған қастандық, масқара нәубет! Менің туған ағам Қожахметті «Жапонның шпионысың», Қазақстанды Ресейден бөліп, Жапонға қосу үшін астыртын тіл байластың. Сол үшін Жапоннан самолетпен пулемет алдырып, Айыртау басына түсірдің»,— деп айыптады. Мен өзім онымен бірге туғандығым үшін көп жыл қуғын көрдім. Қиянаттың құрбаны болдым. Таң атып, күн батпайтын заман менің басыма орнады. Қарсақбайға келуін келсем де, жердің үстіне зорға сыйын жүрдім. Мал дайындау мекемесіне есеп қызметіне орналастым. Ағам абақтыда. Жолығуға қанша әрекет етсем де, жолым болмады. Досым Әуезхан Беков деген жігіт сол кезде паспорт столының бастығы еді. Соған кеп жалындым. Ағама жолықтыруды өтіндім. Ол:

— Қолдан келмейтін іс,— деді.— Сенің елге келгеніңді мемлекеттік саяси басқарма біліп отыр. Соңында үш аңдушы жүр. Егер аман болғың келсе, ешкімнің үйіне барма, көшеде әлдеқалай бір жерде бейсеубет біреумен сөйлеспе. Туысың ғой, жатқан үйің Қалманбай Өтеновтың үйі, сол үйден басқа жаққа аяқ баспа, қыдырма. Менің жанашыр достығым осы,— деп ақылын айтты.

Сол күннен бастап менің жүру-тұруым өзгерді. Әуезханның айтқаны миымды жайлап алғаны сондай, «Кеңес еліндегі әрбір адамның аяқ басқанына дейін Ежов көріп

тұрады. Одан таса көлеңке де жоқ» дегені әбден меңдеп алды. Енді қызмет орныма көшемен емес, Қарсақбайдың сыртындағы адырларды тасалап бір жолмен барып, бір жолмен, тірі жапың көзіне түспей, қайтып жүретін болдым. Бұдан өткен қорлық болар ма?! Ғасырлар бойы ата-бабаң өсіп-өнген ана топырағында емін-еркін, ерікті адам сияқты алшаң басып жүре алмаған пендеде не хұқ бар? Сол кездегі заман осындай суық, ызғарлы, тажал бейпелі еді.

Көпті көрген көнекөз қарт осы сөздерді айтқанда сай-сүйегі сырқырап, оты бетін шарпығандай бір қызарып, бір сұрланып, неше құбылды. Жалы от кешіп, шыбышы шырқырап, сонау өткен сұмдық сұрапыл күндерді көзіне елестетіп, тамұққа түскендей болған оның сөзін бөлу мүмкін емес еді. Естіген біздің де жанымыз түршігіп, бір кезде тозақ оты жанған әжімді далаға үңіле қарап отырмыз. Не деуге болар?

— Осы Айыртау басына Жапонның самолетін қопдырып, пулемет алған, Қазақстанды Жапонға сатқалы жатқан жерінен «қолға түскен», «Халық жауы» атанып, қор болған Қожахметті — жалғыз бауырымды жүрегім езіліп сағынам. Өткенім есіме түседі. Сол күндерді әлі ұмытқам жоқ. 1938 жылдың қазапында моншаға алып келді. Әбден жүдеп, азып-тозған бір топ бақытсыз, еріксіз жан. Ағам мені көрді, мен оны бірден, қанша жүдесе де, талай жерден тапыдым.

Тілдесуге жол жоқ.

Көз алдында бауырың қап жылап күйіп барады. Ал сен, мына сен, қол ұшың беріп, арашаға түсе алмайсың. Бұдан өткен тасбауыр, қатыгездікті адам баласы көрді ме екен?! Егіле бересің, сен де өртеле бересің. Тағдыр сенің басыңа тек қор болуды, зығырданың қайнап кіжініп, тіліңді тістеп өтуді жазған сияқты. Сен тағы, аямасқа біржола бекіген, жыртқыш мақұлықтың қамауыша түскен бейбақыт сорлы жансың! Әлемде сенен қор, сенен мүсәпір жоқ! Бауырың езіліп, жүрегің тілім-тілімі шығып қапсырап, өзіңді-өзің жеген шерменде күй есіңді шығарып, ақылыңды адастырар тығырыққа қамайды екен. Құдайым-ау, бұл не қорлық? «Халық жауы» деген не? Жауап табу, өзіңді естен тандырған қиянаттан қармаушы шығар жол табу мүмкін емес. Төңірегің тас қоршау. Алды-артың ГПУ.

Базарбек ақсақал жүдеп, меселі қайтып, көзінің оты сөнердей боп, басын көтерді. Жанары жасып, қас-қабағы қатып қапты.

— Мошпадан көк мылтықты айдауыл алып шықты. Алды-артына қарата ма, қасқыр қамаған қойдай тықсыра жөнелген. Соңынан ере түсіп, қарап келем... Өзегім күйіп жүре берді. Бұлар да адамның баласы, жаны бар, обал болмасын, қиянат көрмесін дейтін, араша түсер тірі пенде табу қайда? Құрдымға батып бара жаттым. Қарманар, сүйенер, қол ұшын берер кім бар!

Адам шіркіннің жаны неткен нәзік еді. Сана деген сүзгіден өткен түйсік мені де қинап жүре берген. Дүние қанас, қара түнек болып, әлемді көз көрінбес қара бұлт басып, түнеріп алған. Сәл қыбыр етіп қозғалсам, «э, тірі қалып па едің, онда көрейін сені» деп, рақымсыз біреу ұмтылып келе жатқандай, бұғып отырмын. Қазір телегейтеңіз қасірет пен өлшеусіз төгілген у дариясына айналған байтақ даланың атырабында қиямет қиыншылығын басынан келіп, жаны да, тәні де езілген дәрменсіз жанның өксігі естіледі маған. Құлағым шулап, әлем ың-жың айқайға толып бара жатқандай өзімнен өзім селк еттім.

— Ой, сен!— деп ол менің оқыс қимылыма жалт қарады.— Қорқақ па едің! Естігеніңе жаның мұнша түршікті. Сол зұлматты көзбен көріп, таңдайы тақылдап: «Нан! Нан! Апа, нан берші, өліп барам!»— деп ықылық атқан аш баланың, тілі күрмеліп, ісіп-кеуіп, шөгін, көз жұмған нелер нардай жандардың соңғы демін тыңдаған, ақыл-есі бар саналыңды темір торлы абақтыға тұншықтырып, үнін өшірген дәуірді бастан кешкен мына біздің ұрпақ неткен алып, неткен қайратты, неткен жаны сірі, төзімді еді!— деді қаттырақ бір күрсінген Базарбек қария менің иығымнан қағып...

Ашылмаған сыр

Адамды өзін қоршаған табиғи және әлеуметтік ортадағы әрбір құбылыстың сырын білуге құштарлық билеуі ежелден келе жатқан заңдылық. Осы сапарында кездесетін қилы-қилы тар жол, тайғақ кешу, нелер қиыншылық қатерге де қарамаса керек. Соған орай жұмбақ сырға тап болуы да хақ. Біріп шешсе, екіншісі түйіншектеліп жатса, не істемек? Сөйтін, оның алдында мың түрлі сауал тұрады. Мен де сондай жұмыс басты пенделердің бірімін...

Егер өзім жайлы айтсам, талай жыл еңбек еткен жерімдегі бір тайпа ел: «Е, өзіміздің қария ғой», — дейтініне көзім жетеді. Ол, шындап келгенде, менің адал еңбегіме көрсетілген құрмет. Бірақ оны әрқилы түсінетін, өзінше тыңнан соқпақ ашып жататындар да болмай ма? Қазіргі сөз еткелі отырғаным да сондай бір жәйт. Өзіме ғана қанық, басқаға беймәлім сыр.

Кейде көз алдымда болып жатқан кейбір мәселелерге қатысты нақты пікірімді, пышақпен кескендей, бетің бар, жүзің бар деп айта алмай қиналатын кезім де болады. Ойлап отырсам, шындықты бетке айта алмаудан асқан сорлылық жоқ екен. Бүкіл тылсымның даму жолы мен сырын меңгерген бүгінгі адам неткен қиын құбылыс еді дейсің сондай ой үстінде отырып.

— О, ғажап өмір, деймін. Сенің қиыр-шиыр кейбір сырыңа көңіл аудармастан 70 жыл тіршілік етіппін. Шіркін-ай, сонау бір шақтарда сенің жұмбақ құпияңа қарасамшы. Енді бүгін сен маған бірде ұланғайыр шаттық, бірде өкілің дариясы болып, шалқарыңа көз жетпей жатырсың. Мені қинайтын да өзіме беймәлім сыр. «Неге олай? Біздің заман адамына лайық әрекет пе осы?» деген сауал кәрі жүрегіме инедей қадалады.

Иә, мен кешегі жауапты қызметкер, бір дүйім елге белгілі азаматтың бірімін. Сондықтан да мен өткен өмір мектебі, тәрбие, тағылым, бәрі-бәрі қазір жан-жағымнан апталап, «кәне, осыған не дейсіз?» — деп тұрғандай.

Құрметті қауым, менің ашық айтқалы отырған сырымнан шошып, менен безіне көрме, қазіргі ақ басымды иіп, сенен тілерім де сол. Әділ торешім де өзің бол. Менің түсіпбеген жұмбағым болса, шешімін де өзің айт.

Ағымнан жарылсам, мен бір дөшінен қырмашы тасығап, әлемге аты шыққан елдің ұлымып. Бүкіл олке, жерінің үсті мен асты дарқан байлық, адамы бауырмал ел-

дің азаматы атапудан асқан бақыт жоқ. Сол туған еліме, қажет етсе, шыбын жалымды пида етуге дайыпын. Не пайда, өмір бойы күлкі тұнған қара көзімнен қазір жас мөлдіреді. Бірақ жылай алмаймын. Ер адамның, егде адамның жылағаны да сорлылық. Сондықтан бөгде ой жүрегіме оралғанмен, тек ішімнен егілемін. Дәрменсіздіктен шерменде күй кешемін. Опымды, қадірменді қауым, өзің кешір. Қазір менің жүрегімде еркімді әбден билеген, оңиңе айтпасақ болмайтын сыр жатыр. Мен ар алдында жауанты адаммын. Сондықтан сөздің тоқ етеріне қошейін.

Өз кіндігімнен жалғыз ғана өркен өсті. Рас, мені адамның бәрі сыйлайды, бәрі құрмет тұтады. Алдымды кесіп откен бір өрескел жанды көрген емеспін. Оның аты — құрмет, ел салты, заман дәстүрі. Бірақ, қайтейін, елу жыл қарқарадай қадірлі қызметте болған менің ішімді жегідей жеген қасіретімді кім біледі? Әрине, білмейді. Білмесіңші, өзімнен өзім тынып-ақ, басқаны қишамай-ақ қояйын десем де, әлгі айтқан ар-ождан құдыреті еріксіз сөйлетіп отыр. Нар тәуекел! Өз халқымнан кемді жасырамы?! Бәлкі, біреулер гибрат алар, біреулер өзінің осындай оған әрекетінен өзінен-өзі ұялар, тыйылар...

Жаңа айттым. Жалғыз қыз өсірдім. Адамға көрік біткен соң, көз қызығатын сұлу көрік бітсін дегенді түсіп-беуші едім. Енді білдім. Жалғыз қызым гауһардай көрікті. Ақылсыз да емес. Сұлулығы талайдың таңдайын қақтырған жап. Бірақ, неге екенін қайдам, дүние десе, жаны жаңып, біржола өліп-тіріледі. Егер бір алтын сақина үшін не қылмысқа баруға да дайын десем, мені неткен қара жүрек әке деме, құрметті оқушым. Өз балама өзін таң қалып, «мұндай да адам болады екен-ау» деп, қабырғамның согілетінін ол қайдан білсін.

Алдап — күйеу баламыз, бет-жүзі бәденді келген, жүріс-тұрысы сыпайы, сөзге олақ, быдықтау жігіт. Шіркін-лің, әу деп аузын ашқаннан бастап, өзім әлі бір сөзін анық түсініп көрген пенде емеспін. Ал біздің Балжан болса, оның ернінің қыбыр еткенін көшере бадырайтып жазған ұрапдай оқып, түсіне қояды. «Шіркін-ау, — деп ойлаймын ішімнен, кейде, — осы жазған үй қай тілде сөйлейді». Оным да қате екен. Бүгін сол жалғыз қызымның үйі, қояр да қоймай, қонаққа шақырғаны. Шау тартқан кісінің зауқы бола бере ме? Сонда да болса, ренжіп қала ма деп, лажсыз келгемін. Әсіресе бәйбішемнің болмағаны, «барайықшы, барайықшы» деп. Баламның үйінде өзіме біткен табиғи мінезіммен жайбарақат отырғам. Қабыр-

тамен тұтасқан есіктері мен суырмасының тұтқасына дейін жалт-жұлт еткен шетелдік ою-өрнекті гарнитура, түрлі-түсті телевизор, төбедең төгіліп, мені көрдіңдер ме дегендей, жарқырай жайпаған қымбат бағалы люстра, қабырға мен еден кілем, кіре берісте «Москва» тоңазытқышы, шаңсорғыш, не керек, бәрі өз сәнімен көрік беріп, үйдің тынысын кеңітін жіберген. Шыныда да қоңыржай ауалы бөлмеде аңқыған жұпар піс, қолдан жасалған жаппат дейтіндей тамаша рахат бар. Осылай жап-жағына қарап отырған мені асүй жақтан сөйлей шыққан Балжанның сөзі селт еткізді.

— Сіздер түк түсінбейсіздер, елу жыл еңбек етіп, ел атасы атанып, болып-толғандағы топқандарыңыз қайда? Ең арғысы, похорондарыңа жұмсайтын көк тиындарыңыз да жоқ, түк жоқ, түк! Бос өмір кешкенсіңдер!

Бұл бірінші рет жалғыз қызымнан естіген сөзім еді. Не жауап айтарымды білмей, сасқанымнан бәйбішемнің бетіне қараппын. Ол ершің бір сылп еткізді де, қызына түсіп суытып:

— Адамдық!— деді.

— Адамдық ақша бола ма? Алтын бола ма? Мынадай жиһаз бола ма?— деп төрт бөлмесі дүниеге сірескен өз үйін алшаң басып аралай жөнелді де,— бері жүріңіздер,— деді бұйыра сөйлеп. Шешесі де, мен де орнымыздан тұра алмай қалыппыз. Деміне қазан қайнап, аузымен жай ойпатқан қыз қойсын ба, шешесін қолтығынап көтеріп, зорлап тұрғызып әкетті. Біраздан кейін олар қасыма қайта орадды.

Қызым да, күйеу балам да мәз. Бақытты, күліп отыр. Келекесі — кассасында ақшасы, үйінде дүние-мүлкі жоқ әке-шешесі. Орнымнан қалай тұрғанымды білмеймін. Әйеліме «кеттік» деген дауысым қатты пығып кеткені есімде. Басым айналып, көзім қарауытып, үй іші қара көлеңке тартып бара жатты. Осы кезде алдымды ораған қызым:

— Папка, папашка, сәл кідіріңіз, ашуыңызды қыңыз. Сіздерге марапаттанып жатқаным ғой. Менің кімім бар өздеріңізден ботен? Өз балаңыздың бақытты өміріне қуансын дегенімді де түсінбедіңіз бе?— деп құшақтап бетімнен сүйіп жатыр.— Сіздің туған күніңізге мына бір сыйлығым бар еді. Өз қолыммен тағайып, алдымен дастархан басына жүріңіздерші,— деп жалынып тұрып алды. Бала десе жаны жібектей есіліп тұратын ана деген құдыретке не айтарсың! Қызын қимады да, елу екі жыл

бірге өмір кешкен жолдасым қонақ болмеге қайта ертіп әкелді.

Бетіпе ақ жібек жабылған дастархан. Көп жылдар қызметте пелер биік мәртебелі жауапты зиялылармен дәмдес болып, сый-құрмет көре жүріп, мұндай мол дастарханда болмағанымды мойындаймын. Шет жер жемісі, суы тәтті тағамы, ішкіліктің әр атасы, ең қымбат дәмтұз. Ыдыс-аяқтың өзі де өзгеше, кіл алтын жалатқан шыны аяқ, хрусталь рюмка, алтын қасық, шанышқы, әйтеуір, дастархан үсті көздің жауын жеп, жайнап кетті.

Балжан қолыма алтып сағат тағып, шын балалық сезіммен сүйіп, туған күніммен, ақшулап оң берген жетпісіммен құттықтады. Күйеу балам бас иіп, тағзым етті. Мен сонда, басқаға белгісіз, қимас асыл қазыналы ақ ордан шайқалып, ортасына түскендей, ішім алай-түлей күй кештім. Әрине, өз балама мына молшылықты қимағандықтан емес, мәселе тілті басқада еді. Тынысым тарылып, бейберекет хал біржола баурап, қаным тасып, басыма шапты.

— Ой, өздерің миллионер емессіңдер ме? Үйлеріңдегі мынау байлық, едендеріңе дейін кілем, мыналарың да тым қымбат сыйлық... ,— дей беріп едім.

— Әке!— Күйеу балам аузынан тұңғыш анық естіген жалғыз ауыз сөзім. Ар жағын быдықтап, аузын жыбырлатып кетті. Оның не айтып жатқанын бір құдай түсінбесе, менің сапама ештеңе дарыған жоқ. Одан соң қызым:

— Өмір сүре білу керек,— деді дауысын созыңқырап, менің әлгі сөзіме жауап қайтарып.

— Қалай?

— Не қалайы бар? Кәдімгідей, байығандар қалай байды, соларша! Өзіңіз жақсы білесіз, мен жұмыс істемеймін. Күйеу балаңыздың айлық жалақысы 150 сом. Сонда осы үйдегі барды ақшаға шағатын болсаңыз, әлденеше ондаған мың сомның дүниесі жатыр. Ал кассада,— ол сәл бөгеліп,— кеше ғана алған «Газ-24» «Волгасын» білесіз.— Әлгі әлгі ме, жаным ортеніп кетті...

— Алатын еңбек ақыларың анандай, ал дүние-мүліктерің,— айтуға сөз таппай тосылғандай, бір сәттен соң,— өздерің ұры емессіңдер ме?— деп орнымнан жылап шаққандай атып тұрдым. Естігенім:

— Жоқ! Бір емес, екі емес, неге олай дей бересіз? Біз ешкімнің қалтасына түспейміз. Біздің қалтамызға ақша деген өзі келіп, жылп-жылп кіріп жатады. Ол үшін ептілік, жүрек, жүрек керек, әке! Далада жатқан дүние жоқ,

вернее, қолда мүмкіндік тұрғанда... — деген күйеу бала сөзін жұбайы қайталап айтып түсіндірді.

— Ө, сорлы, балаларым, — дедім де, есікке жете бере әлгіде өздері сыйлаған алтын сағатты шешіп, күйеу қолына ұстаттым. Не айтарын білмеген ол аң-таң бетіме қарап қала берді. — Еңбексіз табылған дүниеде рахат болмайды. Мұндай әдетім жоқ еді, — дедім басқа сөз аузыма түспей. Әлгі сағаттың қолыма тиген жері білегімді өртеп бара жатқандай, денем түршігіп келеді. Аяңдай басып, көшеде ауаныммен келемін. Екі қолым артымда.

— Немене, белің күлдіреуіштей бола қалғаның, — деді қолтығымнан ұстаған жұбайым, — ұят емес пе, соншама не болып қалды. Көзіңнің жалғыз қарашығы Балжанды, күйеу балаңды сорлы дегенде не табасың? Балалардың көңілі қалады демейтінің-ай, осы сенің. Не боп барасың өзің? Қияли емессің бе, әлде аурусың ба?

Мына сөз шымбайыма қатты батты. Бетіме бар зәрімді шаша қарадым. Өмірі дәл мынандай түрімді көрмеген, қабақ пытыспаған жұбайым жеку көрген жетім баладай кірпігін жыпылықтатып қарап қалыпты.

— Не дейін саған, білмей тұрсаң, түсінбей тұрсаң — сөз жоқ, бәрін сезесің, басыңнан кештің, осынша өмір сүрдік, біреуден кем, біреуден артық тіршілік еттік. Басқаны айтпағанда, екеуімізге белгісіз не бар, айтшы? Сен неге сондай болмадың, мен неге сөйтпедім, ә? Жалғыз қызды осылай тәрбиелеп не едік? Жо-о-жоқ! Мемлекеттікі түгілі, кісінің ала жібін аттағаным жоқ. Арым таза, таза, — деп айқайлап жіберіпін.

— Т-с-с! Ұят-ты. Көшеде мұншама айқайлағаны несі? Сабыр, сабыр сақта, — деген әйеліме:

— Жапым-ау, бір кереует, аз ғана төсек-орын, телевизор, жалғыз кілем, киер киімнен басқа нең бар жиган? Рас, пәлен мың кітабың бар дерсің? Әрине, жинаған кітабыма мақтанам.

Одан әрі жұбайым сөзді созған жоқ. Қытығыма тие бермейін деген шығар.

* * *

— Отан үшін жан пида. Алға-а! — Көз алдыма бүкіл атырап атойлап, жауға қарсы лап қойып, тұра ұмтылды. Қолымда пистолет, өзім бастап келемін. Жаңбырдай жауған оқ, төбеден төгілген мина мен бомба...

Көзімді әлсіреген адамдай зорға аштым. Ұлы Отан соғысында қаза болған жерлестерімізге деген тасқа ойып

жазған жазуды оқып, бүкіл жүйкем босап кетті. Қала ортасындағы әлгі ескерткіштен ұзап шыққан соң әйеліме:

— Мен ештеме түсінбейтін адам болғаным ба? Ойлашы, әлгі балалардың өмірі не өмір? Ей, өмірлік серігімсің, жалғыз жарығымның анасысың. Айтшы, түсіндірші, сондай байлықты олар қайдан алды? Ешбір еңбексіз, төлғақсыз, аспаннан төгілетін не деген дүние ол?

— Қойшы енді. Өздері біледі де.— Сөйткенше болған жоқ, мойылдай қара «Волга» алдымызға кесе-көлденең тұра қалғаны. Әлгі үйінің есігін тарс жауып, дәм-тұзына қарамай, тастап шыққан өзімнің балаларым екен. Күйеу балада үн жоқ. Әлі де сөйлеп жүрген Балжан:

— Папка, мамка, бұл не, бұл? Әдейі оңаша бір отырайық, папам дем алсын деп дайындаған дәм-тұзымды рәсуалап. Қане, машинаға отырындар,— бұйыра әрі еркелей сөйледі.

— Жоқ, балам, қинама, жаяуым жақсы, ауаныммен жетейін үйіме, мына машинадан маған Әзірейіл қарап тұрғандай, бүкіл жан-тәнім шошып тұр,— дедім.

— Жұрттан ұят қой, қараңызшы, бәрі бізге қарап барады. Ренжісіп тұр деп өсектер. Отырыңызшы енді.

— Қараса, қарасып, соның бәрі маған алтын бастарып иіп, сәлем беріп бара жатыр. Бара беріңдер.

— Папа, үйімдегі асымды ішкізбей, сізді жаяу жіберіп, тірі болмай-ақ қояйын.— Қызымның дауысы қобалжып шықты.

— Әкесі-ау,— деді байырғы жібек дауысымен жұбайым,— жалғызың ғой, жалынып тұрғанда, не жаның қалды енді! Отыршы машинасына. Жылатпашы қарағымды,— деп қолтығыма жармасты. Қолын қағып жіберейін деп оқталсам да, оны қимадым.

— Машинаға отырайың, бірақ үйіңе бармаймып, әурелеме,— дедім сөзімді шегелеп... Қызым машинадағы алдыңғы орында Алданмен қатар отыр. Сыртынан қарағанда Алдан ағаштың жапырағына мойнын созған мүйізсіз лақ-текедей екен. Оның қасында Балжан иықты да сұңғақ. Біздің үйге қарай бұрыла бере машинасын қатты-қатты бепілдетіп, көшені басына көтергені.

— Ей, дегенің дұрыс па! Бұл көшеде кіл еңбек ардагерлері тұрады. Және орынсыз сигнал беру неің салқыны, дарақы емессің бе өзің? Сенен өзге осындай машина мінбеген бе?— Күйеу балаға зекіріп тастадым. Қызымда үн жоқ.

Үйде отырмыз. Дүние жиһазы жұпыны гапа екі бөлме. Тысы тоза бастаған диванда бәйбішем екеуміз, орын-

дықта олар. Тілсіз қалған бізге жалтақ-жалтақ қарап, сарылып отырып-отырып, екеуі кеткелі орнынан тұрды.

— Отырыңдар,— дедім. Балжан үстіндегі қымбат бағалы аң терісінен тігілген тоны шешіп, ілді де, қайта отырды. Неде болса, ойымдағыны айтып қалғым келді. Егер айтпасам, ішімдегіні сөзбен шығармасам, жүрегім жарылып кетердей алқындым.

— Қос жұлдызым!— екеуі бірден жалт қарады.— Мүмкін ең соңғы бір тілегім болар, сырларыңды жасырмасаңдар, тек шындықты айтсаңдар ғана, болмаса,— дей бергенімде:

— Сізден жасыратын неміз бар, папка, айта беріңіз,— деді Балжан сенімді үнмен. Алданның басы да қалтаң-қалтаң изеліп, елбек қақты.

— Айтсам, мына Алданның еңбек ақысы айына 150 сом екен. Сонда мұншама байлық қайдан келді сендерге? Менің бар білмегім осы. Соңғы өтінішім, бар тілегім — ешбір боямасыз шындықты айтыңдар. Менің балаларым мынадай екен деп, ешкімнен сүйінші сұрап, даурыға қоймасын,— дедім. Екеуі біріне-бірі қарап, тұнжырап қалды. Үйдің ішін қорғасындай ауыр үнсіздік жайлап алды.

— Соның керегі не саған? Осы күнгі жастар өзі біледі де, кімнің қорасына түсті дейсің. Құдайдың берген небесі емес пе теріп жүргендері. Не болса, соны сөз етіп миын ашытып, өзіңді де қинап,— деп жұбайым тағы сөзге араласты.

— Саған келген сөз жоқ. Адам шындықтан туған, адалдықтың құлы. Маңдай терімен табылған теңгеде теңіздей береке бар. Соны біле ме осылар!— Бәйбішемнің бетіне айбарлана қарадым.

— Осы мінезің-ай, сүтпен келген сүйекпен кетеді екен де. Әйелім қатты уһілеп, терең дем алды, қабырғасы қайысып отыр. Қыз бен күйеу баламда әлі үн жоқ. Әркім өз ойымен іштей арпалысып кеткен. Үн шықса, жан қоса шығатындай. Менің тілегімнің балаларыма тым ауыр тигенін сезіп отырмын. Сөзді неден бастайды, не деп ақталады? «Арымыз таза, адал еңбек, табан ақы, маңдай терімен жиналған дүние» дер ме екен? Әлде «әке-пешенден кім жақын, бұлардан сыр жасырып не оңамыз» дей ме деп толғанамын. Біресе «осы өлмелі шалға сыр ашып неміз бар, ақымақ адам кедей болады дегенді өзі де білетін шығар. Дүние-мүлік, асыл тас, ақша көп болса, ол — өзіміздің ақылымыздың жемісі. Асарын асап, жасарын жасаған, енді бұл өмірдің қызығына тояттап болып, келешегін қабірден күткен адам не демейді. Айтып-ай-

тып, өзінен-өзі сарқылып қояды да. Қапша айқаласан да тауды пайқалта алмайсың, әке» деп отырған сыңай бар олардың дидарында.

— Мен тыңдап отырмын,— дедім шыдамым таусылып. Менің тыныштық бұзған мына сөзімнен кейін тағы да екеуі біріне-бірі жаутаң-жаутаң қарады. Алдан екі нығын кезек қозғап, Балжанға басын изеді. Бар болғаны сол, қызым:

— Папа, қандауыр тиген жерден қан шығады емес пе? Неге қадала бердіңіз. Мамам бәрін айтты ғой. Ақылды едіңіз, мұнша не болған сізге.— көзінде кек пе, ыза ма, от ұшқындап кетті. Үнінде қайсарлық бар. Кішірейгісі келіп отырған жоқ. Менімен тіктесіп, беттесетін сыңай байқатты.— «Дүнием жоғалды, сіздің балаларыңыз мынадай қиянат жасады» деп сізге біреу келді ме өзі,— деді. Шыдамым морт сынды. Одан әрі оның сөзіп тыңдауға мұршам да жоқ еді.

— Үйдеп ешкім келген жоқ маған. Қуғыншысы жоқ, тегін дүние болмайтынын білем. Ең алдымен, адамда ар деген бар, ұят деген бар. Әлемнің жалғыз шырағы жарық күн алдында осы бүгін мен не істедім». Адамдыққа лайық іс атқардым ба? Халыққа тиісті қызметімді тиімді өтедім бе деген сауал тұру керек. Сондай адамды саналы адам дейді. Ол өседі, кемелденеді. Өз замандасына сыйлы болады. Оны, екінші сөзбен, адамгершілігі мол азамат дейді. Сендер де,— дей берген менің сөзімді бөліп:

— Сонда бізде адамгершілік жоқ дегіңіз келе ме?— деді қызым.— Қателесесіз. Талай тарихи кітапты оқып, не ұлағатты әңгіме, аңыз-ертегіні тыңдай жүре, кедейдің адамгершілігі мол болды дегенді естігенім жоқ. Қолында ештеңесі жоқ адамда қандай саналылық болатын еді? Адамның аты молшылықпен, байлықпен шығады. Қолыңда бардың досы да көп, қамқоршысы да көп,— деп қызым орнынан ырғала қозғалды. Мына сөзге Алдан жымың-жымың күліп, қыбы қанып қалды. Онысын бірден Балжанға сездіріп, сұқ саусағы мен ортан қолын қысып, бас бармағымен жып-жып сипап, ым қақты. Онысына түсіне қалған Балжан әлгіден де биіктеп:

— Көрсетіңізші періштеңізді маған! Алдына мына қолыммен санап,— деп о да үш сауғағын ақша санағандай жытылдатып,— бес-алты мыңды тастай салайын, күнге алақанын жайған гүлдей майысып, менің алдыма құрдай жорғаламай, не істер екен!— Әлгі әлгі ме, мыпа сөзден соң миым отқа түскен тұз сияқты атылып кеткендей болды:

— Не деп отырсың, бетпақ!— Бұл қызыма тұңғыш тілім тиюі еді. Жұрттың бәрі арын ақшаға сатады деймісің. Олай болмайды, болмақ емес!— Жұбайым:

— Жарқыным, айқайламай, өз жапыңды озің қинамай сөйлені. Қан қысымыңды көтеріп аласың. Мейлі, бұл болмаса, күл болсын, не көрсе, өздері көрер. Осылардың бақытына да, азабына да ортақ болмайықшы. Қойшы, жаным, қойшы,— деп тоқтау айтып, санымды қатты-қатты шымшылады.

— Міне, ақымақтың сөзі. Әке-шеше — әділет асқар биігі емес пе. Менің міндетім — бұларға адалдық үйрету, адамдыққа тәрбиелеу. Мені тыңдамаса, бұлар басқаны қайтеді? Олай болса, ат құйрығын біржола кестім. Бүгіннен бастап балам бар, қызым бар демеймін. Жоқ!— деп түйіліп қалдым.

— Папка, артық кетпеңіз, халық бәрібір бізді сіздің балаңыз дейді. Бізді ұры-қары дегіңіз келетін сыңай танытасыз. Ол райдаш тез қайтыңыз. Ол болмайды. Бізді сыйламайтын, қадірлемейтін осы қалада кім бар? Сізден басқа бізді кім қарғап отыр? Ондай тірі пенде жоқ,— қызымның бір сөзі бір сөзінен асып барады.

— Халыққа өзім айтамын. Бәріне жария етем, бездім деймін сендердеп.

— Фу, фу, әбден қартайған екенсіз. Сізді кім тыңдайды өзі? Кімге керексіз қазір?— Жалғыз қыздың мына сөзі шымбайыма батқаны сондай, тілім күрмеліп, сөйлей алмай қалдым. Тұшпыққан адамдай біраздан соң:

— Не дейді мынау! Не дейді?— Әйеліме жұлқына қарадым.

— Естіін дегенің осы еді жалғызыңнан. Естідің. Қойсайшы енді, қой деген соң:

— Қоймаймын! Қоймаймын!

— Енді жалғыз қызыңды, күйеу балаңды масқаралап, атағыңды шығар.

— Маған бұлардай арамзадан...— сөзімді бөліп кетті.

— Не дейсіз, әке?— деп Алдан орнынан атып тұрды.

— Сөйдеймін.

— А... ар-рамза! Мына-мына б-бібіз?

— Иә,— ол басын шайқады. Содан соң өз төсін түртіп, бас бармағын котерді. Онысы бізден жақсы адам жоқ дегені?

— Папка, данышпан деңіз бізді. Мыңнан тұлпар, жүзден жүйрік шығады дегенді естіген шығарсыз,— бұл Балжанның сөзі.

Ойым әлем-жәлем. Салғыласып ештеңе ұта алмасыма

көзім әбден жетті. Отыз жыл заң қызметінде болып, саналы өмір кешкенде дәл өз қызымдай безер адамды көрмеген екем. Бұған кім кінәлі? Қай жерде қателестім? Көңілім босап, осы сәт буыным сәл діріл қақты. Бірақ бір төтен ой жүрегімді қайта биледі:

— Сені өз өмірімен қатарына өнеге болсын, желкілдеген жас шөптей келер буынның ұстазы болсын, ұстаздан артық кім бар деп, университет бітірттім. Қалтаңда қарағайдай диплом, жоғары білімді адамсың. Он бес жыл оқыдың, сондағы жеткен мәрең осы ма?

— Жай сөз. Сол дипломның керегі жоқ екен. Босқа уақыт өткізіпшің. Бастауыш кластық білімі бар мына Алданға кімдер бас имейді. Тек ақшаң, байлығың болсын, бәрі сонда.— Мына сөзден кейін қуатым азайып, жүйкелеп, шаршап қалдым. Не деуге болады? Адам баласы мұншама тез оңғақ болушы ма еді? Көз алдыма осы Балжанның алғаш қаз басқан күнінен есейген шағына дейін елестеп, марғау күйде үнсіз отырмын. Аққудың көгілдіріндей періште сәбиім мойныма асылып, жанымды ерітіп жіберген. Жан жүйем егіліп, әкелік махаббат болып төгілген. Көктемгі гүлді даладан ескен қоңыр желмен келген жұпар иісіндей сәбиімнің бұрқыраған иісі көкірегімді жарып барады. Неткен тәтті едің, сәби, сен! Жерден тік көтеріп, күнге қарай секіртіп, күмістей төгілген күлкісің тыңдап мәзбің. Бақыт құшаң-ау, құлыным, деймін ішімнен. Кімнің баласы өзіне сүйкімсіз көрінген. Жасыңда да, қазір де сондай балам қарсы алдымда менімен жауымдай арпалысып отыр. Мойылдай қара көзі, ұзын кірпікті, қиғаш қасты, тек қыз балаға ғана бітетін жұп-жұқа ерінді, оймақ ауыз, ақ маралдай дөңгелек жүз, маңдайыма біткен жалғыз айым мен күнім! Енді байқадым, қызым малынып отыр. Әр саусағыңда үстін күмбездеп, гауһардан көз салған алтын сақина. Қарсы алдымда — көркем өнердің биік шыңы деп танылған Леонардо да Винчидің Джокондасы, оның қасында — құшақ маңдайың алақаныммен жауып, бет сүйегі шошайған қысқа иегінен жұдырықтай жұтқыншағы озған Алдан. Алдан да алтын тістерін жарқыратып қойып отыр. Бірі көзді арбаса, екіншісі борығып, шіріген саңырауқұлақ тәрізденеді. Өз қызымнан өзім алтынмен апталып, күміспен қапталған адамды көрендей болдым. Асыл тас та адам көркіне көрік қосады екен-ау деп ойладым. Екі құлағыңда ай суретті алтын сырға, бұлбұлдың төсіндей керіліп, енді ғана білінген ақ бұғаққа жарасқан, мойныпа орай салған, маймайда еріген алтыннан шығыршықтаған зерлі баулы са-

ғат. Аузында да осындай жарқыраған тіс. «Періштем, сен не болып кеттің?» Қазір өз қызымның мына көркіне теңеу таппай, тамсанып қалған мен: «Шірік-ай, осындай перизатымды мынау шіріген саңырауқұлақ қалай қолына түсірді, ә? Мұның себебі неде екен?» деген тағы бір ой басыма сап ете қалғаны. Содан ба:

— Балжан, сен алтын табытты адам жайлы естідің бе?— дегенмін.

— Қайдағы?— Ол аң-таң.

— Ана жылы қазақ археологтары Алматы қаласынан 36 километр Есік қорғанында жасалған қазбадан табылатын ше?

— Иә, оны не үшін сұрадыңыз?

— Оны ма, оны сен біле ме екен, білсе... ,— деп әдейі күмілжідім.

— Білем, білем, оқығам.

— Білсең де, оқысаң да ештеме қорытпапсың.

Сөз қайта тұтапып бара жатты.

— Не істеуім керек еді?— Кекете қарады. Үнінде әлденендей ыза бар.

— Қанша алтыңға оранғанмен, адам мәңгі өмір сүрмейді. Онымен халықтың есінде қалмайды. Халық есінде еңбек, ерлік еңбек, батырлық қана өмір сүреді. Оны түсінуің керек. Ол үшін еңбексіз табылған дүниеге көміліп, қолыңды жылы суға малып бос отырмай, адал еңбек ет, сөйтпін тапқан табысыңа не алып, не кисең де жарасады, халыққа ұнайды. Ерте дүние данышпаны Аристотель айтқандай: «Қоғамнан тыс тұрған адам — не құдай, не айуан», сен мұның екеуі де емессің.

— Тағы да бастадыңыз ба?

— Енді не деуім керек еді? Арамтамақ бола бер дейін бе? Әлде алтын табытты адамның сүйегінің үгітіліп, уақыт табына шыдамағанын тарих жасыра алмағанын да айтпайын ба? Ол кім еді? Сондай асылға оранса да, оның аты-жөні кімге белгілі қазір? Айтшы, білсең, ешкімге де! Ал күні кешегі қан майданда мына сендейлердің бақытты өмірлерің үшін, Отан үшін жанын пида еткен ұландар есімін қай дәуір, қай тарих ұмытар екен?!

— Сізбен тіл табысу мүмкін емес. Әркімнің өз дәуірі бар, өз өмірі бар. Өмір адамға бір-ақ рет беріледі. Оны қалай сүру әркімнің өз еркі. Алик, тұр!— деді есікті қатты жауып, шығып кетті.

Әйелім маған бірдеңе деуге бата алмай, үнілеп қасымда отыр. Әлгі әлгі ме, мынадан кейін жегідей жеген ой шыңырауға батырып әкетті. Өкшелеп қуған тазыдан

қашқан түлкідей бір ойды бір ой қуады. Тоғанақ жоқ, тоқтау жоқ.

Сөйтіп отырып, Алданмен қосылып, осы күнгі салт бойынша есік ашқан Балжанның енесімен ере келген ашаң жүзді ақсұр әйелдің сөзі есіме түскені. Бір оңашада сол сөзуар әйел:

— Балаң бір айтып суреттеуге тіл жетпейтіп перизат екен. Дәм-тұз ба, Алданға душар болыпты, әйтеуір, бақыты ашылсын.

Мына сөзге елең ете қалған мен:

— Неге олай дедіңіз, құдағи?— деп қалдым. Бетіме қарап, қой көзін күлімдетіп отырды да:

— «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» деген пақыл бар. Түбінде түсінерсіз, құда. Рас құдағиыңыз ақкөңіл кісі. Көмерінен шыққап үш ұлының ортаншысы — сіздің күйеу балаңыз. Бұл сырды сіздің зиялы адамдығыңыз, адалдығыңыз айтқызып отыр. Біз үлкен базарлы қаланың адамымыз. Қалада әркім әртүрлі күн кешеді. Біреуді біреу біле бере ме? Соның бірі құдағиыңыз — таңның атысы, күннің батысы жалаң аяғына кебісін іліп, тыртырп базардың шаңын қағып, саудагерлікпен өмірі өтіп келе жатқан, көздің сұғын жалаған адам. Онымен шыр біткен емес. Осында сізге деген қанша құрмет, сый-сияпат болса, туған-туыс, ағайындікі.— Сәл кідірген әйел ойлы түрде:

— Ол Алданын да осылай өсірді. Алты-жеті жасарында-ақ қолына таңертең бір теңге ұстатып: «Базарға бар, тамағыңды тауып же, бірақ кешке бір теңгемді әкеліп бер» дегенін мына құлақпен талай естіген едім. Сол жерін айтам да, құда, есінде болсын.

Сол ақсұр әйел қазір де көз алдымда күлімдеп, ағынан жарылған күйі сөйлеп отыр. Неткен сұңғыла адам еді!

— Сіздің арқаңыз ба, бұл жерде Алдан абыройлы кісі болыпты. Өзімізде бір-екі ай темірге шавшып ет пісіріп сататын жерде істеп, сыйыса алмай, жұмыстан шығып қалып, осылай кетіп еді,— деген дауысы қазір де құлағымға жаңғырыға естіледі.

— Құдағи, мына сөзіңіз сұмдық екен. Айтпаңызшы... бір сом беріп,— деп өзімнен өзім сөйлеп кеткенімді жұбайымың:

— Сен, байғұс, ақылыңнан адасарсың, не деп отырсың, тағы құдағиың не?— деген дауысынан селк ете қалғаным. Расында да, мұным ұяттау болды. Сасқанымнан, есік ашуға келгендегі ақсұр құдағидың сөзі есіме түсіп,

болған жайды әйеліме айтпасыма лажым қалмады. Бар зейінімен тыңдаған ол:

— Қайтесің, енді маңдайға салғаны сол болса, бекерге қинала бермеші,— деп, әдетінше күрсініп отырды да, сөйлеп кетті. Бір нәрсеге реңжігенде қыр мұрнышың үсті сәл тершитін әдегі болатып. Қара көзің төңкере қарап, қасын кере салмақты үнмен:

— Сен білмеуші ме едің, күйеу балаң қазір заманның күшпелі баласы емес пе? Болмаса, алып бара жатқан білім жоғы белгілі. Біздің қалаға келген соң бір жыл сыра сатушы, екі жыл ет дүкенінде ет шабатын қасап, одап кейін бір-екі жыл әлгі дүкендерге автомобильмен ет таситып экспедитор болды. Міне, соңғы алты-жеті жыл ет комбинатында сойыс малын қабылдаушы. Тозаққа салатын күнәлі адамдай. Алдынан күшіне әлденеше мыңдаған мал сырат майдашынап өткендей шұбырып отіп, пынаққа түсіп жатады екен. Иә, иә,— әйелім дауысын созып,— енді әлдеқалай кез келген күннің ішінде сол балаңның үйіне бара қалсаң, үйінің алды «Волга», төрінен коретінің осы қаладағы қасқа мен жайсаң. Ағыл-тегіл ішкілік, қазы-қарта, жал-жая. Жемісі толы берекелі дастархан...

Сол кезде корсең оларды, қуанар ма едің, күлер ме едің? Сенің білмейтінің толып жатыр. Басқаны айтпағанда, өткен жылы ағасы мен інісіне күйеу балаң «Люкс» жигулин әперді. Жай емес, туысқапыма сыйлығым деп берді.

— Туыстарының өз ақшалары болар.

— Ондай қаржы оларға қайдан келсін. Шиегтей бала-шағалы, бірі қойманың күзетшісі, бірі теміржолда жұмыскер, мал жоқтың қасы ғой.

Мына әңгімеден соң мен өзімді басқа дүниеде отырғандай сезіндім. Ойланған адамның көңіліне әр нәрсе оралғыш емес пе? Жаңағы туысына екі «Жигули» әперді деген созден-ақ ішімді қайта тарттым. Бәсе, тегіп айтылмаған екен-ау деймін өзіме-өзім. «Бұрынғының шалдары,— деп бастап еді ол маған өз ойын айтуды,— белдеуінен бір атты босатпапты. Ол кезде мұндай транспорттың жоқ кезі болғасын да шығар. Дегенмен, өте дұрыс қой, қартайған адам ұзаққа жаяу-жалпы жүре бере ала ма. Қазіргі заман қарттарының белдеудегі ендігі аты жеңіл машина. Сіздің де жасыңыз жетісті алқымдады,— дейді Алик.— Бір көлікке аяқ артатын кезіңіз болды ғой. Бұл Балжанның маған жеткізген сөзі».

— Ондай автомашина сатып алатын қаржым жоқ, шы-

рағым, және қайда барып жатырмын? Қала ішінде автобус та жеткілікті.

М-м-м. Сонда маған ол жап-жақсы емеурін таптықпай екен-ау. Міне, көз алдыма Балжаным қайта келді. Мың түрлі жан баураған сурет болып оралды. Бірде сәби пісі көкірегімді жарып, гүл шоғындай құлпырса, бірде алтайы қырдың қызыл түлкісіндей сыландайды. Аққудай үні сыңғырлап, қарақат көзі мөлт-мөлт етіп, нұр төгіп, бақытты күн кешеді. Бақыт атты айдында бейқам қалқып жүзіп бара жатады.

Осы сурет ілезде көз алдымнан ғайып болды. Адамның өз сезіміне өзі өртенгені петкен қасірет еді. О, тоба, көз алдыма тағы да аққудың көгілдірі мен алақанат тауықтың әтеші қатар тұра қалды. Біріне-бірі кереғар екі сурет. Маған түсініксіз, жұмбақ екі көрініс. «Түлкіні өлтіретін түгі, атанды мертіктіретін жүгі,— деп ойладым сонда.— Япыр-ау, осындай өзімшіл жапдарды кім өсірді екен? Қай мінезімнен таптым? Қалай қателестім? Жалғыз қызды осылай тәрбиеледім бе? Халық алдында не бетімді айтамын? Күні ертең-ақ мен де жауап бермеймін бе ар алдында!».

Мені жегідей жеген қасірет осы. Сұрағыма қызым да, күйеу балам да жауап берген жоқ әлі. Мұның жауабын өзің айт, жұртшылық, өзің шеш жұмбақ сырды, кәрі жүректі өзің тыншыт! Маған ұрпақтың азбағаны қымбат екеніп де найымдарсың. Өзімшілдік кімді орға жықпас.

Қауіп мол. Қатты теперішке шыдамайтын жастау баланы қатыстырмайды дегенді естіген біздер иығымызды қомдап қоқырайып ересек көрінуге тырысып-ақ жүрміз. Қалайда сол ойынды үйрену — ендігі бір арнамымыз болған.

Ауа-райы да сол күні пейілденіп, шуақтана қалған. Кең дала көгілжім тартып, кок шапанын желбегей жамыла қапты. Ауылдан ұзап қырат бауырын өрлеп, тобылғысы керегедей көкпек, изен, темір тікен, ошаған, торғай қанат жусаны ерек тусыраған патқалға бастап келген ол:

— Бұл өте қиын ойын. Мұны ерекше тозімділер ғана меңгереді. Мұны меңгергендер — деп бәрімізді лапылдаған жанарымен тіпте қарап алды да:— арыстандай айбатты, аюдай қайратты да болады. Қиыншылығына төзе алмайтындар қазірдеп, ойынға қатыспай-ақ кете берсін — деді. Көптеп ақсап, қашан болады деп жүрген ғажап ойынға қатыспай қалу қайсымызға болса да намыс, өліммен тең еді.

— Не қиыншылыққа да шыдаймыз,— деген ересек баланың сөзіне бәріміз қосылдық, оның артында не барын біліппіз бе?

— Шыдаймыз!

— Әйда, бастаңыз!

— Арыстандай батыр, аюдай күшті боламыз,— деп шу ете түстік. Ол рас айтып тұр ма дегендей, бәрімізге жеке-жеке қадала қарап:

— Еидеше, мен бүгіннен бастап сендерге кәмәндірімін. Сендер солдатсыңдар. Ал, кәмәндір — барлық солдаттың бастығы. Кәмәндірдің ақ дегені — алғыс, қара дегені — қарғыс. Былайша айтқанда, әрбір солдат мына сендер. Мен өл десем өлесіңдер, тіріл десем тірілесіңдер! Менің бұйрығым бағынбау деген болмайды. Түсінікті ме?— дауысы шаңқ-шаңқ.

— Түсінікті!— деген дауыс патқалға жаңғырыға шықты. Ол бір түрлі сұсты кейіпке түсіп, сұрланып қабағын түйіп алды да:

— Онда бәріңе алдын ала ескертемін. Кімде-кім менің әмірімді екі етсе, қатаң жазаға тартам. Бұл ойында жаттығу, үйрену, шынығу кезеңі деген болады,— деп едәуір қаһарлы үнмен түсінік берді.

— Ең бірінші, бүгіннен бастап солдатпын, кәмәндірдің бұйрығын мүлтіксіз орындауға ант етемін дегендерің, қане оң жағыма, қатарға тұрыңдар!— деп бұйырды. Ол қолын көтерген жаққа дүркірей ұмтылдық. Мұ не, үрік-

көн қойдай! Тәртіппен, оставить!— Оның ащы дауысы үрейлі шықты.— Бойларыңмен тұр!— Ерікті өз қолына алған кәмәндір тасқабактай қағып, ілезде сапты түзетіп шықты.— Алға — деді өзі бастап соңынан ертіп. Бір! Екі! Үш! деп аяғын дік-дік басып адымдап ерсілі қарсылы маңғаздана жүріп алды. Көрсеткендегісі.

— Кең адым!— деп бәрімізді алаң-алаң жүргізіп, жүгіртіп ақ тер, көк терімізді шығарды. Өзі шаршауды білетін емес, не еңтікпейді, не терлемейді. Шойнандап аяғын әр жерден бір басады, жүгірсе жүйрік-ақ. Алғашқы күннен бастап бәрімізді аш шөңгеліне сыйғызды. Тыныр еткізер емес.

— Сендер енді әскерсіңдер!— деді дауысын нығарлап. Әскерде темір тәртіп болады. Егер солдат Отанды изменить етсе, құпияны жауға айтып қойса, жауға берілсе, ешбір тергеусіз табанда атылады.

— Атылады?— деді бір бала зәресі ұшып қорыққаны сонша.

— Атылады!— көзі ұясынан шыққан кәмәндір қатарға ежірейіп таяна түсті. Қолы оң жамбасына ұмтылып барады. Оң жамбасына бұлтитып бірдеңе байлап алыпты. Содан ба, зәре құтымыз қалмады.— Е, атылмай, атылады. Атамың! Измен-ни-ик! Отаның сатқан!— Тап алдарыңда қылмыскер тұрғандай көзі қанталып шыға келді. Балалар жым-жырт. Қыбыр етуге дермені қалмағандай сілейіп қалған. Ызың еткен шыбышның дауысы естілетіндей бір сәт өткенде: «Раз-ойде-есс!»— деп бар дауысымен айқай салды. «Уһ» деп демін бір-ақ алған балалар тым-тырақай тарап кеткені сол, «Стан-о-овиись одно шерепга! деген барқыраған ащы үн қайта шықты. Балалар аң-таң,— «Өңшең мигұла! Қатарға тұрыңдар!— деп қаһарланған оның түрі өзгеріп кетіпті.— Тез! Тез! Басыңдар аяқтарыңды!— Әр сөзі шегедей қадалады. Тарыдай шашып жіберіп қайта жинайды. Аузында да, аяқ-қолында да бір тыным жоқ. Бәрі қарбалас, үздіксіз қимыл.

Аз күнде біздер оның ашса алақанында, жұмса жұдырығында болдық. Қолхоздың жұмысы да өніп кетті. Шағын әскери болімше сияқты балаларды қандай жұмысқа, қайда жұмсау да оның өз қолында.

Бір күні ескі шинелінің белін қынай бұған кәмәндір оң жамбасынап тастамайтын сыртында шикі көп ақ қайыс қабы бар «бестелетін» ұстап шірене түсіп, қатарда тұрған бізге:

— Ри-ви-н-яи-исс! — деп дауысын соза бұйырды да — бәріміз қас қақпай қалдық.

— Біз бұғаи дейін әскери ойынның бас буынын меңгердік. Ендігі бір өнер — плэстон. Содан соң — Әтәкү! — деді қатқыл үнмен.

— Алақай, әтеку — деп айқайлап жіберді аңқаулау осы Әбу көптен күткен «Әтәкүді» естігенде шын қуанышын жасыра алмай.

— Мал-ша-ат! — Жүгіріп келді ол Әбуді түтіп тастайтындай боп. Сөйтті де — Шәк перот — деп айқай салды. Түкке түсінбеген Әбу мелшиіп тұр. — Алға! Бас аяғыңды! — Сүметіліп ілгері шыққан Әбуге — Жүгір! — деп бұйырды. Ол ұша жөнелді. Жүз метрдей ұзай бергенде — Нәзат! — деп ақырды. Кәмәндірдің «нәзатын» түсінбеген ол қайта қоймады. «Круго-ом!» Онысына да бұрылмаған оны өзі қапатып қаққан ақсақ тауықтай зырлай қуып жетіп, кері жүгіртті. Осы көріністі үш рет қайталағып, әбден айызы қаңғадай болып, — Бар, орныңа! — деп әмір етті.

Өз ағам күп сайып өзгеріп бара жатқан тәрізденеді маған. Жүйкесі ширатылған, қалш-қалш бір қатқыл мінез. Кісі бетіне қарап күлмейді-ау, күлмейді. Күн санап суып бара жатқан бір жан.

Бүгін міне, жаңа жаттығу — плэстонды бастады. Әдеттегідей өзі бастап, жыландай жылжып, жер бауырлап, жермен жексеіп болып етпеттеп кете барды. Кәдіпкі шағыл құмда бауырымен құмға батып кететін кесіртке сияқты бұта-бұтаның арасына сіңді де кетті.

— Көрдiңдер ме?

— Көрдiк.

— Қане, менше жылжыңдар, — бәріміз жерге жабысып жатырмыз. Иекті көтерме! Басты төмен түсір! Төмен! Төмен! Әбу! — жан дауысы шыға айқай салды. Плэстон деген осы! Бұны жыланбауыр жылжу — деп түсінік берді де, өй әрқайсымызды салды-ау кеп, көк тікен, көкпек оскен тастаққа. Кәмәндірдің «плэстоны» сілені қатырды. Өзі шаршамайды. Біздің біреуіміз басымызды көтеріп қалсақ болды «көпбақты» деп арыстандай ақырып, ауыл сыртындағы әжетқанаға қамап тастайды.

Қанша намыстанса да балалар шыдайды. Әлгі «Солдат антын» қабылдаған біздер бет қарауға бата алмаймыз. Бар ойымыз — ойынның ең қызығы Әтәкүді бір көру. Бар керемет тек сонда ғана сияқты.

— Перот, плэстон!... Ол кезде қайбір киім бар. Жермен-жексеіп боп, қарныңмен жылжып, бұттағы дамбал,

үстегі көйлек жыртылып, бүкіл денеге тікен кіріп, тізе мен шынтақ жара боп, айғыз-айғызымыз шықты. Әйтеуір өзі риза. Біз болсақ, ысқа түскен шыбықтай мың бұралып біттік.

— Жарайсыңдар! Міне, нағыз салдат болдыңдар! Бар қызық ертең — деп таратқан. Көңіл өрекің, ертеңді асыға күтіп біз мәзбіз.

Дәл сол күні кешқұрым құдай айдап кәмәндірі аға біздің үйге келе қалса бола ма?! Шешем «қайным-ау, бұл не, көріпбей кеттің ғой. Жеңешенің сақтағанын жемеуші ме едің. Атам сыбағасы өз алдына» деп еді, «қол тиіп жүр ме? Жұмыс бастан асып жатыр» деп мардымсыды. Сондағы ең мықты жұмысы — қасқа өгізбен тырма сүйреу. Оны шешем де жақсы біледі. Содан да: «Жұмысың жұмыс шығар, бәрінен де ауылдағы балаларды зорықтырдың ғой. Үстерінде бүтін лыпа қалмады. Бәрі пәра-пәра» демесі бар ма: Менің зәрем қалмай сасып отырмын. «Сен айтқызып отырсың-ау» дегендей маған түксие бір қарап алды да:

— Малшаты!— деді тісін ақсита көрсетіп. Шешем шошып кетті ме, «көтек» деп атып тұрды: «Біле білсеңдер мен ержүрек батырлар өсіріп жатырмын. «Пәра-пәра!» Киімі түгілі терісі жыртылсын. Сүйегі қалса болды! Анау соғыста сүйегі күл боп кеткендерді көрсең, әбден шыныққандардың өлмегенін білсең, ә? Айтпас едің бұл сөзді! Шорт! Ноқай!»— Ашулы ол орнынан атып тұрды. Қолы «бестелетіне» жармасып, шешемді атып тастайтындай түсі көкталақтанып кетті. Қорыққаным сонша:

— Жолдас кәмәндір,— деп басқа сөзге тілім келмей құшақтай жығылдым.

— Ис-с-тәт!— Оның жан дауысы тіпті зілді естілді. Атып тұрдым. Шешеме теңсініп қарап қапты. «Соғыста болсаң, мұндай сөз айтпас едің. Нені түсінесің! Отқа салса жанбайтын, суга салса батпайтын, қылыш кеспейтін, оқ теспейтін болат жандар өсіру оңай болып па?! Неграмотный!»

— Е, қайным-ау, немепеңе маған қадала қалдың?— деді бетіне күлкі ойнатып, ақылды қалпын бұзбай, есе жібермес ұстамдылықпен шешем.— Батыр болсаң, ана жылы қалыңға қашқан қояндай бұқпақтап... Бетім-ау, батыр батыр дегенге есалаңданып барасың ғой, тегі — деді.

— Білген екенсің! Біледі екенсің. Соны да бетіме салық қып. Тфу-у — деді де, жалт бұрылып шығып кетті.

Анам аузын ашқан бойы оның соңынан аңырып қа-

рап ернін бір сылп еткізді де «Осыған таянбашы, түрі жаман екен өзінің. Есі дұрыс емес шығар. Соғыста қан көрген адам ғой, қаны бұзылған»— деді жайымен. Ақтаңмын. Шешем не дейді, «ана жылы қалыңға қашқан қояндай... бұқпақтап»— дегені санамнан өшпей қойды. «Бұқпақтағаны» несі деймін. Табиғатында өзін жария ұстайтын ол бұл сырын да кейін өзі ашты.

Кезекті жаттығу кезі болатын. Осы Әбу кешігіп келді. Әрдайым марапаттап мені де, мұны да «Полктың кішкене батырлары» дейтін. Сонысына бақты ма, құдай пейілін түзеп, оны жазаламады. Бір аларып қарады да қойды. Полк дегені не екенін біліп жатқан біз жоқ. Әйтеуір дәсердей боп күпіе қалатынбыз. Әдеттегідей ол алға шығып ағып қыза сөйлеп кеудесін керіп «Бүкіл келешек мына Әбу, Ермектердікі. Осылар ертең дүниені аузына қарататын түкті жүректі батырлар болады»— деді. Бізге сонда көзіңіз қырымен қызғана қараған басқалар «мына екеуі дүниені аузына қаратқанда»... деп кекеткендей де көрінген. Әруақтанып сөйлеп тұрған ол, кенет менің бетіме рақым сәулесін төге күлімдеп, тұңғыш қабағын жазып жайдарылана:

— Естідің, ә? Естіді-ің!— Сәл түсі құбылып барып,— әр дәуірдің өз сыры бар, тарихы бар, қалдырар ізі бар— деді қобалжып, дауысы дірілдеп шықты. Мен әскерден қаштым.— Бәріміз аузымыз ашылып, одан көз алмай қаппыз. Өзіміз басын күн сәулесі шалған заңғар таудай көретін кәмәндіріміз көз алдымызда пұштай боп шегіп бара жатты. «Қашқын!»— Қаштым!— Оның дауысы ашық естілді.— Бірақ,— деді ол үніне айбар түйіп,— жаудан қорқып қашқам жоқ! Шыбын жанымды басқадан артық санағам жоқ! Ол күнде сапамда бір ғана арман болды. Ол — туған, кіндік қаным тамған жерімді жылы жаққа қайтатын құстай бір айналып өтіп, бар дауысыммен «Қош бол туған топырақ!» деу еді. Сол үшін келгем. Сол үшін!— дауысы сапына біреу біз тығып алғандай ышқына ащы шықты.— Мүмкін аласапыран уақыттың рақымсыз, шап ал десе, бас алған әмірі шығар. Не дерсің, кейін өзіме өзім келгенде білгенім әскерге әй жоқ, шәй жоқ алыпты да кетіпті. Бәрі түстегі тәрізді. Оу, ең болмаса туған жеріңмен қош айтысып, құшағы қыз-қыз қайпаған құрбыңмен шөп-шөп сүйісіп,— ол осы тұста аузының дәмін алғандай тамсанып, жұтынып қойды,— көрінің батасын алып, мына дарқан өңірді көз алдыңа мәңгі өшпестей келтіруге де мұрсат берменгі. Сол үшін езілген ет

жүрек сананы сағымдай, сапырып, ақылды ойран-асыр еткен...

Ол едәуір уақыт тілін тістеп тұрды да:

— Сендердегі жүрек әлі менің бармағымдай-ақ. Оның мына менің қос жұдырығымдай болып, толып, шынығып, жетіліп, мына байтақ даласын, туған даласын көкірейіне сыйғызар күні алда! Мен сендердің үлкен ұлы махаббат ұясы болар жүректеріңді шыңдап, батырлық дәріс беріп жүргенімді біліңдер! Ал, сол кездегі, әлгі соғысқа, қырғынға кірер қарсаңдағы мені жегідей жеген ойды білсеңдер бәрін кешер едіңдер. Ей, бейбіт күнде де, адам о дүниеге аттанар шағында елімен, туған жерімен бақұлдасып кетпей ме?!— деді басын қайта-қайта шайқаған ол.

— Әрине! Әрине, сөйтеді — деді өзін-өзі қостап.— Ал мен оққа ұшсам, Еуропаның белгісіз бір жерінде бір уыс сүйек боп қалам. Өз жерімнен бір уыс топырақ та бұйырмайды. Ең болмаса, топырағың торқа болсын дейтін сөзді де естімеймін. Әрине, сендер мені түсінбейсіңдер. Ешкім түсінбейді. Мен сол «қош бол туған жер!» — деп соңғы үнімді шығару үшін елге жасырын келдім. Соны ессіздер мың сақра жүгіртті. Дегенмен қырық жыл қырын болса да ажалды өледі екен. Мен өлмедім».

Сөйтіп менің кәмәндірім соғыстан қашып келіп, туған жерімен «қоштасып» жүрген кезінде ұсталып қамалады. Кәдіпкі шикі кесектен қабырғасы қалқайған аудандағы түрме. Әскери трибуналдан тергеуші тоса ма, әлде басқадай бір құйтырқысы бар ма, әйтеуір батырың түрменің сызды еденінде тыр-тыр қасынып көбірек жатып қалыпты.

Тар қапаста жалғыз жатқанның азабын кім көрген.— Жаны күйген ол қалайда осы тасқамаудан шығудың айналасын ойластырады. Қалай тапқан десеңізші оны сонда! Сол кездің тіршілік тәсілі де қызық. Бүгінгідей сағырлап қайнаған суы тұрба қуалап әр үйдің торіне шілде ыстығын тасыған заман ба ол, тіпті түрмесі де түтіні будақтаған пеш арқылы жылынады екен. Мұның бағына сол күні түрме пешіне от жағылмай қалмай ма. Басқа шығар жол жоқ, нартәуекелге бел буған ол пештің от жағатын аузына мысықша кіріп, ішкі жапналарын бұзып, жоғары өрмелеп, сыртқа бір-ақ атып шықпай ма?! Түн жамылып, қара күйеге малынып шыққан оны күзет те байқамай қалыпты. Зытады келіп. Бет ауған жаққа емес, майдан қайдасың деп, көрінген жүк поездың тамбурына жармасып, Мәскеу асып, одан әрі, не керек асу-асу бел асып жетеді-ау аңсаған майданына да!

— Ей, өлім, мен сенен қорқып қашқам жоқ! Енді қолыңнан екі келсе бірін аяма!— деп соғысыңа қойып та кеттім. Расымда айтайын біз не көрмедік, өліп те көрдік. Міне тірі де тұрмыз. Сондағы түрмеден қашқанда, пеш ішінен жұтқан ыс, күйенің көкіректі жарған удай ащы иісі кекіргенде, осы күні де ауыздан бұрқырап шығады. Бірақ ол туған жер отынының күлі емес пе? Ендеше, ол туған перзенті үшін дәру, зиянсыз болса керек. Оны менің жаңым балдай сезінген, балдай сезіне береді — деді сөзін түсініксіздеу аяқтап. Біз оның бетіне жаутаң-жаутаң қараймыз. Пәлен деп тіл қату қайда-а!

Анамның «соғысқа кеткенше қой аузынан шоп алмай-тып момып-ақ жігіт еді. Бір ауыл «жарықтық ұлы атамнан қалған үлкен шақырақтағы шырақшы еді» деп, бетіне келіп, қабағын шыттырған емес. Әлі де сол. Сен де сыйла. Әруақты сыйла. Қарсы келме. Ол киелі жан!— дегені жадымда. Опысыз да ауыл баласы одан ығып жүреміз. Ақ дегені — алғыс, қара дегені — қарғыс. Өйткені кәмәндір. Оның дауысына селк етіп қарадым. Бәрімізді дүр сілкінтті.

— Міне, қара тұман түсіп келеді. Дұшпанды қапы қалдыратын шабуыл да осындай шақта басталады. Пләст-о-он! етпетімізден түсіріп, өзі де төсімен қара жерді үйкелеп, алға түсіп, жауырыны бүлкілдеп кетіп барады. Оң қолында «бестелетін» алыпты. Артына бұрылып қарап еді, екі көзі шоқ. Бұдай бұрқыраған тұман қоюлаып жер бетін тұмшалап алды. Қатарымда құнжыңдап тұмсығымен жер сүзіп жылжыған Әбуді де көре алмай қалдым. Жан алып, жан беріп алға ұмтылып келеміз. Ожаң етіп бас көтеру жоқ. «Дұшпан көріп қояды. Не қылт еткен басыңды «сынайшырдың оғы жұлып кетеді. Өлім оқшаңтайында. Біреуің түшкіріп, не жөтеліп қойсаң, ол жауға берген белгі, әдейі жасалған қастандық. Сақ болыңдар! Бұйрықты өзім берем. Эт-э-к-уу! дегенде бәрің көтеріліп, менің содымнан өріп, лап қоясыңдар» — деп әлгіде ғана әбден тақақтаған.— «Бұл — шабуыл. Жауды есін жиғызбай өз ұясында жоқ ету. Ол өмір мен өлім айқасы» — деген оның үні құлақта жаңғырығады. Әсіресе, «Әтәку» дегені бізге тың күш бергені сонша, еліріп шыға келдік. Арманымыз — Әтәку.

Құдайдың шірдеcінде басында бұлт түнеп, тұман түстенетін Тұлпарұшқан түнеріп, тірі жанды жұтып жіберетін тұңғыық боп қарауытып кеткен. Өз басым дәл қазір қайда беттеп қайда жан алып, жан беріп бара жатқанымнан бейхабармын. Әйтеуір, алға, алға ұмтылып келем.

Өл-тірім кәмәндірің бұйрығы екі болмау керек. Бұйрық орындалмады — арты жаза! Отанды изменить еткені үшін атылу! Жүрек лүп-лүп соғады. Бойда белгіссіз бір қо-балу бар. Сонда да «Мұның дұшпаны қайда?» деген сауал тіміскілейді кеп. Әйтсе де «Өтәку» дегенде лан қоя-сыңдар дегені әруақтандырғаны сонша, қазір неден бол-са да тайынар ойымыз жоқ алдымыз — Тұлпарұшқан.

Кәдімкі үлкендер ауыздарынан суы құрып әңгімелей-тін, биігінен аңыз өрбіген заңғар, жарты шың. Жарты деуімде де себеп бар. Тәңірдің алып болат семсері шеті-шегіне күн көзі жетпейтін Сарыарқа аталған ұлапасыр атыраптың осы тұсын биігінен тік шауып молынан кесіп түсіріпті. Төбесіннен қарағанда бас айпалатын құлама жар, ойы тақтайдай жазық, көк жиегіне тұтасқан барқыт дала. Соңу ықылым заманда Нұқ пайғамбардың кемесін қарыққа батыратын топан суы тасып өткен жерде, соның сарқытындай қазірде күркүрі жер жарған өзен бұрқ-сарқ ағын жатыр. Балығы тайдай тулап, ақ көбігі құлын жа-лындай жар жағасына күтеленген өзен суы түп-тұнық мөлдіреп жылжиды. Атып неге Өмір-өзен атады екен. Расында да, бір тынбай ағын жатқаны мәңгі өмір сияқты емес пе деп те ойлаймын. Халық тапқыр-ау, піркіп атын қалай доп басып тауып қойған! Тұлпарұшқан шығар күн-нің шапағына шомылса, түнде ай ақ тұнжыр сәулесін тегіп, мәңгілік ғашығындай телміре қарайтын әлемнің асыл тас қамалы төрізді. Оның ойы да, арқасы да ырыс, тұнған байлық, мыңғырған мал, шәуіт-шәуіт аң. Осы кие-лі далада туынты атамыз Барлыбай батыр. Мына кәмән-дір сол шаңырақтың бүгінгі түтін иесі. Аңызды тыңда-ңызшы. Жоңғар қалмақтарының қалың қолын айқаста түре құған Барлыбай ата дәл осы биіктен Аққанат тұл-парымен ұшып кетпей ме?! Тұяғы жердің тасынан емес, тінті тонырағынан от өретін тұлпар аяғы жерге тимей осынау биіктен самғап сорғалап келе жатқанын біліп, арқырап күлдір-күлдір кісінеп те жіберіпті. Қапелімде не болып қалғанын пайымдамай, көк сүңгісін ауада ескіле-ген батыр «Жау қашты! Жау қашты!» деп ұран тастап-ты. Сонда қас қағым сәт пе, әлде одаң көп пе, тұлпардың алдыңғы аяғы өмір-өзеннің арғы жар қабағына ілігіп, бөксесі суда қалады. Жандәрмен батыр атып түсіп, жан-уардың қолдауынан сүйей берсе, керегедей ақ қауырсын жазылып, қолына тиеді. Ол тұлпардың қанаты екен. Әл-тідей ме батыр да, тұлпар да жер бетінен көтеріліп кет-тіпті. Сарыарқада тұқым шашқан жезқанат тұлпарлар сол Аққанаттан тараған дейді аңыз. Ал батырлық өнегені

Барлыбайдан өрбітеді. Бәлкі, содан болар Арқадағы сол биікті халық бүгінге дейін Тұлпарұшқан атапты. Дәл қазір бәріміздің сол биіктен ұшар басына қарай еңкілдеп келе жатқанымыз кәміл. Үнемі жер бауырлаған соң ба, бой-бой тер өнебойды жуып кетті. Осы сәт:

— Алға-а! Ә-т-ә-ку — деген дауыс қара тұманды қақырата жарып дәл құлағымның түбінен естілді. Кәмәндірдің «бестелеті» таңқ-таңқ атылды. Іле апыр-топыр қарбалас жүгірген аяқ дыбысы шыққан. Алға ұмтылып кеткенбіз. Құлағымға «Ә-тә-к-уу» деген жалқы дауыс созыла қайта жетті. Ауада қалқып, жез қоңыраудай күңгір-күңгір соғылып тұрғап тәрізді. Қолымыздағы жасанды автоматымызды кезеніп, сақпанның тасындай зымырап кеткенбіз. Табан астында ауаға жұтылып кеттім. Қарманып та үлгермедім. Көк аспан опырылып, әлем шыр айналып, табаным жерден көтеріліп, тиянақ тұғырдап сөгіліп жүре берді. Көкзеңгірден сорғалап құйылып келем бе, әлде ауада қалқып қалдым ба, санам сараптан үлгергенше, аққан жұлдыздай көз алдым, жарқ ете қалған. Шымбатырған түпсіздіктен қайраңға шыққан балықтай аузымды ашып үлгермедім, мұп-мұздай су «әп — бәрекелді» — деп құшағына алып, әй-пәй жоқ ағыза жөнелді...

Ауылдың бар естияр адамы кәмәндірді ортаға алыпты. Түрлері қату. Тек кәмәндір ештеме болмағандай аңтаң, бейғам тұр.

— Біржола қырып тастайып дегенің бе?

— Бұдан өткен ессіздік болмас!

— Апыр-ай, құдайдың құдыреті соққан, секіртіп, ала алмай жүрген кегің бар ма?

— Масқара-ай, бір ауылдың өрімдей ұрпағын бір күнде опат етейіп дегенің-ау!

— Әй, өзіңнің есің дұрыс па?!

— Тентек қой, тентек ақылсыз! — біреуден біреу озып оны сөгіп кеткен. Соңғы сөз жанына батты ма, көзі шоқтанып, түсін суытып алды. Оң қолы қалт-қалт көтеріліп:

— Тоқтатыңдар, ессіздікті! — дауысы зорайып естілді. Бұ не? Ненің үрейі? Кім өлді? Алдымен өлгенді көрсет маған! Көп біріне-бірі қарап тына қалды. Біреу:

— Әй, өлмегенде, — дей беріп еді әдетінше оның алдында жүгіре басып барды да, саусағын тұмсығына безеп:

— Мың жасаған езден бір жасаған ерлік артық! Түсіпемісің оны сен?! Анау тас қамал, мылқау жартас неге Тұлпарұшқан аталған? Неге оны қасиетеп, тәуеп етеді

мына ессіз ел? Өмір — шабуыл! Өмір — аққан өзен! Тіршілік шабуылдан кете береді, өзен өмір аға береді. Ал, ерлік халықтың арқа сүйер мақтанар тірегі болып қала береді.

— Ойпыр-ай, сонда мына сұмдығың жүрегімізді жара жаздады. Бірі болмаса бірі майып болса, қайтесің.— Ол енді басқаның сөзін тыңдаудан қалған сияқты. Түтігің қарайып алған.

— Батыр ата, Аққанат Тұлпар ұшан анау шың киелі, әруақты халықтың даңқты, ту тіккен биігі! Балаң ата ізімен, ата үлгісімен ерлікке баулынса, төрткүл дүниеге аты шығатын қайсар жүректі болып шыңдалса, ұлтың мәңгі жасамайды деп кім айтады. Алаш атың әлемге кіммен шығады? Күні кеше айдай әлемді батырлығымен таңдандырған Нүркен Әбдіров ерлігі Барлыбай атамның төбесіне қарасаң басыңнан тақияң түсетін сонау құздан сорғалап қанат қаққан тас жүректілігінен туған! Соның ат үстіндегі түкті жүрек батырлығына лайық көкте самғап, самолет боп, дұшпан тобырына жай оғы боп төгіліп, жасын боп құйылғаны десем ше? Әне, дарыған батырлық!— Ол арқасы бар жаңдай қозып, жап-жағына отты көзін жалт-жалт тігіп, түкті қасын жиі-жиі түксите тігіп, аласұра жүріп кетті де:

— Келешек ездікте емес, ерлікте!— Аяғын нақ-нық басып суға сүңгіген үйректей боп жаутаң қаққан бізге суық қабағын жазбаған бойы:

— Ұстан-нов-ись!— деп бар үнімен айқай салды. Әб-деп қазықша қағып үйретін тастаған біздер оның қолының астына қаздыып-қаздыып тұра-тұра қалдық.— Ис-мер-но-о!!!

— Міне, біреуінің бір жері майып болып па?! Жұртты тікте қарады. Жоқ! Қас батырлардай қасқайып тұрған ержүрек, болашақтың Барлыбай, Нүркендері, міне! Көштің еркесі, таудың қыраны бұлар!— деп бір сәт сабасына түсіп, өзіне-өзі келді ме,— Ойлаңдар, мен бұларды ездікке емес, ерлікке баулыдым. Түсініңдерші, Отанды, елді кім қорғайды? Көштелістер тыныш жата ма? Кәмәнезм өзі орнай ма,— деп сөзін жалғай берді.

— Жоқ! Бәрі күреспен келеді. Күрес — даңқ! Әр ұланды жақсылыққа баулы, бақытың тасады! Сол үшін де маған Отан, ел, келешек кәмәнезм қымбат!— Ол Тұлпар-ұшқанның ұшар биігіне, өзі бәрімізді «Әтәкуге» бастап, лап сорғалай құлаған шыңнан көз алмай қалыпты. Бір

адам тіс жарып, үн қатпады. Айтары жоқ па, әлде мына кісінің сұсы басты ма, әйтеуір үн-түнсіз тарасып кеткен сонда.

* * *

— Қапдай жүрек жұтқан кісі, ә? Мына құздап Әтәкуге басып жүрген? Тасқа соғылып біреу-міреу жазым болады демегені-ау, ә?— Әбудің тілі шықты.

— Бір беттесе, қайтпайтынын білмеуші ме едің — деймін ойымды бөлгенін жақтыртпай.

— Е, көрдік қой, жарықтықтың талай құқайын,— деп шалажапсар ойын сабақтады.

— Несін айтайын деп едің?— деп, расымды айтсам, өкпелей қарадым Әбуге.

— Әй, Ермек,— деді аспай-саспай дауысын созып Әбу.— Колхозды қояйын, өзің осы совхозға директор болған он жылдың ішіндегі қиқарлығын ғана есіңе алшы.

— Мен өз басым Әтекеңнің бұра тартқан ештемесін көрмедім,— дедім. Әбу тұтығып, тілі күрмелген кісідей қабағын жиі-жиі қайып:

— Сіз де айтасыз-ау!— деді, үнінде қабаржу бар.— «Сарыбуын», «Өкпе», «Айналма»— деген дәгноз мал өсірген қазақта жоқ. Оны мына Әбу сияқты өзі өкпе, өзі айналма, өзі сарыбуындар ойдан шығарған деп, бір ауданды шулатқанын қайтесіз?— деді. Түңіліп айтты.

Қазір ақ сүт сағымға жұтылып, бұлың-бұлың көзді арбап, аппақ шалқары көкжиекке толқын атқан «Әтәку жайлауы» Тұлпарұшқанның биігінен елес боп қана көрінеді. Кейін ол кісі отыратын жайлауды да жұрт осылай атап кеткен. Ойыма омшы тұрған асықтай боп елестеген Әтекеңнің төрт қанат қоңыр үйі шалғыны жапырылмаған жаңа қонысқа қонғанына да бір-ақ апта өткен. Бәрі кешегідей өңім.

— Ермекжан, әкең мейірбан кісі еді. Жаны үзіліп тұратын басқаға. Қайтесің, Ұлы Отан соғысы жанын алды. Сүйегі қайда қалды, кім білген. Өттең не білдік, өткен өмір ғой,— деген ол көзін көкжиекке қадап, аяғын тез-тез басты. Қараймын. Жалаңаяқ. Атын да өрелеп, отарының қапталына жайылымға бос жіберіпті. Қалың қой желге қарай өрекпи қаптап барады.

— Оу, аға, мына жалаңаяғыңыз не?— дедім таңданып.

— Менің табапымды тозады деп келемісің. Бассып ата-баба, күні кеше арманда шер көкірек боп өткен бауырлар өткен ізді! Мына жерді мұраға қалдырған солар.

Біз бейбақта не қалды. Біз кімбіз. Әшейін тірі пенде, малбағар, орысша айтсам, робот емеспіз бе? — деді қатты күрсініп.

— Мына байтақ далада кім жүрмеді, кім өмір сүрмеді? Барлыбай аталар шалқып өткен жоқ па? Мынауыңыз әшейін жанды қинау ғой, бекерге түңілмеңіз — дедім «малбағар», «робот» дегеніне елең ете қалсам да дін аша алмай.

— Ермекжан, «жаны адал, тәні нәк пенде екі дүниеде қор болмайды» дейді халық. Шындық бар шығар, — деді сәл ойланып. — Сенің сондағы «Әтәку» есінде ме? Менің сондағы көп салдатымның бірі сен өзің емес пе едің? Әй, есалаң болғаным ба, әлде, соным дұрыс па еді. Мейлі «Балаларымызды қатерге ұрындырдың» деп бір ауыл ортаға алған күннің ертеңіне осы қойдың соңына түскем. Ақ таяқ содан, міне, — қырық жылдан асты оң қолымнан түскен жоқ. Алғаным алты жүз бас. Осы күнге дейін есептен отырсам, бір қойдан қырық екі қой өсіріп, пәленбай жүз тонна жүн беріппін. Кімге? Сондағы көрген рақат, ұшпағым қайсы? Қөншарқа аяғымнан әлі түспей келеді. — Ол басын салбыратып жермеп сөйлескендей аяңдап келеді, отар ұзап барады. Оны ұмытқан сияқты.

Кенет басын жерден жұлып алып, «жүрегімді паршалаған күнде мені мың өлтіріп, мың тірілтетін шындықты, тіпті сұмдықты саған ашып айтпасам, әруақтан қарғыс алармын» деген кездегі оның көзі сол «әтәкуге» басқан күндегідей шок басып жана қалыпты. Анау Тұлпарұшқанның жақпарына, Қараүңгірге барып кордің бе? — Мен басымды шайқадым. — Бара көрме жаным, жүрегің жарылады. Жыртқыштықты, қанды қолдың ізін көрмей-ақ қой сеп! — Ол көктікенді көрмей ме, әлде ыза буып келе ме, жалаңаяғымен қарш-қарш басып келеді. Аузы сөзден тоқтар емес.

— Мына жайлауға бір заманда туған елдің мыңғыртып мал өсірген ұлы қонысы деп келіп ем. Бекер келіппін. Мың тоғыз жүз отыз екінші, екінші «Ақтабан шұбырындының» ізі қазірде жосылып жатыр мұнда. Өшер емес. Жаным түршігеді. Жаны-ым! Ұстамалы ауруы бардай шошып, түн ұйқым төрт бөлінсе, күндіз көз алдымда адам, «Нан». Нан!» деп аштан өлген адам мүлде соңымнан бір қалмайды. Өлімен бірге жүріп коріпшең? Төбе құйқам шымырлап қоя берді — ойда да, қырда да сүйек! Адамның сүйегі! Ақсеңке! Ашық жер бетінде жатыр, — оның жан дауысы шекемді зырқ еткізді. — Ал анау қараүңгір — қара мола! Ашық қор — қабір! Іңкібідінің адам атқан

жері. «Халық жауы» деген сұмдықты естіп пе едің? Елдің атақты талай марқасқаларының маңдайын оқ тескен қаралы үңгір ол. Баршы, сонда атылған оқтың жезін, оқ тескен бас сүйекті санап тауыса алмайсың! Осы масқараның себебін кім түсіндіреді, қазір?— Ол оқты көзін қанжардай қадап аз тұрды да, сенің мал лоқтырың, әлгі үндемесіңді айтам,— (онысы Әбу) Рахмет Әтеке, мен қызмет еткен он жылда Сізден не бәрі жиырма бас қана қой өз ажалынап өліпті — деп арқамнап қақты. Онысына едеуір марқайып қалдым. Әттең, не керек, мал емес қазақтың, иә қазақ деген ұлттың мына өзі туған даласында аштан, зорлықтан, қиянаттан қырылғанын ол қайдан білсін. Бірақ, сол — деген қарт — өй, отарым ұзап кетіпті ғой. Мен кеттім. Басқасын тағы бір келгенінде жырлармын — деген де таяғымен жарыса жөнелген. Арада бірер ай өтті ме, өтпеді ме, көп ұлының ең кішісі, қазіргі пошан Исламбегі далақтап шауып келді.

— Әкем қатты жығылды. Сізге тез жетсін деді,— деп кемсең қаққаны. Күн Әтәку жайлауына қан қызыл шапағын төгіп, сөніп барады. Асығыс жеттім. Шалқасынан жатқан Әтекең мені көріп, бетін бері бұрып аунап түсті. Әл қуаты азайып қалғандай. Басын қайта-қайта изеп, кірпігін қара береді. Сөйлегісі келе ме, ерні жыбырлайды, үні шықпайды. Аузына құлағымды тостым. Әлсіз дауысы еміс-еміс.

— Не бітіріп кеттім өмірден?— Сұраулы жанары іркілген жас. Басын изеді. Тағы еңкейдім.— Сенің әкең де, мен де, бас-қа-лар да бекерге азапты ғұмы-ы-р...— Осы санап айтқан сөзден соң одан да әлсіреп, біраз жатып, кірпігі әзер қимылдап — ендігі үміт өз... өз-де-р-р-і-ң!— дегені оның соңғы сөзі болды. Ауыл молдасы ақпен бетін жапты. Үй-іші шулап қоя берген...

Содан бері он жыл өтіпті. Осы мезгілде, Әтекең қайтқан күні Тұлпарұшқанның басына бір шығатын әдетім.

Әне, мыпа биік басынап сол аяулы ағаның — Әтекеңнің қоңыр үні сағымға көтеріліп мен мұңдалады. Оны Әбу де аңғарды ма:

— Апыр-ай, сонда өзі кәмәндір болатын ойыннан кейін осы кісіні ел оп-оңай Әтәку атандырып жібергеніне таңмын. Онысы орыстың «Атака» деген сөзі екенін жұрт қайдан білсін. Расында шын есімі кім еді, ұмытып та барамыз. Әйтеуір Барлыбай ұлы болып жазылатын,— деді Әбу Әтекеңнің шын атын есіне түсіре алмай.

— Аты табылар.— Әбу жалт қарады. Есіл ер, дүние-

ден өтерінде, әттең, өкініш арқалап кетті. Шемен шер, құса кетті жүрегінде,— дедім сондағы аға сөзі көкірегімді қарс айырған мен.

— Армансыз кісі бола ма — деген Әбудің сөзі күйдіріп жіберді тағы.

— Құса дегенді, дүниеден көз жұмардағы өксікті түсіну үшін де сана керек шығар.

— Оу, Ереке, өзіңнен өзгені ессіз көрме. Сол қиқар шал жайсаң өмірден күліп өтпеді деп бүгінгі ұрпақ қайғыра қоймас,— оның үні зілді шықты.

— Тыңда! Бұл — оның демі бітер алындағы, ең соңғы ақтық сөзі. Бүкіл тіршілігіне жасаған қортындысы шығар. Оны кім білген! Әлі құлағымда «Ермекжан, әкең Отан соғысы дейтін қырғында оққа ұшты. Моласы қайда? Не үшін, кім үшін жан берді? Сүйегі қайда қалды? Кімді қорғады? Осы мына мен жетпіс бес жыл жер басып, не үшін өмір сүрдім. Зая кеткен өмір емес пе? Аптан, қиянаттан, бос дүрмекте өлгендер үні құлағымнан күні-күні неге кетпейді? Ей, бауырым, менің сүйегімді осы көп сауал, сонау зарлы үн қабірде де жегідей жейді...» Ол осылай деп жатып үзіліп еді.— Әбу осы не айтып тұр дегендей, бетіме қайта-қайта қарап, жұтына берді. Бірдеңе дегісі келсе де, аузынан сөз шықпай тұр. Әлден уақытта:

— Мына биіктен «Әтәку» деп атылған сол емес пе еді. Ал, өлерінде... онысы — деп бетіме таңдана қарады.

— Бүгінгі тіршілікке, тозаңдай тозған өмірге налығаны — деймін. Не дермін басқа.

Төрткүл әлемді алақашыма қондырған биік басынан көк жиегіне телміре қараймын. Сағымы тасып, ақ шаңыт боп мұхиттай тулаған кең байтақ аласапыран. Тау-тау толқын көзді бұлдыратып жіберді. Шетсіз, шексіз әлем бұлың-бұлың өзімен өзі болып кеткен. Тек төменде Өмір-өзен ғана бір ырғақпен баяу ағады. Тоқтайтып да, ағыны басылатын да емес. Жаратылысында елгезек, ақ көңіл, нанғыш, аңқау жаны да, төні де пәк Әтәку аға мына сыйын даласына атойын салып ұрандап шыға алмайды қазір. Иә, сонда басын тұман басқан шың басынан арыстандай атылса, өзі жанындай көрген тіршілік шыңынан мәңгіге біржола ұшып, терең тұңғыыққа шым батып кетті.

Иә, қайран аға, өмір құзарыпда мәңгі қалу ешбір пенденің пешенесіне жазылмағаны кәміл. Тек көшкен ғұмырына өкінішпен, құса жүрекпен оту адам үшін мәң-

гілік азап екені де ақиқат. Бақұл болыңыз аға, сіздер кешкен өмір...

Көкірегімді ащы бірдеңе қайта ашытып, бүкіл қан тамырым, тәніме тараған белгісіз бір күш денемді қалтыратып бара жатты. Бұ не? Санамда найзағай ойнай ма? Соноу ұзақта жез қоңыраудай «Әт-ә-к-у-у!» деген дауыс дала желіне қосылып ызың қағады.

Қайран шеше

Шілденің шықылдаған ыстығында салқын үйге кеп жаңа ғана саялаған Зылиқаның құлағы шулап қоя берді. Жай шуыл емес, дүңгірлетіп алып барады. Айнықатесі жоқ ұрандаған қалың қолдың дауысы. Ілезде азанқазан боп кетті. Өз құлағын өзі шұқып, аяқ асты әуреге түскені. Неліктен екені белгісіз, бойы тітіреп, қандала талағандай бүкіл денесі дуылдап, қараптан қарап әнтертәптері шықты. Сөйткенше болмай, есік айқара ашылып:

— Әже! Әже... Ә!— деген бір топ дауысқа «Сүйінші! Сүйіншілеген!» үн қосылып, жарқ-жұрқ ойнаған найзағайдай мұның түн-түнек басқан әлемін тілгілеп отті. Бұдан кейін буын-буынынан әлі кетіп, жүрегі аузына тығылды. Орнынан ентелей ұмтылып тұрмақ боп алқыңғалы қанша, бір тіктеле алмай-ақ қойды. Әл-дәрмені таусылып, қуаты бойынан ада боқты. Аяқ асты тілі күрмелді ме, үні шықпай, онсыз да терезесі тұмшаланған қарақолеңке бөлмеде үйелеген жаңдай аласұрды. Әжелеп шулаған дауыс үйді басына көтеріп, сүйіншілеген бір топ бала оны қолтықтап тұрғызды. Сонда ғана:

— Тәңірім-ау,— әрең үн қатқан ол,— ақсарыбас құдайы! Ауыздарыңа май!— деп тіл қатты. Өзіңше күбірлеп, дұға оқыған кәрі балалардың бетіне шошынған бейнеде бағжия көз тікті. Бір сәт есінен адасқан жаңдай, кірпігін қақпаған күйі, еріндері діріл қағып, үнсіз қалды.

— Әже!— деді аптыққан Шырақжан,— Телеграмма... Міне, Мәскеуден келді.

«Бәрі ойдағыдай болды. Ертең ұшамыз, тосып алыңдар»,— депті деп, тілдей қағазды ананың дір-дір еткен қолына ұстатты.

— Мәскеуден... Дәуіт,— деп екі сөзді санап зорға айтқан Зылиқа:

— Жаным-ау, не дейсің? Шын сүйінші ме?— деп шалқалап, жүрегі аузына тығылып, басы қанқобелек айналған ол құлай берді. Дәл осы кезде өкпесін қолына алып Капуста мен қалбалақтап Мұсабек те жеткеп еді. Зылиқаның ыңғайсыз жатысына екеуі де шошына қалды. Анталаған балалар да аң-таң. Бұл тыныштықты бұзған тек Шырақжан ғана:

— Ата, әжем көкемдердің хабарын естіп, қуаныштан,— деп мән-жайды қысқа түсіндірді. Осы сөз тығынын бұзып атылған ақ қайнардай балаларды ду еткізді де,

бәрі шулап сүйіншілеп кетті. Жаңа кірген шал-кемпірді ортаға алып жатыр.

— Алыңдар сүйіншілеріңді, жаным да сендердікі. Бәрі солардың жолына құрбан!— деген Мұсабек қарттың көзінен жасы сорғалады. Капуста атаңған қарт ана Зылиқаның бетіне су бүркіп:

— Қуанышың құтты болсын! Бәрі қайырымен деген осы! Сабыр ет. Қуанған да, қорыққан да бір,— деп өзі ебіл-дебілі шығып жылап жүр. Ол өзі әлі сүйіншінің мәнін толық бағамдап миланған да жоқ. Көкірегінде «Жақсы сөз — жарым ырыс» деген ұғым ғана. Зылиқа көзін ашты. Ұзын кірпіктері көтерілгенде қара көзінен нұр ойнап қоя берген. Жаны жаңа жай тапқан тәрізді.

— Уһ!— деп ауыр дем алып, жан-жағына жадырай аз қарап,— Телігірамды тағы бір оқышы, Шырақжан,— деп тіл қатты.

«Бәрі күткендей тамаша болды. Ертең ұшамыз, тосыңдар. Дәуіт, Сән».

— Көрік жазылып па?— болды келесі анықтағаны.

— Тамаша болды депті, телеграмманы Мәскеудің өзінен беріпті.

— Рас па? Құлыным жазылып па?— Зылиқа аптығып кетті.

— Жазылыпты.

— Жазылыпты, әже, маған сенбейсіз бе?— деген Шырақжанның үні әлгіден де нығыз, сенімді шықты.

— Мәскеу, Дәуіт... атыңнан айналдым. Жаным құрбаның болсын. Мына жаны құрғыр шырқырап шығып кетпей, кәрі кеудемде неге ғана тұр екен? Мынадай қуаныш үстінде өліп кеткен анада не арман бар!— деп көзін кеңірек ашқан Зылиқа жұмбақ сырдың шешуін іздегендей төңірегіне тінте қарады. Жаны шарқ ұрып, дегбірі қашқан.

— Иә, Зылиқа, ақ түйенің қарны жарылды. Өшкенің қайта жанып, бақыт құсың төріңе кеп қонды,— деп қуанышы қойнына сыймай, бұған дейін өзінде болмаған мейірбандық көрсетіп, құрақ ұшқан Капустаға:

— Зәуре, бір менің басыма қонған бақытты ғана көрме, көбіне жығыл. Осы қазір мен барлық адамның басына дарыған ізгілікті көрдім. Бұған дейін ештеменің парқына бармапсыз. Бақыт деген адам екен. Адам — ізгілік атты қасиет екен. Күн нұрынан жаралған сарқылмас күште сонда. Соны қасиеттейік,— деп бойына бұған дейін белгісіз тың қуат дарығандай салиқалы ой түйіп тоқтап еді. Оның мына тұспал, жұмбақтау сөзіне ешкім жауап

қатпады. Аз кідірген ол төңірегіне тағы көз жүгіртті. Көзінде нұр тұнып, жылдар бойы қасірет тілімдеген әжім толы бетіне қан жүгірді.

Дәл қазір бүкіл өмір бойы аңсаған арман-мұратына жеткен жандай жайнап салды. Апалап, жаны қалмай, асты-үстіне түсіп, тумаса да туғандай, ағынан жарылып тұратын Дәуітін көріп отыр. Көкшіл көзі көгілдір аспандай мөлдіреп, бұғап ол күле қарап қапты. Сол көздің тереңінде ыстық сүйіспеншілік, адамға, досқа деген ізгілік тұныпты. «Апа!» Дауысы да Көріктің үніпдей жып-жылы. Төсіне бас қойып, еркелей құлап: «Көп жылғы қайғыңыз ақыры шаттыққа ұласты. Баянды қуаныш болсын. Құттықтаймын»,— деп күледі бұған. Ал Сәннің көрінісі мүлдем басқаша, ерекше бөлек! Жаңа ғана қауызынан жарылған гүлдей жайнап кетіпті.

«Апа, қараңызшы, тілек қабыл болған шаттық үстінде Көріктің, ерікке қоймай, өзі көріп, өзі жүріп, Мәскеудегі дүние-жиһазына көзі тоймас айтулы орталық магазиннен маған таңдап әперген көйлегі міне! Қандай әдемі десеңші»,— деп балаша еркелейді кеп. Ана жүрегі осының бәрін ойша көріп, көңілмен топшылап, қиялына қондырып, іші-бауыры, елжіреп, өзін қоярға жер таппай, сол балаларын көргенше асықты.

— Өлгі сәмәлеті қашан келеді!— деп тағы бір анықтап алды.

— Ертеңгі сағат таңғы алты.

— Иә, сәт!— деп орнынан ширақ тұрған ана,— Бү не аңтарылыс! Тойға дайындалайық. Бұдан аярым жоқ. Ал балалар, сендерге сүйінші берем,— деп үлкен көк әбдіренің аузындағы құлыпты, жөппелдемеде кілтін таппай, бір-ақ тартып жұлып алды.

— Рас па менің төрімде аңсаған думаным — тойым болатыны? Көрігім!— Ананың тіліне «Дәуітім» деген қоса оралды.— Бір бүтіннің екі жартысындай тел қозыларым-ай,— деп тоқырады ол. Ана қуанышында шек жоқ. Көктемде томырылып сең буып, арқырап таси жөнелген өзендей ол өз арнасына сыймай бара жатты. «Өткен күнде белгі жоқ дейді» Неге болмасын! Мен осы жиырма жыл ішінде қанша күп, қанша түн қайғы уын жұттым. Өйтеуір, тәңірім ықыласын аударды ма, әлде маған белгісіз басқа бір күш пе, осы бір азамат...— Ананың көз алдында қашанда дидарында күлкі ойнаған Давид тағы да келе қалды. «Апа-ау, досқа доспа қарау — біздің адамдық борышымыз. Өз балаңыз Көрік пен менің, мен тәрізді еңбектес азаматтардың жаны бір. Мақсаты бір адамда мүд-

де бірлігі деген болады»,— деп күле сөйлейді бұған.— Баяғы бір тәтті лебизді сол күйі қашанда қайталай жүреді. Құлағы үйренсін, қазақтың кәрі кемпірі түсіне берсін дей ме екен? Әлде бүгінгі жастардың бойында маған түсініксіз, мен білмейтін басқаша сыр бар ма? Сондай бірдеңе бар-ау, бар,— деп күбірледі ол.— Иә, айтпақшы, анада Мұсабек құда:

— Зылиқа, ертеде Қыдыр деген болады екен. Оның құс екенін, адам екенін тап басып ешкім айта алмайды. Әйтеуір, ол қонған, пе назары түскен пенде әлемдегі асқан бай, бақытты болған. Бірақ сол бақыт пен байлықты таратушы Қыдырды көрген пенде тағы жоқ. Аңыз аңыз күйінде қалыпты. Ал мен сол Қыдырды сенің үйіңнен күнде көрем,— деген. Зылиқа, «осы не айтып отыр» деп, сонда Мұсабектің бетіне таңдана қараған. «Есі дұрыс па өзіңнің. Қыдыр үйіме күнде келсе, мен осындай болар ма едім». Құдағиының мына күдікті қарасына, мұның неге мезгеліне түсінбей отырғанын пайымдаған қарт:

— Ол Қыдыр — Дәуіт,— деп кесіп айтқан.

— Дәуіт? Қыдыр?

— Иә,— кәрінің дауысы нық естілді.— Осы жігіттің бойындағы адамгершілік, басқаға деген ілтипаты сенің Қыдырың,— деді төпдіріп.

— Сіз оның біздікіне жиі келіп, Көріктің құлазыған көңілін көтерген достық қарым-қатынасын айтасыз ғой,— деп ойланған Зылиқа,— заманы ғой. Онысын өздері достық деп түсіндіреді,— деген жайбарақат.

— Сол достықты көккөз жігіт Қыдыр бөп жасап жүрсе ше?— Шал бір нәрсеге ақиқат көзі жеткен кісішө кәміл сеніммен сөйлеген.

— Ылайым солай болғай,— деді де, ішінен: «Төңірім-ау, көз жасымды көрдің бе? Әлде...». Өзіңше мінажат етіп кетіп еді. Мұсабек сөзін одан әрі жалғады. Әңгімені әріден бастады:

— Кешегі ұлы қырғында бір жарым жыл соғыста болғанымда бір мұсылман баласына кезіксемші. Әйтеуір, иісі қазақ кездесе, бүкіл елмен, жермен жолығардай көргем...

Кейін, онда да, қара нардай алып денелі Иванның айтуынан түсінгенім: біздің бөлім жаудың бүйірін опырып, ішіне еніп кетіпті. Екі қанаты қуатты жау бізді қоршауға алады. Сол арпалыста менің аяғым ақ тиіп, жылжи алмай қалдым. «Әй, өлген жерім осы шығар» деп қансырап жаттым. Жан-жағым тарс-тұрс атыс. Кәмәндірдің қысқа әмірі құлағымның түбінен естілді. «Орманға шегі-

ніңдер!» «Ә, Мұсабек,— дедім,— ел-жұртыңа дұғай сәлемінді жолдап, иманыңды айта бар. Сенде шегінетін аяқ жоқ!». Өмірден біржола үміт үзген осы қысылтаяң сәтте біреудің тегеурінді қолы иығыма тиді. Иван!

— Кел, Мұса!— Лақтай көтеріп, арқасына салып алды. Бір қолында сүйреген қол пулеметі. Жалғыз өркеш бура нардай бүкілдеп келеді. Тобемізден, аяқ астымызда о жер, бұ жерде ысқырған оқ. Жаудан едеуір ұзап кетсек керек,— қарт қабағын шытып аз отырды.— Сол түн қандай ұзақ еді. Таң атпай қойды. Аяқ қара саннан асып күн болып ісіп, дене от болып қызды. Ешбір лаж жоқ. Шыдайсың! Соғыстың аты соғыс емес пе, шабуыл келесі күні қайта басталды. Иван мені бір шұңқырға жатқызып кеткен. Қозғалар дәрмен жоқ. Шыбын жаным шырқырап жатырмын. Расымды айтсам, сол жерде өліп кеткім келді. Бірақ өз еркімен кеудеден шығатын жанды кім көрген. Адам шіркін ит жанды ғой. Бірде көз алдым мұнартып, дүние бұлдырап кетті. Өзімнің не жерде, не көкте екенімді білмеймін. От боп өртеніп, күйіп барам.

— Мұса! Мұса... а-а-а!— деген дауыс еміс-еміс санама жеткендей болады. Шыңырауға құлап барам. Қолымнан Иван мықтап ұстапты. Өзіне қарай бар пәрменімен тартады кеп. Мен болсам, әл-дәрменім біткен. Жан дауысым шығып: «Өлдім-ау»,— деп айқай салдым.

— Қорықпа! Өлмейсің!— деген Иванның дауысы саңқ етіп естілді. Бәрін кейін білдім. Ол мені, әлсіреп, қансысырап, сандырақтаған мені, үш күн, үш түн арқалап жүріп, жаумен қиян-кескі айқаста қоршаудан алып шығыпты. Ол сондай ер, ақжарқын жан еді,— деп Зылиқаға қараған қарт,— ол да осы Дәуіт сияқты ақсары, көккөз, таза адам еді. Ақсары болды дегенше, бұл халықтың жаны да, қаны да тазара береді дейді екен бұрынғы аталарымыз. Сол рас болды. Кейде ойлап отырсам, біздің көп өміріміз, мейлі бүгінгі, мейлі ықылым тарихтағы, осы халықпен тағдырлас екен. Соның бәрінде ...иә, тіпті, Көрікжанның жарқ етіп ашылған көзін айтшы. Бәрі... осы мәзміндес, сондай,— деп ол сақалын салалап отырып қалды. Зылиқа осы әңгімені ішінен тағы қайталады. Іле өз басынан өткен күндері тізіліп өте берді...

Айнадай жалтыраған көшені қапталдай өскен екпе ағаш биіктеп, жапырағы қалыңдап толыса басатпты. Аспан шайдай ашық. Күн көзі шоқтана түскен. Әлем та-

мылжып тұр. Көрік бүгін заводқа күпдегіден әлдеқайда ерте келді. Көшеге шығатын қыздар тәрізді қабырғадағы айпаға қарады. Екі бетіне қан жүгіріп, көмірдей қара көзі от шашып, бойып көңілділік биледі. Аса шат еді. Өзінен өзі алабұртып тұр. Әлгіде үйде отыра алмады. Міне, басқалардан бұрын кеп, смена басталғанша елегізіп тұрғаны мынау. Елгезектік-ай, адам бойындағы төбесің күп шалған ақ шағылсың-ау, піркін! Ерен қасиетсің! Жапы алақаныңда тұратып адамды жұрт неге осылай атады екен? Талайдың мерейін үстем еткен осы от мінезден опық жегендер де бар шығар. Бақыт тапқан, абырой тапқандар қаншама!

Бірақ жұмыр басты пендені кейде тағдыр билейді дейтіндер де бар. Сонда тағдыр деген ырыс па? Сор ма?

Екі шелекті баулығына дейіп моймилдете қыпқыл сұйығына толтырып алып жүгіре жөнелген Көрік оқ тиген бұлдырқытай топ етіп құлады. Қас пен көздің арасында денесі қалай лапылдап жана жөнелгенін ол аңғара да алмай қалды. Кеуде тұсы, алқымы лаулап барады. Тәні отқа түскен шыжықтай ду-ду. Тынысы тарылып, тұншығып, ән сәтте бар дәрмені бір уыс болды да, белгісіз күш қаңбақтай домалатып әкетті. Ессіз, өзін-өзі жұла берді. Бір қарағанда жүгіріп бара жатқанын, аунап жатқанын бірден аңғару мүмкін емес еді. Құдды оқ тиген бөрідей дал-дұлы шықты. «Аһ» деп бір рет тұншыққан жан дауысы аш өзегін жарып шыққаны болмаса, жапталас үстінде арпалысып кеткен. «Бәле жоқ деме — бөрік астында, бөрі жоқ деме — жар астында» деген осы. Ойда жоқта рақымсыз тағдыр жап-жас жігітті осылай тымақтай жұлып, бір-ақ соқты. Бір сменадағылар өре ұмтылысып кеп, қатерге тап болған жастың үстіндегі от-қышқылға малшыпқан киімін дар-дар жырттып үлгерген. Опың лезде қып-қызыл бола қалған бет терісі, шып-шып шыққан қан ба... долырып ісінген қолынан өзге денесін ешкім көре алмады. Кездейсоқ қатердің жалындай жасқа өз дегенін істегенін әріптестері кейін, иә... кейін білді.

Сол қасірет хабары жеткен қаралы бейуақ кеште Көріктің үйінен зарлы екі дауыс жарыса шықты. Бірі — апаның, жүрегіне дейін өрт шалған туган апаның, Зылиқаның шерлі үні де, екіншісі — Алыпсоқтың жарықшақ созылмалы дауысы болатын. Екеуі де естігеннің сай-сүйегін сырқыратып жіберді. «Қор болған, қыршынынан қиылған, бар қызығын көре алмай, шерменде болған күнім-ай!» — деп зарлап, запыран жұтқан ана үнінде тасты ерітер өкініш талайдың көзінен қат-қат ыстық жас ұшыр-

са, үйдің оң босағасына етпетінен жатып алып, тұмсығын көкке көсіп соза ұлыған Алыпсоқтың үні де ащы еді. Соңғы екі күн бойы құйған асқа да қарамай, ит зар төккен.

— Иесінің қайғысына ортақтасқаны-ау! — дегендерге:

— Осы ит кешелі бері осындай сұрапыл күйге түсті. Талай мәрте жекіп қуып, үй маңайынап ұзатып салсам да, бір тыйылмай-ақ қойды, — деді көрші отырған Мұсабек.

— Гажап!

— Не гажабы бар. Күннің жауатынын құмырсқа да біледі, — деді біреуі. Көптің өзіне бағышталғап сөзіне түсінгендей сабалақ құйрығымен жер сабалап, «әттеген-ай, әттеген-ай!» дегендей, үйді айпала ұли жопелген. Бұл жап ауыртқап қасіретке егілмеген, өкінішіне ортақтаспап адам да аз еді...

Зылиқа бұл күндерде алпыстан асқан, қарттықтың дөміп еміп-еркіп татқап жаста. Асарымды асадым, жасарымды жасадым деп тұғырдан тайған кәрілікке бел берген кісі де емес. Ерінен жас қалған ол өмірдің нелер ащы-тұщысын татса да, екі ұлының арқасында, мойымай келе жатқап-ды. Соңғы кезде: «Барағым үйлі-баранды, өз қолы өз аузына жеткен азамат. Мына елгезегімді ұясына қондырып, қызығын көрсем-ау», — деп армандайтын. «Екі баламды оқытсам», — деп, қалың туыс-туғанының ортасынан жырыла кошіп, қалаға қоныс тепкен. Ауылдың аты — ауыл гой. Біреудің біреу қадір-қасиетін біле бере ме? Қала жарықтықтың көшесі де өнеге. «Барағым мен Көрігім тірі болса, ертең-ақ жетіп кетер», — деп, ағайын-туыстың өтті-кетті ақыл кеңесіне құлақ аспай, қоныс аударған. Оның да ащы себебі бар-тын. Адамның бәрі бірдей обал-сауапты біле берсе, өмірде біреуге біреудің өкпеназы, наразылығы болмас та еді. «Баса білгенге жер — мамық, жүре білгенге жер — жазық» деп бекер айтылма-са керек, — деп ойға шоматын Зылиқа оңаша қалғанда. Шіркін-ай, қамшының сабындай өмірді өз ретімен өткізгенде қанша хикмет сыр жатышты. Бірақ оны басына түспей кез келген біле бере ме!? Өмірді таусылмас шалқар дария, өзіп мәңгі қалқытын қайық көретін пенделер аз ба, тәйірі. Ері Әли аузын ашса көмейі көрінеді дейтін жайдары жан еді. Екеуі ойда жоқта танысып қосылды. Көрші колхоздың жігіті.

Ұлы Октябрь мейрамы. Жұрт мәре-сәре. Бүгінгідей ол кезде машина қайда. Танауына сым өткізген қоңыр қасқа

өгізді еңкелектетіп, қыз-келіншектер тұрған тұсқа келе бере:

— Зылиқа, бері мойшыңды бұршы,— демесі бар емес пе? Ат жоқ, жөн жоқ, тиіссін кеп. Қыздың бетінен оты ашықты.

— Е, жөніңді тап! Есің дұрыс па? Өгіз мінген Әлиге оңаша жіберер қызымыз жоқ,— деп жеңгелері арашаға келген.

— Дәмесі зор,— дегенге:

— Ертең атқа мініп келсем ше?

— Мынашың ақыл-есі орнында емес-әй...

— Дұрыс болмаса, осылай жүрем бе?

— Жүргенің мынау болса... хе-хе-хе...

— Мәселе атта емес, баста! Атты бас табады,— деп сол шекесін сұқ саусағымен нұқып,— мынада, мынада,— деген әзілдеп. Зылиқаға Әли сонда сол соңғы сөзімен-ақ қатты ұнап қалып еді. «Расында, бақыт басқа қопбай ма»,— деп ойлаған қыз.

Әлидің сол күннен кейін қыз ауылына баруы жиілей берген еді. Ақыры күздің бір ақшағырмақ күні қыстақ басына құрбыларымен пішеп тасып жүрген Зылиқаны колхоз басқармасының қаракерімен алып қашқан. Оу, дүние-ай, десеңші! Сондағы құйқылжыған көңіл, алып ұшқан қиял, қолды-аяққа тұрғызбай, махаббат айдынына сүңгітіп кеп жіберген еді-ау! Қолға түспес зымыран күндер... Әттең, не керек, сүйіп қосылған Әлиі көп өмір сүрмеді. Артына екі тұяқ — Барақ пен Көрікті қалдырып, дүниеден аққан жұлдыздай жарқ етіп өте шықты. Өмірдегі бар тауқымет мұны кейінде тосыпты. Қос бұрымы тірсегін жапқан, бидай өңді ажарының сыры кетсе де, әлі сынып кетіп үлгермеген Зылиқаға ағайын-туған арасынан көз жүгіртушілер аз болмады. Әсіресе Мұқат бригадир. Ауыл белсендісі, Әлидің ет жақып, немере туысы, әрі құрдасы. Әйелі тумай жүрген, сыбай-салтақ жігіт. Бәрі сол күні, Әлидің жылы берілген күні, ауыл ақсақалдарының алдында болды. Мападан қыбыжықтап бірдеңе айтуға бата алмай отырған қарттарға Мұқат:

— Мен заңды әмеңгермін. Өлгеннің соңынан олу жоқ. Бауырымның екі тұяғын өзім тәрбиелеймін,— деп ашық сөзге кетті:

— Аталы сөз!

— Жоп!

— Аға өлсе, іні мұра деген бар. Сенен жақыны жоқ. Әлидің,— деп, күні-бұрын пішіп-шешіп қойғандай, бір ауылдың үлкендері оның сөзіне келіскен емеурін таныт-

қан. Бәрі бұған, өзің не айтасың дегендей, жаудырай көз тікті. Күн қақты жүзі жанған Зылиқа:

— Жоқ!— деді ашынып,— о, несі, түге, бас жоқ, көз жоқ. Мен байсырадым дегем жоқ ешкімге! Әлидің төсегін басқаға бастыра алмаймын!—...Зылиқа, шырағым, өлген тіріліп келмейді. Құдай солай бұйырса, пенденің қолынан не келмек? Әли тірі отырса, мұндай сөзді аузына кім алар еді!— деп майдалаған ақсақалды қартқа көзінің жасын төгіп:

— Бұл айтқаныңыз құдайдың бұйрығы емес. Қалған өмірімде арымды таза сақтауға ант еткем. Дүрелемеңіздер!— деп орнынан тұрған. Осы әңгімеден соң Зылиқа күрт өзгерді. Бұрынғы салдыраған ашық мінезінен із қалмады. Өз белін өзі бекем буды. «Қайда болса да, екі қолға бір жұмыс. Денім сау, айдың күні амапында маесқара боларым жоқ. Екі қарғама не бетімді айтам? Естерін біліп қалды. Екі қанатым, екі бәйтерегім тұрғанда, мені қандай құдырет қармақтайды»,— деп, әлдеқалай абысын-ажын ойып-шыпды әзіл-оспақпен ескі жараның аузын тырнаса, бет бақтырмайтын. Сәл оңаша қалса, ой қамайды. Жұдырықтай басы шарадай болады. Қызыл көрген сиырдай көзіп сүзген Мұқат терезесін талай қағып, есігін тепкіледі. Оған айтар жауабы — «аулақ жүр». Қатарымен бірде сиыр сауып, бірде шөп шауып, қора жөндесіп, колхозды ауылдың таусылмайтын көп науқанында күн кешіп жүре берген. Көкей түкпірінде «әй, қалаға барсам» деген ой жылт етіп мазалап қояды. Онысы да Мұқаттың көзінен кетуге тапқан лажы сияқты. Ондайда, артынша-ақ, өзінің ерінің балалық, жастық шағы өткен, көзінің қос қарашығындай бөбектері өмірге келген ауылып қимай, жүрегі езіліп, елжіреп сала береді. Көзіне сонда дәйімі басын күн шалып мұнартып тұратын Үшсандуғаш биігі «мені де қып кетпексің бе» деп тұрғандай көрінуші еді. Сонда іші-бауыры жып-жылы боп, бүкіл тал бойы босап қоя беретін.

— Әне, әне, қарашы! Үшсандуғаш ошақтың үш тағанындай боп... дүниенің, жалпақ әлемнің көкпеңбек айнасы көк аспанды көтеріп тұр,— деп көдімгі аңғал мінезімен ағынап жарыла, сол биікке таңдана қарайтын Әлинің бет-бейнесі оралатын көз алдына. Бүкіл ынты-шынты бар жапымен құлап, Үшсандуғашты құшағына алардай боп, көзі мөлдіреген ол көп уақыт қыбырсыз қалушы еді.

— Байқайсың ба,— дер еді аз үнсіздіктен кейін,— осынау байтақ өңірге ападай нәр беріп, ақ төсіп сәбидей былдыр-былдыр сойлетіп, кәусар ағызып, рақатқа бөлеген

шүлен мінезді. Шүлен тарату деген не? Ол — өгейлікті білмеу деген сөз.— Әли ондайда кірпігін қақпай, қасын сәл керіп, мұныма не дейсің дегендей, қадала қарап қалушы еді. Іле: «Ә, ә, білмейсің? Білмейсің. Туған жер мырзалығы деп те айтады оны. Тіршілікке қошемет дейді оны. Түнгі аспандағы шұбалған құс жолындай жердің қан тамыры бұлкілдеп соғып, оның биігінде үнін мың құбылтып үш сандуғаш сайрап тұр. Үш сандуғаш туралы жырды естіп пе ең?— Зылиқа оған басын шайқайтын.— Естімесең... Халық айтқап, бабам, әкем айтқан, Үшсандуғаш дастанын естісең, тұла бойың ізгілік, жүрегің махаббатқа толады,— түсінбей әлде сенбей тұр ма дегендей, жалма жаң,— рас, рас айтам. Ол — мәңгі өмір туралы жыр. Жыр болғанда қандай! Күндіз көкейінде гүл боп өссе, түнде түсіңе кіреді. Бұлбұл сайраған жер... айлы аспан, меруерттей жалтылдаған жұлдыздар...— Әли ұзақ ойға шоматын. Оның мөлдіреген жанарында сонда ерекше сағымдай құбылған сәуле тұнып тұратын. Сол піскен жүзімдей сурет Зылиқаның көз алдынан қалай ғана өшер! «Ту, жалған дүние-ай, десеңші!»— бәрі-бәрін көз алдына елестетіп, өзі де жадырап қалар еді.

Кепет ішін жайлаған сағыныш Әли бейнесіне араласып, аяқасты астан-кестепі шығатыны бар. «Қараң қалғыр келмеске кеткен»,— деп өзінен басқаға түсініксіз, жаңа ғана қимай, көз алдынан өткізген көріністен ат танып ала қашып, салы суға кететін. Шеше дауысының оқыс шыққанын аңдып тұрғандай, қасына кеп, иығына асыла қалатын Көрікті жаңа көргендей, екі бетінен құшырлана сүйер еді. Жуылған қарақаттай отты көзіне таяп, жанар шағылыстырып, тесіле қарайтын сонда. «Әке-сінен аумаған көзіңнен айналдым. Әкеңнің көзі... Әкеңнің»,— дер еді ішінен мың тәуба келтіріп.

— Көрікжан, сен аумаған Әлисің, әкеңе тартқансың,— десе мархабаттанып, мақтанған баласы:

— Папам мендей емес, деу,— докей деп ұртын толтырып,— папам ба, папам алыстағы Үшсандуғаштай... ө... у-у! Аспанға жететін биік,— дейтін.

— Оны айтпаймын. Папаңа сенің түрің, көзің тартқан, әсіресе мына қап-қара бота көзің,— деп енді бауырына басатын. Анасының ып-ыстық лебі бетіне тиген Көрік:

— Мен бе, меп папамның а-а-ақ! дегенде аузынан түскем. Өзім де, көзім де сосын папама тартқам. Мен папам баласымын. Папамдай үлк-е-ен болам!— деп сөйлей жөнелетін. Өзін осындай бір ыстық, бір суық тіршілікке

теліп, матап дүние салған еріне бауыры суып, бар сенері — екі ұлын асқар тауындай көріп, үміт көкжиегіне зор сенімімен қараған бейкүшә ананың ойда жоқта аснаны күтір-күтір қақ айрылды.

— Ей, сайқал, шұнақ қар, елден қалмаған! Өле қал! Өле қалғыр, — нелер ауыр былапыт сөзбен үйіне тепсіне кірген Зұмырат. — Шашыңды бір талдап жұлайын! Сен кімді басынасың, ә?! Ұл тапқаныңа ма? Сүттей ұйып отырған шаңырағымды шайқап, — деп, әй жоқ, шай жоқ, қаннен қаперсіз отырған мұның шашынан ала түсті. Ерте жұмысқа кетіп, енді ғана кеп, бір шәугім ыстық шайды қолына ала бергені сол еді, шаң-шұң астап-кестенін шығарды. Әдепкіде ештеменің пайымына бармаған Зылиқа басына пәледей жабысып, бұрымдарын білегіне орап, жұла жөнелген абысынып итеріп тастамақ болды.

— Аулақ әрі, — деп орнынан көтеріле берген. Бірақ жанды жерден мықтап ұстап, тістей жабысқан Зұмырат тапжылтпай, шалқалата тұқыртып, құлатып бара жатты. Доһылық па әлде арсыз ашудан ба, қарасұр оңи күлдей қуарған ол мына түрінде біржола өлтіріп жіберу ниетін байқатқан. Бар салмақ күшімен сол беті қатты пұқып, тізерлеп-тізерлеп жіберді. Бейғам, аңқау отырған Зылиқа ең болмаса қатты үн шығара да алмай, кеудесі қысылып, бір сәтте талықсып кетті. Енді ешбір қарсылықсыз қалған оған: «Сенің құрт кірген жеріңді», — деп, ауызға алып болмас былапыт, өрескел, ұят сөзбен тілдеп, көйлегі мен іш киімін дар-дар жыртып, сұмдық жат әрекетке бет алған ессіз әйелдің үстіне мектептен оралған Көрік кіріп келді. Өмірі ойында болмаған, көрмеген, тірі пендеден күтпеген мына масқара жүгөпсіздік баланы қалт тоқтатты. Алғашқы бетте не болғанына түсіне алмай, дағдара қалды. Анасы шалқалай құлаған. Көйлегі жыртылып, жоғары түріліпті. Үстіне төніп, денесі қалш-қалш Зұмырат тұр. Кәдімгі күнде өзін аймалап жүретін жақын туысының әйелі. Иә, сол. Мұның шешесінің үстіне албастыдай мініп алған. «Ойпыр-ой, анам қатты ауырып қалды ма?» — деп бүкіл денесі шошына мұздап кеткен Көріктің тілі күрмеліп, аузын аша алмады. Қатты қорыққан оның әдеуірден соң ғана «Апа-а-а!» деген ащы дауысы барқырап шықты.

— Бұл саған аз! Аз-ғы-ын! Сенен туған бала не оңушы еді. Көргені сен — тілінің қалған уын төккен Зұмырат Көріктің көзінше ойына алған сұмдығына бара алмай, шаңқылдаған бойы шыға жөнелді. Түкке түсінбеген Көрік аң-таң қала берді.

Зылиқа үшін бұл естен кетпес масқара оқиға болды. Осыдан кейін-ақ, туған ауылы біртүрлі жат, салқын көріне бастады. «Шіркін, өмір-ай,— дейтін онаша қалғанда,— бар қызығың көзді ашып жұмғанша ғана ма еді. Әли тірі болса, мұншама қорлық көрер ме едім!»

Солқылдап жылап, іштей буына өксіп, егіліп, көз жауып тоғип-тоғип алатын. Сонда аз да болса ішқұса қасіретінен бір жеңіліп қалғандай көрінуші еді. Артыңша: «Мейлі, аузына ие бола алмаған, обал-сауапты білмейтін, адамгершілігі жоқ, түйсіксіз жансымақтардың піш-пішіне басымды қор ете бе? Қос құлыншағым аман болса, ертең-ақ төрт жағым құбыла боп кетермін»,— деп белін тас буып, бекініп алатын. Әйтсе де, Зұмырат тыншымады. Бір кездегі тату-тәттіліктен оның сапасында із қалмаған. Мұны көрсе болды, аузына ақ ит кіріп, көк ит шығады. Ақыл-парасаттан безген ұстамсыз жан ұят-аятты қойды. Мұның арына, жанына тиетін ащы сөздерді көп көзінше-ақ қардай боратуды әдетке айналдырды.

— Зұмырат-ау, саған ие болған? Шығарда жан басқа құрбы, бауыр, туыс едік. Қойсаңызшы,— деп талай жылы шырай танытып, мән-жайды түсіндірген болған.

— Білем сенің көкейіңді. Өйтіп жәдігөйленбей-ақ қой! Мені есектің миын жеді деп пе едің! Әрі жүр, сұр жылан! Мен саған шақтырмаймын,— деп ат-тонын ала қашатын. Әйтеуір, бұл дегенде талағы тарс айрылған, өзінен-өзі тұтанған жап.

Бірде колхоз кеңсесіне жиналысқа келген. Зұмырат тағы көптің ішінен суырыла шығып, ұяттан безгендігі сонша:

— Әй, салдақы, қашаңғы ши жамыла бересің. Мына көпте сенің сырынды білмейтіні жоқ. Шүйкедей қыз келін болды деп, шимаңдай ел жиналмаушы ма еді! Оның қасында сен апа-сапаң шыққан белгілі қатын емессің бе? Мұқат пен екеуіңнің некенді қиғалы жипалды мына халық. Мен куәлікке келдім,— деп айқай салмасы бар ма! Зылиқа, қара жердің жарығы болса, кіріп кетердей қысылды. Ұяттан безген жанға не айтарып білмей, естімегенсіген. Онысын мұны мойындадыға, жұрт алдында жер болғанға есептеген Зұмырат бар дауысымен:

— Тас құлақ, қар, Зылиқа сұлу, саған айтып тұрмын,— деп тепсініп, тап-тап берген. Аймандай елдің алдында мұны ашық масқараға шақырған түрі бұл. Жұртты ішке кіруге шақырып жүрген Мұқатты көрсетіп,— Әне, шықты нақ сүйерің. Шегірткенің айғырындай ысқырып, құшақтай ал. Жабыс! Жата қал! Әй, азынаған

сәуірік,— деп Мұқатты өзіне жалт қаратып,— қасиетті туған жердің киелі топырағын арам баспай, адам болсаң, азамат болсаң, бұта түбін кірлемей, ана елдеп қалмағаныңды ал! Қи жүрт алдында некенді! Ал! Көрсін менің көр болғыр көзім,— деп бар дауысымен шаптығып берсін. Дәл мынандай ұяттап безгенді кім көрген. Тағы да анадағыдай жұлысқалы бұған тұра жүгіріп еді, көп жіберсін бе? Мұқат жалт қарап:

— Не? Не деп тұрсың? Адамдықтан, ардан безген надан! Тоқтат сөзді жаныңның барында! Күн қандай пәк болса, ол да, мен де сондай,— деп қатты ашулы үн қатып, қас-қабаты дірілдеп, ішке кіріп үлгерген. Талай ерін жымырылып, талай бет пымшылды. Жазықсыз жанды арашалап та, қаралап та бір ауыз сөз айтылмады. «Өсек — өрт, қиянат сөз — дерт» демеуші ме еді. «Жазықсыз жанға арашашының болмағаны ма?» — деп күйінген Зылиқа су төгілген ыстық қоздай бор-бор күңіренді. Амалы қайсы?... Ашу-ызадан өртеніп жаздады. Не пайда, тіс жара алмады. Жанашыр жақыным дегендерге де жақ ашпады. Өзімен-өзі боп, іштей жана берді. Ақыры әбден күйінген ол «Өз елім — өлең төсегім» деген туған ауылынан біртүнде көшті де кетті. Қайда барады, не істейді,— бір пендемен ақылдаспады, өзі ғана шешті. Сондағы келген жері, маңдай тірегені осы қала. Құт мекен болды. Көп кешікпей шағындау мекемеге үй сыпырушы боп жұмысқа орналасты. Жылжып жадыраған жыл, күлін шуақты күндер өтіп жатты.

Тілегіне жетті. Балалары да азамат болды. Барағы үйленді. Оның екі «күшігі» бар. Ойлап отырса, талай өмір артта қалты. Ал Көрік...

* * *

Баласының ауыр халі... Зылиқаның тұл мүшесі, қара бақайына дейін шымырлап, жүрегі қатты шаншып кетті. Сонау жылғы Зұмыраттың буындырып, артынша көп алдында тілдеп, арына жазықсыз күйе жағатын ауыр күндердегі қара бұлт қайта торлапты мұны. Соры ашылмаған бейбақыт жан екен! Өз-өзінен қара терге малышынды. «Егер дәрігердің айтуындай болса, не болғаны...» Осы ой басына келсе, жүрегі суылдап қоя береді. Сырттан үн естілгендей болды. Елеңдей қалды. Алыпсоқ екен. Ұлып жатыр. Үні қандай жат еді. Мұң, зар! Баяу бастап, ышқына созып, ішін тартып, өкси басылады. Басылмайды-ау, тоқтай алмай, созылмалы үілге басады.

Денесі зілдей боп, Зылиқа тысқа шықты. Көзін әлі ашпаған осы күшікті Көріктің бауырына басып келгені есіне түсті. «Апа, мен тамаша арлан әкелдім. Есіктің алдына байлап қоям. Осы үйдің бір тілеуқоры болады. Мен жұмыста, сізге — серік, қасыңыздағы күзет осы. Өзі қасқыр алады. Сенбейсіз ғой, әлі көресіз,— деп жас күшіктің мойын терісін шымшып ұстап, үш бұрап,— қараңызшы, жүйрік құмайдың терісіндей кең. Қанша жүгірсе де денесі барлығып ісінбейтін, болдырмайтын мол тыныстың белгісі ол»,— деп күшіктің түбі жуан тоқал құйрығынан жоғары көтерді. Зылиқа: «Ой, обал!»— деп қалған. Көрік болса: «Көрген шығарсыз. Қыңсыламайды, тіпті. Күшті, жүйрік болатын текті иттің белгісі осындай болады дейді үлкендер»,— деп, күшігіне разы болғаны сонша, сәбидей өбектеп, бауырына басқап. Баласының мына мінезіне қызықса да:

— Қаладағы үйге иттің керегі не? Қораға тұрған қойың жоқ. Несіне мақтайсың мұны,— деген Зылиқа.

— Апа-ау, мұндай текті ит қалаға да керек. Менің бастығым Давидтің тайыншадай овчаркасы өзімен бірге тұрады.— деп ит жөнінде әңгімелей бастаған ұлына:

— Жарайды, керек етсең, қайтеміз енді, мейлі,— дей салған.

— Аты Алыпсоқ. Бұл ма, бұл әушілдегенде үнінен үй қозғалатын болады. Өзінің жүні қандай тығыз. Қырық градус аязда тоңда ұйықтайтын көкжалдың өзі.

Көзін ашып, бауырын көтермеген күшікке сонша жығылған баласына күлген Зылиқа: Қойшы енді, қасқыр алатындай мұныңды мақтай бердің, балалығың қалмайды-ау, сені де біреу соқталдай азамат, үй иесі жігіт дейді-ау, ә!— деп күлген. Ішінен: «Тфә... тфә... тәуба, көзімнің қарасы. аумаған әкесі боп келеді. Баласының бой бітім, жүріс-тұрысы, мінезінің Әлиге ұқсайтынына қуана қараған.

— Қайдағыны қайдан тауып әкелдің,— деп баласын әлі де сөйлете түскен анаға Көрік:

— Үшсандуғаштағы ескі қыстаудап.— Зылиқа көзін алмай қараған. Үшсандуғаш десе, оның бүкіл жастық, базарлы шағы есіне оралады. Әлі, қимас күндері боп басталып, одан кейінгі басына түскен ауыр күндер көлбектейді.

— Оған қайдан барып жүрсің?— Ішінен «жарықтық, ата-бабаның мәңгіге қалдырған мұрасы, киелі топырақ, Үшсандуғаш, сені көрмегелі де едәуір жыл боп қалды-ау! Өтіп бара жатқан күндер-ай!»— деп тебіренген шешесіне:

— Үш күн колхозға көмекке бардық емес пе, баяғы ауыл емес, өзгеріп кеткен. «Бірлік» колхозып қазір қала дерсіз. Заңғар. Ішіне кірсеңіз, адаммен бірге сөйлеген Мәдениет сарайы, мектебі, мәрмәрден өргепдей аппақ-аппақ көшелі үйлері... Енді, айтпаңыз, қазір колхоз совхозға айналыпты. Сол совхоздың шобін тасуға, сонда... Таудың бауырындағы ескі қыстауда үлкен сарыала ит күшікпен қапты. Бір ғана күшігі бар екен. Ол — осы. Бірнеше уақыт аңдып, енесі тамақ аулап кеткенде қағып алып кеттім,— деді. Қоңілі әлденеге алаңдаған Зылиқа:

— Маңайыңда ел жоқ па екен,— деп сұраған. Туыс-туғандарышан әлде біреуді кездестірмеді ме екен деген оймен.

— Мұқат шалды көрдім. Аппақ құдай, белі күлдіреуіштей боп еңкейіп кетінті. Мені таныған жоқ. Мен оны,— деп Көрік әлі күшікпен әуре боп тұр.

— Ауылы жақын болса, бұл соның көкқасқаларының тұқымы болар.— «Соның» деп тұр. Атып атауға — баяғы қалған көңіл шыққан жанмен бірдей. Және осы кезде Зұмырат бейнесі көз алдына келе қалды. Құлағында оның баж-бұж айқайы... Алыстан ыржалақтап: «Құрдас-ау, менің не жазығым бар»,— дей ме Мұқат? Өзі сақардан шыққан сүйектей боп әбден қартайыпты. Бойы дір еткен Зылиқа шошыған денесін жиын ала қойды. Күшікке қайта назары түсіп: «Көкқасқаның тұқымы... Иә, олар қасқырдың сырттанымен жалғыз айқаса береді деуші еді-ау»,— деп ойлады.

Сол күшік мынау: есік пен төрдей. Ұрт еті салбырап, азу тісі ақсиып, өскелең жүнді, жолбарыс түсті ірінің өзі болыпты қазір. Әлгі сарышын бір қайталап, үйдің сыртын оралып кеп, үйшігінің алдына керіскедей боп етпетінен жатыр. Көзін бір ашып, бір жұмады. Қып-қызыл шоқ. «Сұбыхан алла, қайтеді, ей, мынау!»

Зылиқаның зәресі ұшып, төбе құйқасы шымырлады. Алыпсоқтың көзінен екі түйір тас моншақ үзіліп түсті. Жас. Андыздаған кірпік — сүзгіден шыққан мөп-мөлдір. «Бұл не сұмдық? Тәңірім-ау, енді менің босағама біткен итті де жылатқаның ба? Көрер қызығым, өшпес жарығым бар деп аласұрған үмітім не боп барады? Неткен жағымсыз ырым еді мынасы»,— деп қаққан қазықтай, қол аяғынан жан кетіп, сілейіп тұрып қалды.

Алыпсоқ етпетінен түскен күйі қимылсыз. Екі көзі қан толғаңдай. От шашқан өткір жанар сексеуілдің шоғындай алаулап кетеді. Ұшқын шашып, онсыз да күйік жайлаған ананың жүрегіне қайдағы жоқ сұмдық шақы-

рады. Мұндай да болушы ма еді? Тілсіз мақұлық та қасірет сезіп, қайғы жұта ма? Тәңірім-ау, мұндайды менен басқа көрген, білген пендең бар ма еді? Зылиқаның Алыпсоқтың ырым көрсеткеп мына қылығынап денесі тұршікті. Итті ұрып-соғып үй маңайынан аулақ қуып тастауға батылы жетпеді. Бүкіл рухы, жапы шошыды, қатты қорықты. Опың үйшігіне боксесін қойып, жайласып отырды. Ит құйрығын бұлғаңдатып, қыңсылап, арқа жүнін күдірейтін еркеледі. Жүндес бауырын омыртқасына жапсырып, қылдай иіліп, тұмсығын жерге төседі. Бірі — тілді, саналы, бірі — тілсіз мақұлық дағарадай үй алдында, «не білесің, не күтіп тұр» дегендей, жаутаң-жаутаң сұлық қалды.

Айналасы көк шарбақпен қоршалған үйдің ауласына тойға келгендей жеңіл машиналар бірінен соң бірі шұбыра кірді. Көршілер де асығыс жүгіріп, қарбалас жиналып қалған. Машинамен келгендердің көбі бейтаныс әйелдер, жігіттер. Бәрінің ажары сынық, бірдеңеден шошынғандай, сәл болса да қимылдарында бөтен іркіліс бар. Қатты дауыстап сөйлемей, көп қимылдары ыммен, тұспалмен аңғартатын тәрізді.

Ең алдыңғы оқ жылапдай сумаңдап келген ақсұр машинадан кейінгі құм түсті «Волгадан» аяғын еппен басып, өзін қолтықтаған жігіттің ыңғайына икемделе берген Көрікті анық аңғарған Зылиқа лап етіп, «Күнім-ау» деп бір ғана оқшау үн көтерді, пышақ кескендей кілт тоқтап, баласын көкірегіне басты. Үпсіз егіліп, бүкіл денесі қалтырап, қара қазанда шымырлап қайпаған судай күй кешті. Сыртынан қара костюмнің бір жеңін киіп, желбегей иығына ілген Көріктің екі көзі, қолдары, мойны бұғанаға дейін ақ дөкемен мұқият таңылған. Екі қолы, әсіресе оң қолы шынтағына дейін әбден құраған қақ сүйектей боп шалынады. Көрікті ана құшағынан сүйемелдей босатып:

— Сәл сабыр етіңіз, Зылиқа апа, үйге кірсіп. Қапә, өзіңіз бастаңыз,— деген ашаң, қапсағай бойлы, көккөз жігіттің таза қазақ тілінде сөйлегеніне таңданған ауыл үй кісілері «мынау кім болды екен» дегенше, Көріктің аяғына оралған Алыпсоқтың қыңсылаған үні шықты. Ит қазір өз құйрығымен ойнаған мысықша майысып, аса сақ, жұмсақ қимылмен оның иығына асыла берді. Ә дегенде:

— Мынау қайтеді, ей,— деп тіксіне қалған көпке:

— Тимеңіздерші. Алыпсоғым-ай, Алыпсоқ!— деген Көрік ілгері беттеген бойы тежеліп, кідіре берді. Алдыңғы екі аяғын, бір жерін ауыртып алармын дегендей, Көріктің денесіне дарытпай, артқы екі аяғына тік тұра қалыпты. Арсалақтап, ырыс-ырыс. Жұп-жуан жүндес мойнын олай бір, былай бір қозғап, қыңсылынан ырсылы басым, рояльдің тілін басқандай аяныпты ұн шығарды. Енді иесін жанталаса иіскелеп, қыңсылап барып, арс-арс үріп жіберді. «Ештеме етпейді, түбі қайыр!» дегені тәрізді. Иттің мына қылығына таң-тамаша қалғандарды елең еткізіп:

— Алыпсоғым-ай, есің бар екен. Ит болсаң да менің қасіретімді білгең-ау. Тілеуқорым екенсің! Енді бар, кете ғой,— деді.

Тіл алғыш баладай үйшігіне беттеген итті Давид мінезі адамнан зият екен-ау деп ойлады.

Науқасты өзінің оңаша бөлмесіне кіргізіп, орынын жайлаған достары қамқорлығын да жасап келіпті. Радиоқабылдағыш, телевизор, домбыра, баян да осы бөлмеде. Көрік жұмсақ диванда қырынан, бетін көпке беріп жатыр. Иегінің астынан кеңірдегіне томен ысырыла түскен дәкедеи босаған дене жаңбақ-жаңбақ терісі түлеп көрінеді. Желімі көпке қызыл қағаз тәрізді.

— Зылиқа апа,— деді Давид басқалар естігін дегендей дауысын сәл көтеріп,— жасы келген кісі көп нәрсені не байқамай, не есіне сақтай алмай қалады. Көрігіңіз емханаға түскелі, әсіресе өзіңіз күнді күн, түнді түн демей, жиі қатынап жүрген кезіңізде сізді көп жолықтырдым. Балаңыздың хал-жайын білуге сөз жәрдемім, тіл көмегім болған шығар. Сол Давид есімді балаңызбын. Көріктің бригадирімін,— деп таныстырды өзін.

— Рахмет, көп жаса! Бала-шағаңның игілігін көр, қарағым. Туған баламдай көріп кетіп ем. Сол балам екеніңді жазбай танығам,— деген Зылиқа.— Көрігімнің жапашыры-ау, басқа достары, бәріңнен білмегім: не болды, өздерің айтыңдаршы? Мынау қыршыным,— деп, дауысы деуір қобалжып шықты.

— Мұныңыз енді, апа, сізге жараспайды. Ұнап тұрған жоқ,— деп бәйек болып, басу айта әрі апа коңілін көтеруге тырысқан Давид,— алып анадан туады демей ме дана халқымыз. Сол қадірлі анасыз. Сіз бүйткенде, біз не боламыз? Балаңызды жасытпаңыз. Ғылымның жетілген заманында,— деп сәл кідіріп, нақты сұраудан жалта-

рып.— тәйірі, о не етуші еді? Күші ертең-ақ, түк болмағандай, бәрі орына келеді,— деді.

— Лайым айтқаның келсін,— кемсеңдеп барып басылған Зылиқа,— бұл өзі әкесі мінезді еді. Басына батпан салмақ түссе де үгіліп, қайыспалу тән мінез еді бұған. Сол қасиетті сақтаса, кірі кеткен жібектей ертең-ақ көңілі де, өзі де жарқырап шыға келетініне сенем,— деді.

— Сене беріңіз, дәл солай болады,— деді шу ете қалған көп.

— Айтқандарың келсін, қарақтарым.

— Оу, Зылиқа, өртке түсіп, балаң аман келіп отыр,— деді, «аман» деген сөзді көтере айтып Мұсабек қария.

— Иә, десеңізші, барымтаға аттанып соққыға жығылған жоқ. Несіне сөз етеді, ей. Еңбек, адал қызмет үстінде..

— Дұрыс айтады. Қоғамдық міндетті атқару кезінде болғаншың бәрі құрметке не...

— Оларың рас. Айналайын халқым ұрпағына қамқорлығын жасап жатыр. Тәуба, өкпе-назым жоқ. Міне, бәрің бірге туған бауырдай... Әшейін балам кеміп қала ма,— деп сөзінің артын жұтқап ана екі көзі таңулы Көрікке қарап ымдап, алақанын жайды. «Не болды» дегені.

— Ілімі өскен, адамы айға қонған заманда орпына келмес не бар,— әркім өз ойын, өз пікірін айтып, үй-іші ду-ду. Манағыдай емес, бойы үйреніп, өзі көріп отырған көп жайға коңдіге бастаған Зылиқа байсалды сабасына түсе бастады.

— Басқаның бәрін айтпағанда,— деді көңілді сәтті пайдаланған Давид көпті сөзге тартып,— әлгі итке таңым бар. Қапдай есті өзі. Көрікке Зылиқа анадан соңғы жанымен езілген жап иесінен соны көрдім.— «Қане, дәл екеуінде жаның құрақ ұшқан қайсың барсың?» дегендей, отырғандарды көкшіл көзімен бір сүзіп өтті. Кең үйдің бұрышында егде тартқан ақсары әйелдің тасасында кекілі маңдайына бұйралана ұйысқан аққұба қыз оның назарынан тыс қалды. Беті бір ду еткен қыз, өзін көріп қоя ма дегендей, әлденеден қуыстанып, қысылғаннан бетін төмен бұрып үлгерді.

— Айта көрмеңіз. Бәрінен де таң қалдыратыны — Көріктің жарақат алуынан бірер күн бұрынғы сарыала төбеттің таң ата, күн батар алдында бөтасы өлген түйедей мұңмен күңіренгенің, ұлығанын естісең. Тас атып, жекіп қойғыза алмадым. Неғылса да,— Мұсабек баладай таңтамаша қап,— ит жеті қазынаның бірі дегенге көзім анық

осы жолы жетті. Япыр-ай, келетін жақсылық пен жамандықты алдын ала сезінеді екен-ау,— деп тоқтады.

Алысқоқ төңірегіндегі әңгімеге әркім өзінше үлес қосып, талай иттің сырттаны туралы бұрын-соңды айтылып жүрген аңыз едәуірге созылды. Төрт болмелі үйдің іші көңілді әңгімеге толып, түннің ортасы ауғанша ауыл адамдары, Көріктің достары шілдеханаға келгендей тамашалап отырысты. Қаншама әзіл-оспақ, күлкі думаны қызса да, Көрік селт етпеді. Келген бойда диванға қырынан қисайған қалпынан бір рет қозғалып, түзеліп жатқан болды.

Жайшылықта от басында дән терген тауықтай аузы дамыл ташпайтын жігіт тілі байланғандай үнсіз. Не көрді, не істеді — шешесіне жырдай ғып айтып, күлдіріп отыратын жайдары жан біржола сөніп қалған. Ақ көбік басқан бураның омырауындай боп алқымы, көзі таңулы ол жұрт ду күлгенде сәл елең етіп, басын изегені болмаса, ұйқылы-ояу жандай сұлық, салқын. Баласының көңіл күйін қас-қабағынан танып білетін ана оның әр қимылын жіті бағып отыр. Сонда оның тозған, қасаң тартқан жүйкесі ширатылып, жүрегі шымырлап, сыздап қоя береді. Маңдайынан шып-шып тер шығады. Алғашқыда Зылықа баласын мыс балқыған қазанға түсіп кетті деп естіген. Ол түсінігінен әлі қайтқан жоқ-ты. Сондықтан, Көріктің мына халіне мың тәубе келтіріп, ішінен шүкірлік етіп отыр. Өзінің бала күнінде шешесі қайнатып отырған құртқа бір баланың түсіп кетіп, табан астында күйіп өлгенін көрген. Сол сұмдық әлсіп-әлі көз алдына келе беріп еді. «Мұнысына тәуба. Біржола күйіп, пісіп қалса, қайтер ем? Әйтеуір, қол-аяғы сау, жас қой. Мүмкін, айығып, жазылар», — деп өзін бекітеді. Бойына сенім шақырады. Бір ойдан бір ой жел айдаған толқындай ұласа береді. Ұласа береді. Сөйтіп титықтап шаршап «не да болса тәуекел, көрдім. Тас түссе талайымнан», — дейді қатты үнлеп.

— Зылықа апа, — бұл Давидтің дауысы — балаңыздың тез сауығып кетуіне тілектес достары бүгін қасында болды. Ертең бізге жұмыс. Кетуге рұқсат етіңіз. Біздің Көрік жаны көзге жалаудай желбіреген таза, ақкөңіл азамат. Осындағы достары, бүкіл мыс балқыту заводы оны жақсы біледі. Сол мінезімен, адалдығымен бәрімізге қымбат, қадірлі. Қазақта ақкөңілдің аты арып, тоны тозбайды деген нақыл бар.

Ендеше, ондай адам өмірден опық жеуге тиіс емес. Балаңыз әлі-ақ жазылады. Көріктің электр шоғындай

жарқыраған қарақат көзі күлім қағып, ертең-ақ достарымен қауышатыны сөзсіз,— деді жүзі осы қысқа сөз үстінде әлденеше құбылып.

— Көп жаса! Бізге тілеген тілегің қабыл болсын. Құрбыңа деген сүйіспеншілігіне, адалдығыңа өмірі қарыздармын. Ана тілегі — сендердің амандықтарың, заман тыныштығы. Бақытты өмір сүріңдер,— деп, бүгінгі қонақтарын риясыз ақ пейілмен шығарып салды ана.

Баласымен оңаша қалған Зылиқа есірік күй кешті. «Көріктің электрдің шоғындай жарқыраған қарақат көзі әлі-ақ жазылады» — құлағына осы сөйлем қайта-қайта жаңғырыға берді. Арғы түп мағынасына үңілген сайын өзін қоярға жер таппай, сарсаң болды. Енді, міне, шапырап жұтып, аһ ұрған ол не олай, не бұлай жүре алмай, қол-аяғы ұйып, мең-зең. «Сонда не болғаны... Көріктің көзіне бірдеңе...» Көрік үн-түнсіз қалған. Әлгіде ғана ақар-шақар шат күлкіге толы шаңырағы қаңырап кетті. «Ендігі көрер күнім осы ғой...» Зылиқаның көкірегін қақ айырған ащы демі бұрқырады.

«Әкемнен жас қалып, жесірлік азабын тартса да, қос балапаным деп, еш нәрсеге мойымай-ақ келіп еді. Бүкіл өмірі, жетем-жетем деп, үміт құған қайран анам, саған масыл болмасам петті», — деп өзімен-өзі арпалысқан Көрік булығы күрсінді. Екі мұңлық — ана мен бала біріне-бірі ашық тіл қатудан қаймығатын сияқты. «Қыбыр етпейдер. Не істесем де ендігі ерік менің қолымда!» — деп қатал тағдыр тас қазығына мықтап байлапты. Талқының тісіне түскен қасаң терідей қақырап түсер көкірек шерге толып, сыздатып алып барады.

Жарқырап жанған электр шамы ғана қап-қара көрдей мұң басқан ананың шерлі жүрегіне сәл сәуле шашады. Дәтке қуат. Ол әлі түреген тұр. Бұл күнде бүкіс тарта бастаған бір кездегі қышша белінің үзілердей талғанын да ұмытқан. Қаққан қазықтай қалшып қалған. Кең маңдайына жас кезіндегі айдың сынығындай боп қиылып тұратын қап-қара қасы, ұзын кірпіктері сирепті. Бүйрек беттен қызыл қашқан. Әжімізі — суы тартылған тақырдай мың сызық торлапты. Ыстан шыққан терідей боп арып, қатып ысылған. Ұйқыдан оянған жандай, әлдеп уақытта тоңірегін шолып, жай басып Көріктің қарсы алдына кеп, тізе бүкті. Баласының тыныс алған демі болар-болмас қана білінеді. Ұйықтағаны, не ояуы белгісіз. Оның бетіне тамсанып, сүзіле қарады: «Шіркін, жаны басқа тіршілік-ай,— деп күйзелді ана,— мұндай қасіретті көрмей-ақ, арсыз жан шығып кетсе қой. Әйтпесе, баласы

үшін құрбандыққа шалынуға қай ана бармас. Құрсағымды жарып шыққан сәбиім, сенен артық, сенен ардақты мен үшін бұл өмірде не бар? Нем қалды енді менің!» Зылиқаның көзінен жылжып жас сорғалады. Дауысын созып, көкірегін толтырған қайғысын шығарып, аңырап жылайын десе, тағы жасқанады. Одан не өнеді? Өзін-өзі ежегейдей сығымдап, қысады кеп. Сабасына түсіп: «Шыда, Зылиқа, ақырын тос!»— деп күрсінеді қалжыраған ол.

Көрік апасының қасына кеп егіліп отырғанын білген жоқ. Өз ойымен өзі болып кеткен. Ол қазір мойнына түскен бұғалықтан құтылмасып білген шу асаудай тағдырына көнген. Тек таусылмас ой үстінде. Тапжылар емес. Жансыз мүрде тәрізді. Оны сағым қиял алып қашып, мүшкіл хал, сұрапыл дауылмен арпалысқа салған. Бік етпей, «не болса да көріп алдым» деген қайсарлық оны біржола билеген. Бірде көз көрмес боран, бірде ұйытқыш, дүниенің бар қоқысын бауырына жинап, жұта тартқан долы құйынмен бірге ыбырсып бара жатады. Аспанға арқырай, долдана ұмтылған ақ жал, көк сауыр толқынның арасында бір батып, бір шығып жүреді. Немесе қас қағым сәтте өрекіп жанғап өрт, алаулаған жалын, алапат ыстық ортасында аласұрады. Енді, міне, қарашы, бір уыс, бір уыс-ау, шөкімдей жел көтерген ебелек боп ұшып кеп, пышырлап жана жөнелді. Сұмдық азабы жанын жеп, қатты шошынғаны сонша, «Апа!» деген дауысы барқырап шықты. Бүкіл тағат, шыдамын пәршалап шыққан ащы үні өзін де селк еткізді.

— О не, жаным? Шыбыным-ау, шырағым-ау, не болды? Шошынғаннан саумысың?— деп жапы үстінде шыққалы қасына тақалған Зылиқаға баласы үн қатпай, тілін тістеп жатып қалды. «Қайран анашым-ай, қас қақпай қасымда отыр ма едің! Азапқа салдым-ау жаныңды. Сенің менен күткенің осы ма еді? Мен бейбақтың жарық дүниеден тілегені, аңсағаны не еді? Не?! Не?!» Бұл сауалды кімге қойып жатыр, кіммен бетпе-бет сайысқа түсті? Оны бағамдап жатқан ол жоқ. Шыр-пыры шықты. «Өмірден сарғайып тосқан рақатың осы ма еді. Енді қайтейін, сенің күйзелген жаныңды немен жұбатармып! Басыма түскен ауыртпалықты саған қалай айтып, қалай жеткізермін. Тағдыр салған тауқыметке лаж қайсы? Шыда, жаным, шыда, омырауыпан мейірім бұлағы төгілген қасиетті анам менің! Бақытсыз бөбегіңнің азабына жаныңды қинама! Қинамашы!

Менің құбылам, табынатын төңірім жалғыз сен! Соны

кәрі жүрегіңе, мәңгіге оты сонбейтіп жүрегіңе мәлім ет! Енді белінді бу, мықты едің ғой. Ер жүрегің бар еді...» — Көрік осы сөздерді апасына айтқысы келді. Тілі таңдайына жабысып қапты. Аузын аша алатын емес. Жағы біржола қарысып қалғанға ұқсайды.

Бар деміп ішіне тартып үнiлеген Зылиқа қат-қат тамған көз жасып сүртіп, суынған болаттай түске енген. Әлiдегi дiр-дiр атқақтаған жүрегiн басып, iштей қайрат еткен адамның сиқына түстi. «Қайтейiп, қолымнан не келедi? Өлiп-өшiп жатқан аз ба? Мұнысына да шүкiр...», — өз белiн өзi бекiттi де:

— Көкeнжан, қатты шошыдың-ау, күйгеннiң шошығаны жақсы деушi едi үлкендер. Түбi қайыр болар. Болғанға болаттай бол. Ендiгi жерде белiңдi бекем бу. Шыдамдылық шыңға шығарады, — деп баласына бiр сыпыра жұбату, ақыл айтқан болады. Қарлығаш қанатымен су себедiсi бұл.

Сол алғашқы түн. Көрiктiң емханадан шығып, үйге келген түнi соншалық ұзақ болар ма! Таң атпай қойды. Қоңыраулы сағаттың анда-санда зыңғыр еткенiнен бөтеп бөгде дыбыссыз мүлгiн, өз демiне өзi тұншықан үй едi бұл. Көрiктiң ойда жоқта төтеп жазымға ұшырауынан бұрын, ерте, таң алды, кешқұрым тұмсығып көкке көтерiп ұлып алатын Алыпсоқ та үнсiз қалыпты. «Төңiрiм-ау», — Зылиқаны қиял шабарманы жетегiле қайта алды, — о заман да бұ заман, иттiң мұндай ырымын кiм көрген! Ит екеш ит те иесiне төнген қатердi күнi бұрын бiлгенде, — деп шыңырауына бойлап, — ана сорлы аяғармадым ба? — Ол ендi қалтасында бұрын болмаған дүниенi iздеп, өзiп-өзi тiпткен пақырдай болды. Сана сандығын, ақыл қоймасын ақтарып, берекесi кеттi. Сондағы айтары: «Ит құрлы түйсiк, сезiмiм болмағаны ма?»

Шалқалай жатқан Көрiк оң жамбасына аунап түстi. Үй iшiне бозғылтым сәуле төгiлiп, күн шығып қалған шақ. Жаңа ғана тысқа шығып, қайта келген ана баласының жатысындағы өзгерiстi байқап:

— Көкeжан, тамаққа көңiлiң шаба ма? Не қалайсың? — деп тiл қатты. «Бастады... қалай етем? Кiмнен көмек сұрармын? Бишара шешемдi бiржола тұғырлататын сор болмағанда, не болдым? Ей, сормаңдай болған басым-ай. Не iстермiн? Бұдан да бiржола өлiп кеткен артық едi-ау! Бар сенерi басына сор болып, арылмас бейнет болып... Қор болып жатқан ана қайбiр жетiсер! Не оңушы едi! Не iстермiн, амалым қалды ма?! Жан-жағым тас қорған!» — Өзiн-өзi iштей жеген ол сыбырлап:

— Таңдайым кеуін жатыр. Минералды су болмаса,— дегенді зорлапа айтты. Жаңа байқады. Кеше достары шыны сылдырлатып жатыр еді. Сарыағаш суы екен. Бірнеше шөлмегін мұның диванының бас жағына қатарлап тізіп қойып кетіпті. «Өзі тапсырды ма әлде достары мұның шөлдегенде осындай зәм-зәм суып іздейтінін күні бұрын білгені ме?— деп Зылиқа астыңғы ернін тістеп,— құлыныма осы күннің рақатып көруді жазбаған құдайға не айтайын,— деп кемсеңдеп барып зорға басылды. Іші алау-жалау боп кетті. Қолындағы шынының тығынын қалай ашуды білмей, олай-былай бармағымен қозғап жүр. Өздігімен алына қояр түрі көрінбеді. Аузына апарып күрек тіске басып, шетінен қайыра көтерді. Газы шықпасын деп тығыздап бекіткен темір тығын қайдан бола қойсын. Оның есесіне онсыз да түбі шіріп, босап тұрған сары тіс бырт етіп түбінен омырылып, сау ете қалды. Аузы судай қанады.

— Зылиқа, ә, Зылиқа,— үйге дауыстап кірген Мұсабектің кемпірі екен,— әлі ұйықтап жатырмысың?— Өзіне өзі сөйлеп,— Шаршағап гой, әбден жүйкелеген байғұс, бүгін баласы келгесін, емін-еркін ұйықтаған екен де,— онсыз да ашық тұрған төр үйге самбырлап кірді.

— Зәуре, е... өзің бе, ненің ұйқысы,— деп үнін шүйкедей созып,— мына әдіра қалғырды аша алмай, тісі құрғырды ошырып алдым. Көкейжан шөлдедім деп,— деді.

— Тәйірі-ай, бері берші,— деп Зәуре қолынан қалай шыныны лып еткізіп алса, солай пышақтың ұшымен темір тығынды лып шертіп жіберді. Газы бұрқырап төгілген суды шай кесеге шүпіледте құйып, Зылиқа Көріктің алдына келді. Қолы, басы таңулы оның қолтығынан демеп, еңсесін көтеріп, кесені аузына тосты. Жатып тамақ ішіп көрмеген жігіттің де, екі қарттың да ыңғайлары үйлеспей, қарбаласты. Шынтағын тіреп, мойнын созып, шөлдіркеп, мұп-мұздай суды жұтып жіберген Көріктің маңдайынан тер бұршақтап қоя берді. Көзі таңулы. Жұтқыншағы боялған қызыл асықтай жұтынған сайын ойнап, қозғалады. Манадап осы жігіттің бет-аузында бірдеңесін жоғалтқандай тінте қараған Зәуре ішін тартты. «Бишараның баласы біржола мүтедек боп қалған-ау! Шамасы, осы балада көз жоқ шығар»— әзірге сыртқа шығармаса да, осы байламға мықтап бекінген ол:

— Көкейжан, көзің амап ба өзі? Қос шырағың сау болса, дүние-малың түгел. Екі аяқ, қол, тіпті, қалған он бір мүше дүниенің жарығы — көзге қайдан жетсін!— деп бір жағы мүсіркеп, бір жағы жаны ашып, ағынан

жарылған боп, өзін күпті еткен жәйтті сұрап қалды. Зылиқаға қолқабысын тигізген боп, мұның басын сүйеген қалпы, жастығын көтеріп сап, бір қаланы дүр сілкіпткен оқиға, жас қыршынның қазіргі хал-ахуалын білуге бар ықылас-ынтасын аударды. Үні жылы, сөзі майда, қолы да епсекті екен. Бірақ күнде анасындай қадірлеп жүрген көрші кейуананың сауалына Көрік жауап бермеді, не десіп? Бәріп тәптіштемей-ақ, сырт көзге көрініп тұр. Ал басқалардың көңілін көбірек аударған көзінің жәйі мұның өзіне де қараңғы.

Шынында, көзі орнында бар ма? Көре ме? Әлде... Дәрігерлер бұған ашып әлі ештеме айтқан жоқ. Бұл өзі дәлдеп ол жайында сұраған да емес. Дәрігердің қатты тапсырғаны: көзіндегі дәріленіп мұқият байлапқан дәкені қозғауға болмайтындығы. Ол өте қатерлі нәрсе. Оны тек емдеуші дәрігер өзі шешіп, өзі қарайды. Алғаш өзі етпетінен құлап, қышқыл сұйығы шалп етіп төгіліп, қоз алды лапылдап, қызыл ала жалын өре жөнелгені, бүкіл омырауы тосіне дейін тұз құйғандай удай ашып кеткені есінде. Сонда екі қолымен қорғанып, шоқтай боп тиген ыстық алаудан жасқана аласұрған. Әйтеуір, тұтасып лапылдаған от-жалын денесін күйдіргенін анық біледі. Содан кейін бұл жарық дүниені көрген емес. Тұңғыш тереңге шым батып, қордей қараңғылыққа енгенін анық біледі. Содан бері неше күн, неше түн! Қайша тәулік денесі өрт болып, ыстығы көтеріліп жатты. Сондай дерт болып жабысып, күйдіретін не сұмдық?! Терісі тырысып, сәл қимылдаса, қатқан көңдей қақырап, жанын тырнағына әкелетін. Жан, қай жері ауырса, сонда тұрады деген рас екен. Шыдап баққан. Азу азуына қадалып, тістенген күйі жағын ашқан емес. «Әу» деп құлағанда бар дауысымен ышқына айқай салғаны құлағында қалыпты.

— Күйді! Күйіп қалды-ау!

— Әттегене-ай, бекер-ақ жұмсаған екенбіз,— деп тұра жүгірген достары қышқылға малшынған киімін қалай жыртып алғанын бұл білген жоқ-ты.

Цех іші күндізгідей жап-жарық. Едені айнадай таптаза. Бөлек-салақ ыбырсыған ештеме жоқ. Неге сүрінді, қалай құлады? Қатер құшағына ілігетін реті жоқ. Сонда... одан әрі сансақ ойға шомып, өзінің осы күйге душар болуы себебін таба алмай қойған. Тұсауы кесілмеген баладай аяғы аяғына шалынып, етпетінен түскені өзіне әлі жұмбақ. Зәуре апаға не деп жауап берсін. Әр-берден соң ішектей шұбатылған ойдан қажитыны бар. Әбден ме-зі боп кетеді. Ештеме ойлауға тырысады. Ақпайтын

қара судай мөлдіреп, тыншып жата қалады. Бірақ адам ойсыз, қиялсыз өмір сүре алмайды екен. Қаншама сол жүйкелеткеп қиял соқпағып баспайын десе де, бір ілгешек табыла кетеді. Міне, қарашы, енді Зәуре апа келіп, титықтап құр сұлдері жатқан, неше күн, неше түн мұны сарсаңға түсірген сауалды жаңғыртып, бүйірінен қойып, тағы шерменде күйге салып отыр. «Қайтесін, көрші болғасып, өзінше жанашыр тілеуқорлығын білдіргені шығар»,— деп бір қойды. Екі кейуана өзін төңіректен жүрген тәрізді. Ыдыс-аяқ сылдырап, сүйрете тырп-тырп басқан аяқ дыбысы естіледі.

— Әне, бір столды таяп қойсаңшы Көрікке қарай. Бір шетін мен көтерісіп жіберейін,— деп сөйлей жүріп,— әй, белі құрғыр кілт ете қалды-ау.— Зәуренің өз белін ұстап, шойнаңдай қалғанын көзі көрмесе де Көрік біліп жатыр.

— Бишара кәрілік қой жағалап, жіңішкелеп бой үйретіп жүрген,— деп күрсіне күлді тағы өзі. Күлкісі жез қоңыраудай сылдырап шықты. Әлі сыңғырлап тұр. Көріктің жүрегі шымырлап: «Мына күлкі... Япыр-ау, Сәннің күлкісі. Иә, Сәннің...»,— деп қозғалақтап қалды...

— Әй, жүгірмек, сен осы үйге неге келгіштеп кеттің?— Зәуре ананың сондағы зәрлі дауысы бұл. Жаулығының астына күмістей жылтыраған самай шашын жинастырып, бойын тіктеп, «келсең-кел» деп жекпе-жекке шақырған батырдай, пештің аузында жатқан шымшуырды қолына ұстай түрегелген,— Шық үйден!

Көрік қипақатп:

— Апа, жай бір жұмыс... Сән деген...

— Әй, кет дегенде ит те кетеді. Қызда не жұмыс болушы еді, әдіре қалғыр. Шық жаныңның барында! Шымшуыр жейін демесең,— деп қуып шықса да, аузы жалпылдап әлі сөйлеп жүр. Бұл есіктің қайрылысында тыңдап тұра қалды. Сән ана жақта есігі ашық түпкі үйдегі шарайнаның алдында шашын тарап әуре. Шешесінің мінезіне реңжи ме, қыз қабағын түйіп алыпты. Көрік бәрін көріп тұр. Зәуре апаның мәдениетсіз мінезіне наразы тәрізді:

— Жаман, шірік неме, о несі, ей, қылқып келеді де тұрады, қу жегімек!— Көріктің жанына осы сөз қатты батты. Әйтсе де шыдады.— Кинә, тілбізір, тәнсі дей ме, таусылмай кеткен не пәле?— От басын сыпырған боп, одан әрі аяғын бір-екі басып, ананың өз бетін өзі шымшығанын анық көрді. Енді Зәуре Сәнге тиісті:

— Сен қызға бетін опалаған не керек? Қарашы, қан жалаған қаншықтай анау ерініңді. Ұятсыз, арсыз болға-

ның ба? Енді қайттім мынаны,— екі алақанын жайып, жан-жағына шарасыз қарады.— Ойбай-ай, бетім-ай, құдайдың берген көркіне май, далап, мына күйе жақпай-ақ, жалпақ дүниеде қатардан қалған жоқ едік, жасанды әдемілікпен қатарымнан озам деп жүрмісің, ей, мисыз! Әлгідей қу сирақ онсыз да,— деген Зәуре сөзінің соңын айтпай,— өйтіп боянып қуыршақ болғанша, мына күзелген басыңа ақыл, сана жинасай. Тірсекке түсетін білектей бұрымды бір құрттың. Енді қой, енді,— деп шаптығын жөнелді.

— Жұрттың бәрі...

— Ой, сен қыз, қит етсе, «жұрттың бәрі» дейтінің не осы маған, қақ бастан салып жіберейін бе?— деп қызының қасына екпіндей басып жетіп барды.— Жұрт жынданды деп, сен де жындануың керек пе? Қандай шаш еді, сегіз қатар қып өріп, шолпы мен үкі тағып, бүкіл бір көшенің жауын алып, аузынан суын ағызып, таңдайын қақтырып едім. Зая кеткен еңбегім-ай! Айтты не саған, айтпады не! Тәйт, түрін жұлған тауықтай.

— Апа, енді мен сіз үкілеп қоятып бала емеспін ғой. Өз заманым, қатарым бар. Солардан қалай бөлінемін. Қазіргі жаңа салт-дәстүр,— Сәннің сөзін бөліп, айқай салған ана:

— Бетім-ау, мынау есалаң шығар. Не деп тұрсың, ей?! Не дейсің, құлағыма естіртіп айтшы,— Зәуре жаулығынан құлағын ашып,— қайталаны әлгі сөзіңді. Салт-дәстүрі несі, ойбай тағы,— деді күйіліп.

— Сізге бірдеңе болған ғой өзі,— Сән жүре жауап қатты.— Зауал шақта соншама терген. Өзі түкке түсінбейді де, жұртты милау көреді...

— Сол-лай-ма?! Сола-й-й де. Өстім, бойжеттім де!— деп бойына ашуын жинаған ол,— Қане, қане, аттап басшы аяғыңды табалдырықтан. Сирағыңды қырқайын!— Долданған Зәуренің ақсары жүзі алаулап, қызарып кетті.

— Мамасы-ау, бұныңыз не? Сізге лайық мінез бе осыңыз. Мен баяғының қызымын ба?

— Не деп тұр мынау, жұртым-ау! Еститінім осы ма еді? Баяғының қызы шешеден тумап па екен? Қызға қырық үйден тыю деген атаның нақылы баяғыда айтылмай, бүгін айтылған, а? Осы заманның қызы секеңдеп, жыңды көбелек боп кетсін деп қай за күнде жазылышты, айтшы? Көрсетпші маған! Сол за күнді жазған адамға өзім барайын.

— Не десеңіз де, апа, сіздің осыңыз теріс.

— Бетім-ау, тапқан анасына жөн үйрете ме мынау,— ашу бұған Зәуре бой-бой терледі. Сән орындыққа отыр-

ды. Шеше әлі түреген тұр. Екі көзін алар емес бұдан. Сәл бұрылса, қызы қаша жөпелердей, қас қақпай қалған.

«Бәрің бүлдірген, Көрік, сен өзің. Неменеге жүгіріп келе қалып ең? Менің мамамның мінезін білмейсің. Ашуланды ма, бітті... Өзіңнің шыдамсыздығыңнан көр. Екі ортада кинодан қалдық. Өте қызық деп еді». — Сән ыза боп отыр. Туған шешеге қалай қарсы келеді. Онда бетпақ атапбай ма! Жағатап айтқанға бұл жарықтық көне қоятын адам ба! Әрі-беріден соң, шын ашуы келсе, өрім-өрімді шығарады, онан да... «Уақыт әлі ерте — сағат сегіз. Соңғы сеансқа үлгіруге болады. Бұрқ-сарқ қайнап-қайнап, қазір-ақ ашуы басылар. Өзі де ұмытып кетуші еді ғой, көрерміз». Сән жалма-жап шешініп, көшеге шығатын киімін тастағанда: «е, бәсе, осылай болса керек, енді кете алмассың», — деп, манадан тапжылмай тұрған Зәуре ауыз үйге беттеген. Одап қораға барды. Андушыны алушы жеңеді демекші, осы қағаберіс сәтті пайдаланған Сән лып беріп кетіп отырды. Жай кетпеді, «ашумен өкпелеп жатып қалды» деп ойласын деп, түпкі үйдің есігін кілттеп, жауып кетті. Едәуір уақыттан кейін сырттан оралған шеше есікті бірер рет тартып, ашылмаған соң, қағып, «Сән! Сән! деп дауыстады да:

— Жат! Ұйықта. Сен ашулашып, қиын қыласың ғой маған. Төркіміме апарып тастарсың — деп күлген. Азғана ұсақ тұяғын өрістетіп кешқұрым оралған Мұсабек:

— Кімге приказдап ақырып жатсың. Әйтеуір біреуге сөйлемесең отыра алмайсыңау, ә? — деп кемпірін қағытқан.

— Кімге айтушы ем, сенің бетімен кеткенің. Жалғыз еркең де! Бетім-ау, не істерсің бұған. Күніне кинә. Тіпті жосықсыз шопаңдап барады. Қамап тастадым, әне! Жатсын әрі! — долы кемпір бірдеңеден белең алғандай шаңқылдап кетті.

— Сен бе, сен! Бір жапырақ соған күн берме! Қамап тастағаның қандай тапқырлық еді. Басында шайнам ми жоқ сандырам, не білер ең сен! Ой, өз қатарымен ойынсауығына барса, барат та. Мылжа-мылжа шіріген жаужұмырдай сенің қай сәулетіңе қарап отырады, — деген Мұсабек Зәурені біраз жерге апарып еді. Оған болатын Зәуре ме:

— Соқ, соға бер! Сенікі әйтеуір ауыз болғасын сөйлейдінің кері ғой. Өсіп келе жатқан қызды шеше тыйма, әке сөйлеме, не боп кетер екен. Масқара болсын ба? — деп бажылдап жөпелген әйеліне Мүсекең қолын көтеріп.

— Тоқтат! — деп қатты ақырып қалды...

Сол кеш Көріктің көз алдына қайта оралды.

Қабырғадағы айнаға жарқырап шағылған электр жарығы үй ішін жайнатып жіберген еді. Бұйралатып, қара бөріктей етіп, жан-жағын тегістеп қиғап шаш Сәнге жараса қапты. Көкшіл түсті гүлді көйлек ақ құба қыздың ажарып аша түскен. Екі иығын кезек қозғап, олай бір, бұлай бір айна алдында ойқастап сәндене қарады. Төңкерілген кішкене кеседей алмасы көгілдір көйлектің кеудесін көтере түсіпті. Түп-түзу ақ балтыр анау. Еліктің лағындай ойнайды өзі. Аппақ тамағы мойнын бұрса, сазанның жонындай жалт береді. Сүйріктей ақ саусақтардың бүйрек бетке опа, далапты сылап жатқаны қандай сүйкімді. Онсыз да ұзын, ірілеу, кірпіктерін қап-қара етіп бояп тастады. Енді, әне оймақтай, жіңішкелеп тілген әбден піскен әңгелектің қиындысындай жұп-жұқа ерінің қызарта бояп... аузынан суы ағып кеткенін Көрік андамай қалды. Тамсанып, аққан сілекейін сүртіп тастағалы қолып аузына апарғанда өзінің мүшкіл халі есіне түсті. Әлгі көргенінің бәрі елес боп, өкініш боп кетті. Өл бұдан кейін тоқ соққан жандай қимылсыз қалды. «Әттең дүние-ай, келмеске кеткен өмір-ай». Қамығып іші алау-жалау боп, жүрегі өрекип тулады. Қайдағының кеп, ойға оралуын қарашы! Сол Сән ең болмаса, иә деймін-ау, осындай азап қинап, тән езіліп, жүрек сыздап жатқан күндерде қалың қалай деуге де жарамады емес пе? Ол сондай түйсіксіз, қатыгез жан ба еді. Адам аласы ішінде деген осы ма? Өткен күндер-ай...

Оныншы класта оқып жүрген кезі. Мұның қолтығына кіре түсіп «Көрік, Көрік» — деп, бұл үндей қоймаған соң әлгіденде жақын бауырына тығылып «мен мұғалім көріп қоя ма деп қысылып барам. Ал, сен есінде ме «Бүгін тамаша қызық кино бар. Төгілген махаббат. Барайықшы, жаным! Билет дайып» деген сөздер жазылған тілдей қағазды алдыма сыра бересің. Бетімнен отым шығыш барады. Қағазға қол созсам, жаным қоса шығардай. Алып жыртып тастауға да дәрменім жетпеді. Мұғалім екі көзіп менен алар емес. Орнынан тұрған бойы қасыма келіп, көз жүгіртіп оқып шықты. Масқара болдым-ау, ұрсады-ау, апама айтады-ау! Қызың жігітпен хат алады. Тәртіпсіз деп. Жаным шығардай қысылды. Мұғалім ұстамды кісі еді. Жымың етіп күлді де қойды. Қандай мәдениетті адам десеңші. Класта, балалардың алдында жер-жебіріме жетсе қайтер ем.

«Жақсыға ишарат сөз жетер» дегендей дұрыс еместігін сәл түйілген қабағымен танытты. Қысылғаным, ұял-

ғаным сонша, жердің тесігі болса кіріп кетер едім. Ал, егер апам болды ғой, мұғалімнің орнында. Бәрі бітер еді. Бірнеше күн әбден көнтақа болғанша құлақтың құрышың жер еді. Мана өзін келіп кеткен соң қолға алды кеп,— деді Көріктің есіктің қайрылысында тұрып бәрін естіп, алғанын білмеген Сән. Ағыпап жарылып бар сырын ақтарған Сәнді Көріктің жүрегі елжіреп жақсы көріп кетті. Оны аймалағысы келді. Кинодан жаңа шыққан көпшілік сапырылысып өтіп... Қазір Сәнді дүниедегінің бәрінен қызғанатып тәрзіді. Бәрі бұған анталап қарап, қане қайтер екен — деп тұрғандай жан-жағына ұрлана қарады. Өзі едәуір алқынып, жүрегі дүрсілдеп тұр. Аяғын зорға басып ілбіп, бүкіл жан-тәні езіліп, сүйгенінің ыстық деміне мас болғандай күй кешті.

Үйлерінің қасына мана келген. Осы жерде, иә, осы өз үйлерінің қасындағы теректің түбінде Сәннің оймақтай аузынап сүйді. Қыз ерні бал ма, от па?! Байқай алмай қалды. Жүрегі үріккен көжектей атқақтап кетті. Сән, иә Сән болса, еріген сары майдай, сүттей жарық айдың астында мұның құшағында көзін бір ашып, бір жұмады.

Оныншы класта оқып жүрген кезі... Сол түпде айнымас серт пен мәңгілік махаббат есігін екі жас имене кеп қағып еді. Көрік: «Сәнім, жаным, қаным, арым, бағым, барым»,— деп, қыздың ақ бетін айға көрсетіп өпкенде, «Көрігім, серігім, ерігім, көрігім!» деген қыздың сондағы құштар жаны сол бойы бар бояуымен қазір де мұның көз алдына келді. Түс. Көрген түс қой. Жалт етті де, жоқ болды. Көрік қайта күйзелді. «Егер сорым қайнап, бір-жола кеміп қалсам ше?..» Одап әрі жігіттің ойлағысы келмеді. Жүрегі шошып, жан түршігер сұмдық сезгендей бүкіл денесі мұздап қоя берді. Басқа дүниеден азат, тымтырыс қалды. Екі қарт ана да аңысын аңдап, бұған тіл қатпады.

Арада бірнеше күн өтті. Көріктің дәрігерге көріпетің мезгілі де жеткеп. Жанға түскен жараның жазылуы қай кезде оңай болған?! Бір үміт, бір күдік қамалаған жігіт дәрігерге көріпетіп күнді ұйқысыз қарсы алды. «Егер...» Оның басына келетін ой әрқашан осы сөзден басталады. Сонда үрейлі сезім қалт тоқтатады. Құзардың басынап сәл қозғалса, сырғып түсіп кететіндей, басқан жері қопшып тұрған тәрзіденеді. Бүкіл денесі мұздап, қаны жүрмей, тоқтап болады. Неткен үрейлі, сұмдық! Оның қаһарынан шошынған ақыл-санасы дәрменсіз күй кешеді. «Егер»— ар жағы түпсіз ұйық, батпақ боп, мұның бойына желім боп жабысып, жылым болып жөнеледі. Сонда

күні кеше енесінің о жақ, бұ жағына құлдырай шауып жүген құлындай тәтті өмірінің бір тарының қауызына сыйғанына таң қалады. Әттең, дүние...

Зылықаның қолтығынан ұстап келеді. Қалолшы кеңдеу ме, аяғып тырп-тырп басқаш анасы: «Маған таяна жүр». «Алдыңда кісі келеді. Байқа, қағып кетпе»,— деген ескертулерін жиі қайталап, жағы бір тынған жоқ. Осы сөздерді айту анасына қандай қасірет боса, естіген Көрікке қисапсыз азап еді. Кеше ғана бір көшеге бір өзі сыймай, шалқақтап, өмірдің таусылмас қызығын, бақытын еншілеген жанды мұндай халге душар болар деп кім ойлаған! Енді, міне...

«Зылықа, аман ба? Әнеугі бала осы ма еді? Әтеген-ай, өрімдей жап-жас екен!» деген таныстардың мүсіркеуі мен аяушылығы жанды жеп жіберді. Мұндайда қабырғасы қайысқан Көрік сыр бермеуге тырысады. Тағдыр тәлкегіне мойымаған, бас имес мәрттік танытады. Байырғы әдетінше алшаң басып, байсалды келеді. Қарашы, аяқ астында сүрінуін. Құлай жаздап, анасының сүйемелімен әрең түзелді. Қазіргі халі соқыр теке ойнаған бала сияқты. Қасында анасы болмаса, бетімен лағып кетері сөзсіз екен.

— Мынаны қара! Бұ қайда барады салақтап. Кет!— деп айбаралана дауыстаған анасының сөз ыңғайынан Көрік Алыпсоқтың еріп келе жатқанын білді. Ит мына дауысқа аңтарылып, екі құлағын жалпылдатып, жауаңдай қарады. Сосын, «әй, бағыттарың осы емес пе?» деп, ілгері оза жортты.

— Мұ немені мәшине басып өлтіреді-ау. Алыпсоқ, кет, үйге бар. Үйге!— деген Зылықаға Көрік:

— Қайтесіз соған көшеде айқайлап. Ит тілді алушы па еді. Жүре берсін, аяқ өзінікі,— деп тоқтау айтты. Сөйткенше бұлар емханаға да келіп еді. Қарсы алдынан әдейі күтіп тұрғандай:

— Апа, Зылықа апа, сәлематсыз ба,— деп екі қолын бірдей ұсынған Давид шыға келді.— Көріктің бүгін мұнда келетінін білем ғой. Сосын әдейілеп келіп тосып тұрмын. Сәл кешіккендеріңізде үй жаққа баруға да беттеп едім,— деп самбырлап сойлей жөнелді. Ойда жоқта мұнша жанашырлық көрсеткен қайнама пендеге ана шып пейілімен риза болды. Бір жағынан, таңдана бетіне қарап:

— Көп жаса, қарағым, мұның енді, басқа айтары жоқ, таза адамгершілік. Сен бүйтіп бәйек боп жүрсін, ал тұған ағасы мұның мұндай күйге душар болғанын естімепті де!

— Естімесе, қайдан келсін. Хабар айтқан жоқ па едіңіз? Апыр-ау, осыша күн өткенше... Бүкіл қала естігенде, — деп оз сөзіне өзі бүгежектеп, «мұным не, ағайынды екі адамның арасына от жаққандай боп» деп, қысылған Давид іле, — мүмкін, ауырып қалған шығар, — деді.

— Айтқан сияқтымын. Кімге айттым? Тарс есімнен шығып кетіпті. Әлде хабар айтам деген ойым ғана ма? Е, Дәуіт-ау, бұл бейбақ анаңнан неңің есін сұрайсың. Көрік күйген жоқ, мен қоса күйдім ғой.

Екі қабатты емхана үйін басына көтере самбырлап сойлеген қарт анаға басқалары таңдана қарасады. Олар мұны танитындай, ілтипатпен бас изейді. Амандасқап сияқты.

— Сіз мына орыпдыққа сәл отыра тұрыңыз. Көрікті дәрігерге мен көрсетіп шығайын, — деген Давид ұршықтай үйіріліп.

Олар ішке кіргелі де бірқауым уақыт өтті. Кешігіп жатыр. Оңаша қалғанда ой айналдырады деген емес пе, Зылиқаны шым-шытырық жолға салған уайым аш бөрідей жан-жағынан ұлып кеп берді...

Екі көзі есікте. Әне шығады, міне шығады, қандай хабар әкеледі деп, көңілі күпті отыр. Мұндайда уақыт шіркіннің өтпей қоятыны бар емес пе! Осы тықыршып, іштей күйіп отырған ананың қасына қиялымен қаршып, оймен орып құстапалаған үлкен ұлы Барағы да келіп еді. Мойнына су кетіп, сөмпиіп тұр. Ең болмаса амандасу да жоқ. Тілі байланған жан тәрізді. Бір үйден өрген жандай үн-түнсіз кеп, қатарласа жайғасты. «Не жан, қандай пенде бұл?» Өз баласына — тұла бойы тұңғышына көз тігіп қарағаны, сынап назарлағаны осы. Жауырыны қақпақтай тұтас, еңгезердей жігіттің қол-аяғы балғадай, сом, ірі жақ сүйекті, қалың қасты, жалпақ бетіне салалы мұрыны жоталана түсіпті. Мына дене құрылыс бітіміне қысық, жанары отсыз көзі ғана жараспай тұр. Сонау етжеңді беттің, қалың түксиген қасының астын ебедейсіз олақ біреу сәл ғана шекіп, өткір пышақпен сызып өткен тәрізді. Көз сызығы жіпсіз қалған. Содан ба, жіпсік көзбеі төңірегіне пмее, төменшіктеп бұға қарайды. Мойнын ішіне алып, сүзетін бұқадай еңкіш тартқан.

«Кімге тартты екен?» — Ананың ойына келген сауал бұл: «Әкесі Әли ақжарқын, отырған жерінің базары, сері еді, мен болсам?» — Өзіне келгенде аз тоқырап: «Ат — биеден, алып анадан туады» демеуші ме еді. Алып болып тууын туыпты-ау, бірақ бар керегі жетпей қалған ба?..»

Давид пен Көрік шықты. Көріктің көзін қайта таңып

беріпті, емдепті, дәрі тамызыпты. Бірақ екеуі де сұлық. Манағы кіргендегі көңіл күйі, лепірген түрлері байқалмайды. Әсіресе мұндайда қылпыған ақ пышақтай жарқылдап сөйлеп, күліп тұратын Давид тоңған кісідей көкшіл, кірбің бар. Барақпен ернін жыбыр еткізіп қана амаздасқап болды. Төртеуі осы қоңырқай өкпелескен жандай түрде сыртқа шықты. Ананың сұңғыла жүрегі көп жайды айтқызбай-ақ сезіп келеді. Жауатын аспанға бұлт жиналады. Зылықаның қабағы қата бастады. Манадан бұларды тосып, емхананың алдында жатқан Алыпсоқ қана — «шықтыңдар ма?» дегендей арсалаңдап құйрығын қойқаңдатып еркелеп қыңсылады.

...Төртеуі көшеде топтала жүрді. Давид Көріктің қолтығынан ұстаған. «Уыздай жігіттің өмірі тым ауырлап кетті-ау! Қолдан келер не бар! Қандай лаж табарсың». Күні кеше ғана өзімен бірге еңбек етіп жүрген азаматтың қазіргі мүгедек халі мұның жапын жегідей жеп, жүрегін ұдай ашытты.

— Мапа өзіңе айтып едім ғой, Давид,— деген дәрігер бұған,— Көрікке ұзақ емделу керек. Біз қолдан келгенді аяп жатқан жоқпыз.

— Қымбатты доктор, менің қос жанарымды жауып тұрған қара шымылдықты сүртпін жіберсеңізші. Меніңше, болмашы ғана өзі. Сәл ғана жылап қабыршақ. Тіпті, соны ерітпін түсіретін дәрі жоқ па?— деп Көрік үзіле тіл қатқан.

Нақты жауап беруге тайсаңдаған дәрігер не олай, не бұлай демеді. Дәрігердің ойын қостағандай, шұлғыған аттай басын изеп тұрған Давид:

— Ендігі жерде өзіңнің болат төзімің, өмірге махаббат сезімің бәрінен биік тұр,— деп, Көріктің тығырыққа тығылған жанын қасіреттен шығаратын жол іздеді.

Інісінің екінші қолтығынан ұстаған Барақ:

— Қол, аяғы сау адамға бәрі дайын қазір. Көзсіз де ғажап өмір сүруге болады. Үкімет пенсия береді. Ақшаға дүкенде не керектің бәрі тұр,— «тауып айтып келем, інімнің көңілін көтеріп тастармын» дегендей, ірі иықтарын кезек шайқап, бұғақты мойпын бұра қарады,— Жан тыныштығына Көріктің қолы біржола жетті. Не іздейді бұл?! Рақат өмір емес пе?— деді үніне ең болмаса науқас, жаны жаралы бауыры реңжір деген ой, не сәл де болса опыну белгі бермеген ол.

Мына сөзге Зылықа от басқандай жалт қарады. «Не деп келді мынау! Осыша кембағал, жарымес, қуыс кеуде жан ба едің?!»— деп ақырып тастағысы келсе де, өзіп

ақылға жеңдірді. Артынша: «Жаны қиналған адамның аузына не түспейді. Ойланбай қалған шығар»,— деп жорықты ана көкірегі. Әйтсе де, Барақтың осы сөзі ананы қатты мұқатып кетіп еді. «Ақыл-есі бүтін адамның аузынан шығар сөз бе?»— деп ту сыртынан біреу бұдан сұрап тұрған тәріздене берген. Давид те селт етіп, бүкіл денесімен бұрылып, оның бетіне алая қарап, тіл қатпай, түкірігін жұтынды.

— Қоңыр аға,— Көрік Барақты Қоңыр аға дейтін,— әлгі сөзіңді ойнап айттың ба? Қуанғаның қандай тамаша еді. Қайран кіндігі бір бауырым-ай! Сенен басқа менің «қолға түспес бақытыма» қызыққан не алыс, не жақынды білмеп едім — деп күңіреніп кетті.

— Тіршіліктің қадірін білдіретін не? Соны білемісің өзі!— Оның өз қолтығынан ұстап келе жатқан қолын қатты серпіп жіберді. Көріктің дауысы шыққапда анадай алда жортып бара жатқан Альпсоқ арсалақтап кері жүгірді. Қыңсылап кеп, «сені кім ренжітті» дегендей, аяғына оралып, жүндес иығымен сүйкенді.

— Осыншама не боп қапты! Болмашыға болдырып, онда не тұр?! Өтірік пе? Басыңда ұйың бар. Шеше қасыңда. Құдай деп, жат тып-тыныш. Осы уыз жасында жан бағуға қолы жеткен жалғыз сен! Тойда төбелесіп кеміген жоқсың,— деп бастырмалатып кетті Барақ. Мұндай жүлқынып сөйлегенде көзі ежірейіп, аузы көпіріп кетеді екен.

— Ой, есуас, надан ба едің! Бір шайнам ес болмағаны ма! Пәлен күн өткенде келуіңде осындай сыр жатыр десеңші. Тұмай, туа шөккір,— болды ананың ашумаң айтқан сөзі. Баласының жеткен жері, болым-бітіміне күйінген Зылиқа одан әрі сөз жарыстырып жатпады. Барақтың сыңайып анық таныған Давид:

— Көшеде бұларыңыз не? Ұят қой. Жанға тиетін ауыр сөздің реті де жоқ. Әр нәрсенің қайырын, берекелі соңын сұраңыздар. «Түбі бірге түтпейді» тым тереңдемеңіздерші,— деп басу айтып, татулыққа шақырды. Едәуір қысылып қалды.

«Сенен туған бала не оңушы еді! Аз-ғы-ын!»— Зұмыраттың удай ащы тілі құлағының дәл түбінен шықты. Арада пеше жыл өтсе де, жанға батқан жәбір санадан ошпей қашты. Қазіргі өзегі өртенген қиын-қыстау шақта сол ескі жараның аузы ашылып шыға келді. «Көгермін ел билеп, кісі болғанын шіріктеріңнің. Ондай балам болғаннан қубастығым мың есе артық!»— Тепсініп, мұны жеп қоятын итше көзін ойнақшытып: «Мені әулие дейтін күнің алдыңда! Безеріп қалғырдың көк тастай безеріп

тіл қатпауын қарашы. Әй, жағың қарысып қалды ма? Өлмесем, зарлағапыңды да көрермін!»

Зылиқаның көз жасы сел боп төгіле берді. Үнсіз егіліп отыр: «Жаманның айтқаны емес, сандырағы келеді!» деген осы екен де. Қай пейілімнен таптым. Тірі пендеге сен демей келем. Тәңірім-ау, кісі бетіне тік қарамай, не ауырға да, қиянатқа да көніп, жаным — арымның садағасы деп, адалдықты пір тұтқан сөр маңдай жанға тартар сыйың осы ма еді! Көретін рақатым қайсы! Екі перзент беріп, бірінің сағасына саңылау бермей... бірін мынадай...» Ананың жүрегі шымырлап, ипе сұққапдай қатты шаншып-шаншып кетті. Өзі де қисапсыз жас төгіп, аз уақытта үлдіреген шүберектей боп жүдеп, шөгіп қапты. Жілігінің майы таусылғандай, тұрса — басы айналып, жердүние доңгелене жонелді.

* * *

Зылиқаның үйіне «жедел жәрдем» бастаған жеңіл машиналар тобы шұбыра кеп тоқтағанда Сән жайылған кірлерін жинап жүрген. Жалт қарап, не ілгері, не кейін жүреріп білмей, қалт тұрып қалды. Жүрегі ұйтқып, аузына тығылды. «Келді!» — не деді, кімге не айтты — өзі де аңғармады. Сасқанынан етегіп басып, қолындағы кірді қалай болса солай умаждап ұстап, апалақтап үйіне жүгірді. Бас жоқ, көз жоқ: «Апа, келді!» — деді. Алқынып, демін зорға алып тұр. Алдына ескілеу шүберекке түйілген, қобыратып өзіне қарай тарта түсіп, түбіт қылшықтап отырған Зәуре қызының бетіне таңдана қарады. Бірден не айтып тұрғанына түсінбей, аспай-саспай козілдірігін қолына алып, камзолының қалтасына салды. Көпсіп үлпілдеп манадан бері қылшығынан ажыратылған түбітті жеке қалтаға, қыл-қыбыр аралас басқасын шүберекке қайта түйді. Екі қолы жұмыста, көзі қызында.

— О, кім келді? Кім? Әкең базарға кетіп пе еді! Мелің тап бір қалашым келгендей соншама. О несі, ей, зәремді ұшырып, ессіз баладай тапырақтап, — деп шаңқылдап сөйлей тұрды орнынан. Сәннің ажарындағы бал-бұл жанған құбылысты аңғарған шеше өзіне-өзі келіп, сұрағын қайталады.

— Қоршіге көп машина...

— Зылиқаның ба?

— Иә. — Шешесінің адуын мінезінен басыла қалған қыз үні болар-болмас әлсіз шықты.

— Сөйдемейсің бе күнімен, — абыл-құбыл бірдемеден

құр қалардай асыққан Зәуре,— әлгі күйген баласы бүгін бәлністен шығады деп еді. Со шығар,— жүгіре басып терезеден көз салып,— түсіп жатыр. Сол... сол екен.— Зәуре есікке қарай жүгіре жөнелді.

Сәннің көз алды тұманданып кетті. Терезеден қараған бұған дүние буалдыр тартып бара жатты. Өзінен-өзі қараптан-қарап тұрып, ашыған сүттей іріп қоя берді. Ішіне белгісіз бір аптап ыстық еніп, бойы қорғасындай еріді. Қолың көзіне апарып еді, алақаны дымданып, қыз ебіл-дебілі шығып тұрғанын енді аңғарды. Мұнысы не? Басыма не күн туды»,— деп өзіп қанша бекітсе де, босаған жүйке болар емес. Екі жігіт екі қолтығынан сүйемелдеген Көрікті Зылиқа емірене кеп құшақтады.

Оны бұл да анық көрді. Басқалар абыр-сабыр. Үйдің алды көдімгі базардағыдай адам көбейіп кетті. Өзіп-өзі қанша бекітсе де, қыз жүрегі тулап, кеше ғана Көрікпен бірге өткен қызықты күндер ойына қайта орала берді. «Мен неге тұрмып осы жерде»,— десе де, терезе алдынан ұзай алмады.

...Бас шілде. Дүние тамылжып тұр. Өзен жағасы. Ауа қоңыр салқып. Судың шылып-шылып жағаға баяу толқып кеп соғылған дыбысы естіледі. Сәбидей қытықшыл күлкі тынар емес. Серуеп құрған жастар да мол. Көк аспан түп-тұнық күйі төгіліп тұр. Екпе гүл өзен бойын жағалай үлшілдеп бой котерген. Аяққа мақтадай тиетін жұмсақ құм төселген жаяуға арналған жол екпе ағаштардың арасына жетелейді. Күн ұясына еніп барады. Арғы беттегі жарқабаққа төгілген шағыл нұр құбыла қалды. Қып-қызыл қан түсті кілем боп жамырай өскен терек, тал, жиде, балауса құраққа құйыла, іле айшықты шидей керіле түсті. Қол созым-ақ жер. Әпе, мың нақыш, мың иірім таныс үн боп толқи жөнелді. Құстар үні ол! Бұлбұлдың ба әлде басқаның ба, зердеге ләззәт боп төгіледі. Екеуі қолтықтары жабысып қатар келе жатқан. Көрік қалт тоқтай қалды. Екі көзі арғы жағада, мойнын әптек қана сол иығына бұрып, сезімді тербеген асыл әуенге құлақ түрген. Сол қолын мұның иығына асып, деміп эзер алып, қас қақпай, қалғып кеткен кісідей қыбыр етпей тұр.

— Сән!— Оның дауысы дірілдеп, толқып шықты.— Қарашы, әпе, қарашы,— деп, қызды асытыс қолтығына алып, өзіне қарай ештеп тартып,— әлгідегі көкпенбек ну жамылған арғы қабақ басқаша асқақ көрік тауыпты. Көз тояр ма! Шаһ, шіркіп, сұлулық, әне, сол! Шіркіп, суретші болар ма ем. Ана бояуды қылқалам шебері көрсе жой!— Таңдайып қағып, басын шайқап таңданған ол ты-

нысын тереңірек алып,— Нағыз өмір суреті, әне! Шымырлатып созып, өз бақытын, осы сәттік қайталанбас тәтті өмірді ерекше сазбен жырлаған ше?! Тыңдашы,— деген ол Сәнді бауырына тартып, құшырлана қысты.

— Әсемдік мұнда, табиғатта екен ғой — деді қыз күн шапағы салған суреттен көз алмай телміре қарап.

— Шіркін,— деді Көрік тамсапа түсіп,— көзбен көргенді сол қалпында тамылжытып суретке түсірсе,— неше бояуы алмасып, құмары қанбай сүйіскен қып-қызыл еріндей боп көзді арбаған нұр шуағына еміренген бойы,— өмір сондай ғой. Сүйе білсе, көре білсе,— деп тоқтаған. Өзіңше бір ой түйген. «Сүйе білсе, көре білсе»,— деп кімге айтты, онысы не тұспал әлде қызға айтқан пазы ма, бірқауым уақыт үнсіз қалған еді. Кенет Сәннің бетіне жалт қарап,— Сұлулықты көру— өмірді көру. Жаңағы көрген әсем құбылыстың бейнесін жүрегіңе тоқып ал. Ойыңа өрмек құрсын. Ол саған әрқашан шаттық, бойыңа сергектік, құштар сезім егеді. Табиғат пен адам егіз ғой. Бірінің бойына бірі таусылмас шабыт, махабат, мәңгілік сүйіспеншілік дарытады. Тыңдашы менің жүрегімді, қандай әсер алғанын айтып аттай тулап, сүйінші сұраған баладай кеудемде дүбірлетіп тұр,— деді қыздың маңдайына жайлап ернін тигізіп. Әттең, сондай көрікті сәттердің, жан тебіренген тұстардың кейде қас қағымда ғайып болғышы-ай!— Көрік іш-бауыры езілген жаңдай күрсінген. Өз ойын Сәннің құлағына сыбырлап, әлі таусылған жаңдай үзіліп зорға айтқан еді.

Сол Көрік анау. «Осыған көрінді ме? Құдыретім-ау, жалт етіп жоқ болатын сағым сәттік өмірдің, сұлулықтың несі қастерлі еді!? Иә, күн нұрына, рақатқа малынып, алтындай төгіліп тұрған өмір, көрікті өмір.. қайталанбас...»— Қыз кірпігін жиі қағып, буыны босап, сылқ етіп отыра кетті. Сондағы Көріктің арманшыл үні құлағына қайта шалынды:

— Келесі жылы институт бітірем. Кешегі жұмысшы — жоғары білімді инженер.— Ол биікке қарап, соңғы шапағы аснап күмбезіне шашыраған күннің патсайы нұрына көз тігіп, күле сөйледі.

Сол Көрігі анау. «Егер машинаның түнгі фарындай жайнаған қара көзі көрмей қалса ше?!»— Осы сұмдық ой Сәннің басына бірінші рет келді.

Сән асығыс жуынды. Суық су бойындағы қызуды, көзіндегі қызыл мен аз ісікті бірсыпыра басыпты. Сыртқа беттеді. Денесі мең-зең, салы суға кеткен ол, «жұрт не десе, о десін. Тәуекел! Бүгін бармағанда...»,— деп, Зы-

лиқаның табалдырығын сол Көрік емханадан келген күші тұңғыш рет имене кеп аттап еді. Даң-дүң, біреу опы, біреу мұны әңгімелеп отырған ауыл үй адамдарының сыртынан ескерусіз ғана кеп тізе бүккен... Әкесі мен шешесі де сол көптің ортасынан орын алыпты.

* * *

Қала ортасындағы «Силуэт» ательесінде Сәннің еңбек еткеніне үш жылдан асқан. Айтулы шебердің тәрбиесінде болған ол осы қысқа мерзім ішінде өзі қалайтып қолөнері мамапдығының көп құпиясын меңгеріп үлгерді. Ерлердің киімдерін өздігінен нішіп, көңілдегідей етіп тіге алатып дәрежеге жетті. Есімі бүкіл қала тұрғындарына кеңінен танымал болды. Орта мектепте оқып жүрген кезінде-ақ мектепаралық оқу-өндірістік комбинаттан алған алғашқы еңбек дағдысы осы бір тамаша мамандықты ойдағыдай игеруге кең жол ашқан. «Ұяда не көрсе, соны іледі» деген сол.

Әріптестері арасынан оза самғап, сап жүйрікке шаң жұтқызып, мәреге бұрын жеткен бармақтай қыздың мұнша құрметке бөленуі талай құрбысын таң қалдырған. Құрбылары арасында беделге, құрметке бөленді. Сөйтіп, сырты апақ мәрмәрмен безендірілген модалар үйі Сәннің бақыт бесігіне айналып еді. Сондықтан болар, бұл үй оның албырт көңілін шартарапқа шалқытып, болашағына кең жол ашқан алтын ұясы тәрізденетін. Бір қысым әдемі иісті гүлдей боп бұр жарып, енді бой салып өсіп келе жатқан оны осы ақ сарайдың алдына Көрік талай ертіп келіп, жұмыстан соң сап рет асыға тосып алған.

...Қыз өз басында болып жатқан өзгерістің мәніне жете үңіле қойған жоқ-ты.

Өмір бақыт болып Сәнге күле қарайтын. Мұң дегенді білмей өскен аз тіршілігінде мұқтаждық деген не екенін білмей келеді. Сол не керектің бәрі бір басында жетерлік жап сең соққан балықтай есеңгірей береді. Анасы айта беретін елі көшкен жұртта жападан жалғыз қалған жаңдай қоңылтақсиды кеп. Сонда оның көз алдынан Көрік бір кеткен емес. Бота көзі от шашып, бетінде нұры тасыған жігіт: «Сән, уәдең қайда? Сертіңді ұмыттың ба?»— деп тұрғандай болады бұған. Неге екенін өзі әлі білмейді. Өзіп осыншама аласапыран күйге түсірген жігіт жайында ешкімге айтқан емес. Сәннің орта мектепте бірге оқыған, бантик тағып, одаи бой түзеп, тал шыбықтай бұралып, осынау дүниеге пәк, мөп-мөлдір жанарып тігіп,

ынтыға қараған достары толқынға мінген қасқалдақтай бірі ойға, бірі қырға кетіпті. Жұмбақ, құпиясы мол, анадай аялаған уақыт зымырай беріпті. Егде тартқан, жұмыс қызығына біржола берілген, тоқтасқан ерлер арасында бұл өзінің алғашқы еңбек жолын бастады. Содан ба, кейбір жеңіл мінезді замандастары тәрізді жүйткіген өмірдің ұңғыл-шұңғылына үңілетін уақыт та болмапты. «Білсем, үйренсем, меңгерсем» деген кәсіптік құштарлығы талайды еліктірген тіршілік құпиясынан шет, қағажу қалдырыпты. Бір шаңырақтың жалғызы, ерке болды. Басқаның бәріне бала мінезбен майыса қарайтын. Бөгделікті түсінбей өсті. Жатырқауды білмейтін, жұрттың бәрін бауыр, дос, туыс санау жас қызды көпке сүйкімді етіп жіберген асыл қасбетке айналды, көршілері:

— Қапустадан туды деуге болмайды. Көк дауыл соқпай, борандатып өте шыққан ғой. Аумаған Мүсекең,— дейтін әлдеқалай Сән әңгіме бола қалса.— Қандай жігіттің маңдайы, бағы жанын тұр екен? Жат жұрттық бала ғой, әйтеуір,— деп ондайлар қызғанушылығы мен қызығушылығын ортаға қатар сала әңгімелейтін. Айтты-айтпады, Сән осындай бір қаланың, одан қалды бір көшедегі көрші-қолаңның құрметіне бөленген сүйкімді қыз еді.

Қыпша бәлі қиылып, ақ қайыңның сері бұтағындай түп-түзу толық балтырына төгіле түскен қос бұрым талайдың көзінің жауын жеген. Сол қызға:

— Сән, өзің сұлу боп барасың,— деп Көрік үздіге қарап тіл қатқан. «Мұншама сұқтанғаны несі»,— деп ойланған қыз едәуір қысылды. Бетіне қаны бұрқ етіп ойнап шыға келді. Ақсары жүзі кеседегі сүт қатқан қызыл шайдай күреңіткен Сәнге,— Мен сені көзімнен таса еткім келмейді. Менің өмірдегі отымның басындағы таңым болып атсаң еді,— деп ыржия күлді. Қап-қара көзі бір сәт ішіп-жеп, кірпігін қақпай қапты. Не десін Сән, бұрылып жүре берген. Оның жолын кес-кестеген Көрік:

— Сәл тұра тұршы,— деп үздіккен.

— Апам қарап тұр, ұят болады,— деп қыз үріккен балапандай жүгіре жөнелген. Міне, сол сәттен соң өзіне не болғанын күші бүгінге дейін білмей келеді. Тесіле қараған, бүкіл өн бойын, жүрегін шымырлатып шарпыған электр тоғындай «өткір қара көз», бота жанар мұның есінен бір кетпей қойды. Қапша уақыт қатар жүріп, сырласа жүріп, балалық шағы өткен күндерде дәл мұндай толқыды ма!

Көріктің таңпың атуы, күннің батуынан бейхабар емірі басталды. Қазір алғашқы кездегідей емес, көзі ауырмайды. Қышқыл күйдірген басқа денесі де біржола жазылған. Бұл күндердегі халі өзі жария еткендей «ас ішіп, аяқ босату». Аптасына бір рет, кейде сенбі, не жексенбі күндері Давид бастаған достары келеді. Мұның қоңілін көтерін, өткен-кеткенді майын тамызып әңгімелейді. Әлемдегі, отанымыздағы, мыс заводындағы жаңалықтарды, бүгінгі күннің табыс жетістігін айтады. Ара-арасында ән салып, би билейтіндері бар. Жалықпайды-ау! Дегенмен қашпанға дейін отыра берсін, ән сала берсін. Түннің беймезгіл шағы келеді. «Көке, бізге қайтуға ұлықсат бер» дейді олар. Бәрінен Көрікке бататыны осы сөз. Басынан базары көшкендей қолма-қол құлазып сала береді. Қимайды достарын. Отыра берсе екен деп тілейді. Бірақ қолдан келер амал жоқ. Әрнәрсенің өз реті бар. Өкпе-бауыры бүкіл қолқасымен сөгіліп бара жатқандай қимас хал кешсе де, ұлықсатып басын қайта-қайта шұлғумен білдіреді. Шығарда жаны жаны бір кешегі еңбектес достарын ере жүріп емес, көңілімен, ойымен қошеметпен шығарын салады. Олар әбден ұзады-ау дегенде өзін қоярға жер таппай жұртта қалғандай жалғызсырап елегізтіні бар. Жаңа ғана жарқырап тұрған күнін қара бұлт басқандай, өз әлемінде де сатыр-сұтыр найзағай ойнап астан-кестені шығады.

...Сол түнде, аядай жасаулы оңаша бөлмеде, Сән өзін қоярға жер таппай, аунақшып жатты. Көзі ілікпей қойды. Қанша ұйықтайыншы деп көзін жұмса да болмады. «Бұл әлемдегі сүйгенім қымбаттым, енді қайттім? Өзіңсіз тіршілігім не? Жарық дүниенің қызығын көре алмай, шерменде шыбынынның шырқырағанын мен бейбақ түсінбейді, білмейді деймісің. Тыңдашы мен бақытсызыңның жүрегі не дейтінін. Бірге өлем, бар тауқыметті бір тартам деп бұлк-бұлк соғып жатыр, міпе!— Қыз құлағына «Жұрт не дейді мұныға?— деген дауыс саңқ еткендей болды. Сән тың-тыңдап қимылсыз аз жатты «Жұрт не дейді!»— енді бойып тез жиып «мендегі жүрек жұрттыкі ме еді. Не десе, о десін. Тас түссе талайымнан! Бүкіл парасатым солай әмір етсе, мен не істемекпін. Сені... тек... жалғызым-ау, өзіңді мәңгілік сүйгем. Мәңгілік!» Өсы бірін-бірі өкшелеген тәтті махаббат сырын тыңдаған қыз әбден шаршап барып ұйықтап кетіп еді. Ұйқысырады ма, орнынан атып тұрып, тұра жүгірді. «Көкеп! Көкенім!

Жа-а-ным! Өртеніп барасың, ойбай! Су-су!»— жан дауысы шыққан оны сыртқы есіктің алдында Зәуре құшақтай алды.

— Күнім-ау не болды? Не көрдің?— деп дірілдеген, бойы қалт-қалт еткен оны, бауырына қысып тұр. Сән кірпігін жиі қағып ессіз қалғандай, өзіне-өзі келе алмай есірік күй кешті.

— Көкенің кім? Жанғаны несі?— деген анаға қызы шалы тиген жандай жауап қатпады. Дел-сал. Басына алғаш нокта киген қара құлақ құлындай денесі қалтырай, өзіне-өзі келе алмай есеңгіреп тұрып қалды. Қызының мына ойда жоқтағы оғаш қылығынан зәре-құты қалмай шошынған ана оның бетіне тағаты таусылып үрке қарады. «Тәңірім-ау, бір нәрсенің шалығы тигеннен сау ма өзі? Қу маңдайымды төпелеп қалмасам пе қылсын!» Баласы жасынан көп шетінеп зәрезап болған бейбақ ананың жүрегі шымырлап қоя берді.

— Не болды? Сәнім-ау, айтсаңшы,— деген Мұсабектің күңіренген дауысы ана мен қызды байыпты қалыбына түсірді.

— Әке, жай,— қыз үні болмашы естілер-естілмес шықты.— Жата беріңіз. Жағымсыздау түстен шошыдым ба?— деп ілбіп басып, тосегіне беттеген. Әке мен шеше ілесе келін еді, әлгідей емес, өз сабасына келген қыздың шырайын көрген соң, өз болмелеріне кетіп еді. Бірақ Сән ұйықтайыншы деп көзін қанша жұмса да, кірпігі айқаспай қойды. Көзі алдынан Көріктің алаулаған жарқын жүзі бір кетер емес. Күні кешегі осыдан бірер жыл ғана бұрынғы қауызып жарған гүлдей жұпарын шашқан, аузын ашса көмейі көрінген қара көз жігіт: «Сәнім-ау расымен-ақ менен сырғақтап барамысың? Шын сүйген жүрек бақытқа да, қасыретке де ортақ емес пе? Алысқан қол, айтысқан уәдеден тайғаның ба?» деп тұрғандай болады бұған. Қыз қиялына қонақ болған ой оны біржола осылай иектеп алып ұйқы берер емес. Жатса-тұрса соңынан қалмайтын, көзіне көрінбейтін беймағұлым күш өзі боп, жүрегі боп сыр шертіп, бірде қайрат, бірде мұң боп төгіледі. Енді байқады. Сол күш күн сапап мұны өзіне икемдеп, ырқына бағындыра бастағандай. Қазір оның көкейіндегі мәңгілік өшпес ыстық сезім, асқақ сүйіспеншілік аяушылық, нәзік мүсіркеу боп, жан-жүйесін қозғап, іші-бауырын елжіретіп жіберетіні бар.

Ертеңіне мең-зең болып тұрған қалшында ойын нық бекіткендей болған Сән Көріктің үйіне қарай бет алғанын өзі де аңдамағандай еді. Ана мен бала бір әңгіменің

әсерімен отырғанда есік ашылды. Жалт қараған Зылиқа имене кірген Сәнді көріп таңдана аңыра қалған. Ана шыдай алмады. Әрі үлкеннің, үй иесінің міндеті санап:

— Жоғары шық, қарағым. Бұрын келмеуші ең. Жай емес шығар, — деп тіл қатты.

— Рахмет, апа! — деді қыз. Көрік Сәннің дауысын бірден таныды. Жыртылған жібектей үн болар-болмас қана мүкіс естіліп еді. Ырғағында майда жылылық, ұялыс, имену бар.

— Сән, — өз дауысының мұншалықты қатты шыққанын Көрік аңғармады ма, қапалық жеңген жапы қуаныштан өзін теткей алмады ма, әйтеуір, ол дегбірсіздене қалғанын жасырмады.

— Көрік! — Қыз дауысы үзіле шықты. Ана аң-таң. Жаңа ғана баласына бір кезде бүкіл рухани жаңымен сан мәрте жалықпай беріле қызығып тыңдаған ерлік дастанды енді бастаған оның аузы ашылып қапты. «Мұндай да әдепсіздік болушы ма еді, — деді ішінен күйзелгенін сыртына шығара алмай. — Апырай, ә, бүлдіршіндей қыздың баса көктеп кіріп кеп, үлкен отыр, ұят-ау демей... бетім-ай, енді қайттім. Бас жоқ, көз жоқ. Не істерін білмеген Зылиқа бірдеңе деп қызды үйінен қуып шығуға онсыз да шерменде болып отырған баласынан жасқанды. Жүрегі ұдай ашып кетті. Өз ерінін өзі тістеп тапжылмай отыр. Енді анық аңғарды. Қыздың алаулаған бетіне жасы тогіліп, кірпігі сулана қапты. Өзіне жақын отырғызып, құшағынан шығып кетердей қымтап ұстап аймаған Көріктің қара торы жүзі күреңіткен. «Жаным, аяулым, адамдығыңа разымын. Ерік сенде, енді өкпем де, айтарым да жоқ» — деп еріндері сәл діріл қағады. Осы қысылған шақта Сән өз бойын жиып, тың қайрат тапқандай үнмен:

— Апа — анашым, — деді дауысы әр сөзіне үзіліп — кешіріңіз, кешіріңіз мені. Пешенеме осындай тағдыр жазылса, не істеймін енді, — солқылдап, екі иығы қозғалып жылап тұр. — Есікті өзі аттаған әлемдегі жалғыз қыз мен шығармын. Менің басыма өз қолыңызбен орамал салыңыз. Мен сізден келініңіз болам, — деді.

Жүзі от боп қызарған Сән «Егер «не деп тұрсың. О заман да бұ заман қыз өз аяғымен келіп боп түсіпті дегенді естігем жоқ. Шық үйімнен, ақ босағамды масқараламай десе, осы жерде өлдім-ау! Өлдім!» Қыздың миын осындай ой осып өтті. Табан астында сүмектен терлеп қоя берді. Осы қас қағымдығы суық ой қызды лезде әлсіретіп бара жатқандай. Зылиқа орнынан тұрып, бұларға жақындай түскен. Тығырыққа тығылған сыңайы бар.

— Қарағым-ай, енді қайттім? Не дерміп,— үстіне біреу суық су құйып жібергендей қалтырап шошына қалды,— мұндай да болушы ма еді — деп шынымен састы. О заманда бұ заман — деп өз деміне өзі түйілгендей айтар ойын іштей, «есікті өзі аттаған қыз» деген Сәнің сөзімен аяқтады. Әлі ұйқыдап ояпандай мең-зең күйде қатты дағдарды. «Қой, ауыл үй отырып, біреудің көзінің ағы мен қарасындай жалғызын, барын, бас жоқ, көз жоқ түсіре салсам, тірімде масқара болармын. Ел кәдесінде жоқ сұмдықты қалай қоштармын. Бұл ессіздікке кім құя-мес» деп түйді де:

— Сән,— деді дауысына діріл мен суық ызғар жинап,— ұятпаң безбе! Ата-баба дәстүрінде мұндай жоқ! Мұның шектеп шыққан балалық, Көрік — және Көрік — деп оның жәйін өзің білесің дегенді — сөз ыңғайынан тапытып,— көрші қолан, көп құлақтанбай тұрғанда үйіңе бара ғой. Мұныңды менен басқа тірі пенде білмесін — деді.

— Анажан, енежан — деген қыздың жалыны ашты дауысы үзіліп,— енді мен шегінетін жер қалған жоқ. Мен бұл ақ босағадан Көрік тұрғанда шыбынымды арқалап кері аттамаймын. Мың ойланып жүз толғанып, біржола шешіп — деп сыңси жылаған ол — ең ақырғы тоқтамым бұл — деді. Зылықаның көзі шарасынан шығардай, жүзі сұрлана түскен. «Мен не айттым? Мынаың соңғы шешімі несі? Ендігі қыздардың күйеуге өздері келетін болғаны ма? Жоқ, халық дәстүрін бұзып, ел жұртқа күлкі боларым жоқ!— деп Сәнді қолынан жетелеп шығарып жіберуге оңтайлана берді.

— Апа,— Көріктің дауысы біреу буындырғандай тұншығып шықты.— Бізді қинамаңызшы — жалбарынған үймен — басымдағы айықпас қара бұлт іргесінен сөгіліп барады. Менің күнім жарқырады ғой, апа!— деді Сәнді қолтығына тарта түсіп. Қолын Сәнге ұмсынған күйі, мыпа сөзден кейін баласына не дерін білмеген Зылықа қалт тұрып қалды. «Тіршілікте бәрі бола береді екен-ау! Өңім бе, түсім бе! Тәңірім-ау не естіп, не көріп тұрмын? Халық не дейді, мен не бетімді айтамын, ойбай-ай зағип, кем баласына көршісінің қызып... Мың саққа, қауға тиген өрттей жүгіретін сұмдық таусылмас әңгіме болады-ау! Сүйекке таңба, бетке өшпес кінә болмай не қылсын!»— деп күңіренген ананың ойын — Апа!— деп, қайта шыққан Көріктің үні үзді. Селт еткен ана жалт қарады. Неліктеп екені өзіне әлі беймәлім халде қатты шошына қалды. Әлі

ешнәрсенің парқына бара алар емес. Әйтсеуір Сәпнің мына қылығын жан шошырлық оғаш қылмыс, сокет көріп тұрғаны ақиқат. Әйел затына лайықсыз сорақылық — деп бірақ түйгеп. Ол райынан қайтар емес.

— Сәнді сөкпеңіз. Біздің азаматтық уәдеміз бұл. Сәп енді бұл үйден кетпейді. Осы босағаның адамы — деді. Осыдан кейін сәл сабыр сабасына түскен Зылиқа байырғы әдетінше терең бір күрсінді де:

— Халық не дейді бұларыңа. Елде жоқты шығарып — деді дауысын сәл көтеріп.

— Ел ме, ел не десіп. Мақұлдайды. Адамдық ары таза, сертіне берік жастар екен дейді, — деп сенімді жауап қатты баласы.

Мына сөзден кейін Зылиқа бар айласы таусылып, үнсіз қалды. Басына қаны көтерілді ме, тамағы құрғақсып жұтына берді. Сілейіп қажығаны сонша орнынан қозғалтар қуат дәрмені таусылған тәрізді. Едәуір уақыттан кейін есін жиғапдай үйдеп шықты. Іле қайта кірді. Ұрлық қылған жаңдай өзінен-өзі қуыстанып, қараптан-қарап берекесі кетіп:

«Шіркіп-ау, осыншама ыңғайсызданғаным не? Онсыз да жаны жартыкеш балама осың теріс деп қалай айқайлармын. Мейлі, бұ заманда таң-тамаша қалдырған жаңалық аз ба? Бұ да соның бірі болар. Өздері бірін-бірі сүйіп қосылса, менің келісімім, басқапың сөзі не керек?»

Күнде бұл уақытта көршісі Мұсабек пен Зәуреге бір соғыш қаңғыр-құңғыр өткен-кеткенді әңгімелеп уақыт оздыратын еді. Бүгін ол әдетіне ол үйдің есігі жабық, жол жоқ. Тал түсте айды аспанға шығарып жатқан екі бала анау. Ендігі ойы «Зәуре қайтер екен» болды. Жайшылықта тау қопарып, тас лақтырып, тоңірегін дүрліктіріп жүретін тентек асау жан не істемес енді. Қайтеді көнеді де...

Дәл сол айтулы сәтбінің түсі болмай-ақ Давид бастаған жігіттер де жеткен. Күні бұрын осылай болады деп, келісіп қойған шаруа тәрізді. Қуаныштары көл-көсір. Әдеттегі көңіл көтереміз дейтін, досымыз үшін деп бастайтын ойын-сауық тамашаны той рәсіміне ұластырды. Бірінің аузындағы күлкіні екіншісі қағып алып мәре-сәре. Шалқыған шаттықты өзара бөлісе алмай мәз боп жатқан бір бауырмал жапдар. Бүгінгі айтары да, қортындысы да екі жастың жұптасуына, қол ұстасып шаңырақ көтеруіне арнаған ыстық тілектестік. Жаны езіліп тұрған кіл уыз жас.

— О, әмәкілер — деді сөзін әндете жігіттерді өзіне

қаратып алған ала тақиялы өзбек жігіті — Мұндай үйлену тамашасының жарасымы әшула, би болыши керак — деп саусақтарын сырт-сырт шертіп секектеп билей жөнелген. Бүкіл денесі шеміршектей иіледі.

— Е, бауырым, би атасы Кавказда — қане келіңдер! — деп екі иығын кезек қозғап, бақайына шаншыла дөңгеленген таулық-қоңқақ мұрынды жігіт те одан қалысар емес. Сарт-сұрт, бұлт-бұлт еткен бұлшық еті тулаған десе бұлкіл қақты. Бір тұстан ән созылған. Ортада Көрік пен Сәп. Жас жұбайларды хош иісті гүл шоғына көміп тастапты. Әуелей қалқыған ән, музыка үні Зылиқа ананың шаңырағын бүгін шағын театрға, жасыл жапырағы күмістей жылтыраған екпе ағаштар саясы би алаңына, өнер базарына айналған. Көзіне қара көзілдірік, соңғы үлгімен тігілген қоңыр түсті костюм киген, ақ жібек көйлекке әр жерінде гүл шоқтары суреті бар галстук таққан Көрік төгілдіре аппақ жібекке оранған сымдай бұралған Сәнімен ырғала билеп жүр. Екеуі де бақыт құшағында. Көптің көңілі қандай тасулы болса, күлкі сондай әдемі. Шаттық қол-қосір. Осындай қызыққа бір көшешің кәріжасы түгел келе қалған. Көбі шақырусыз-ақ ақ тілекпен жастарға зор келешек тілесе, Зылиқаға қуаныш құтты болсын айтқалы келген. Қалтқысыз таза пейіл енді үлкен думанға ұласып жатқаны мынау. Ойын-тамаша әбден қызып шарықтаған сәтте бұған дейіп қайда кеткенін ешкім білмей «апыр-ай, о кісі келсе, ойын шырқы бұзылмас па екен» — деп қауіптеніп отырған жұртқа Зәуренің келуі жай түскеннен кем болмады. Күткендей жай келмеді, барқырап бар даусымен бақыра келді. Дауысы да ащы екен. Сол жарықшақ үн тасыған өзендей шаттықты тас кемеріне аямай соғып, шайқап жіберді. Бірден Зылиқаға бар зәрін төгіп сөзді балағаттап бастады:

— Жәдігөй! Зылиқа-а! Іргеме құт босаға, тату көрші қонды деп жүрсем, жауым екенсің! Еменнің ішін жеген қара бас құрт. Шырағың жанбасып. Маған істегейінді құдай алдына келтірсіп. Аңырап қал! — деп ойбайға басын кеп. Не айтып, не қойғанына есеп берер түрі жоқ. Ертең қайта көрер сыйласар сүйек дос, ет жақыным болды дейтін сыңайы байқалмайды. Лапылдап жанып, құйып боп ұйытқып дүниені басына көтерді. Аузына ақ ит кіріп, көк ит шықты. Тамырлары білеуленген арық саусақтарын жазып, жұлып тастайтындай боп, манадан жақ ашпай, не десең де қондік деп үнсіз тұрған Зылиқаға беттеді. Сонда ғана ол:

— Зәуре-е! — деп дауысын көтеріп — бекерге озіңді

қинама, басқа жұртты да қажытпа. Ақылыңа кел. Сабыр түбі сары алтын. Мен де өзіңдей, көп жәйттеп бейхабар жанмын, — деп тіл қатты.

— Мүләйімсіме! Қарашы жәдігөйдің, дым білмей меңіреу бола қалуын — Көзі қап талап шарасынап шығардай болған Зәуре сөзге қонақ берер емес. — Сом алтынды, алты-ы-пы-ымды қалтасына салып алып, қарашы түк көрмегендей тымпиюын! — Долдана түсті. — Әй, дуаламасаң, сенің соқыр, көр балаңа... соры қайнаған қыз — деп манағы-манағы ма құтырыпшы шаңқылдап кетті.

— Ойбай, бүйтіп масқара болғанша қолыңда өлейін! — Әбден еліріп қозып алған Зәуре Зылиқаға ұмтыла берді. Бірақ Давид және басқа жігіттер оның жолын бөгеп қалған еді. Жан-жағынан қоршап апалаң, тоқтау айтқан жігіттерді кеудеге соғып ызадан булығып, өз омырауын дар-дар айырып тастады. Түрі әлемтапырық. Оның көзі көпшіліктен шеткерілеу Көріктің қолтығында тұрған Сәнге түсті.

— Әй, сен есінен адасқан сормаңдай, шимандай елден шытыра таппағандай зағипқа тап болдың ба? Соры қайнаған, балам! Осыдан басқа еркек қырылып қап па еді. Арманың соқыр жетелеу ме?! — деп кеңкілдеп өз маңдайын өзі төпелеп — шық бері, ойбай шық дегенде, шық енді! Он байдан шықсаң да өзіме сыясың. Соқыр жетелетіп қоймаймын! — деп тұра ұмтылған.

— Апа! Тоқтаңыз енді... — Сәннің дауысы байсалды шықты. — Бұ не? Соншама орынсыз бүлініп. Басқада жұмысыңыз болмасып. Менімен сөйлесіңіз. Бәріне кінәлі мен!

— Жұртым-ау, не дейді мынау? Есінен адасқан ғой, есінен! Бәсе бір пәле болған деп ем. Дуалап тастаған, дуалап! Бишара күнің не болды...

— Ондай сөзді қойыңыз, ана. Дуа-муа не ол! Өзім өз еркiмен, өз аяғымен келдім. Көріктің көзі сау күніндегі антым — сүйдім, мәңгілік сүйем! — қыз ашынып кетті.

— Ойбай, сорлы қыз антым дейді. Ант-серт деген не? Ертең көзің ағарып қор болған күні көрермін. Әй, сүйдім деймісің? Тілің байлаңғыр-ау, кімді қалай сүйгеніңді ойладың ба? Ердің етегінен әйел ұстаушы еді, ессiзiм-ау өз етегіңнен сорға ұстатқаныңды білдің бе? Жоқ, ойбай, мен көне алмаймын. Апа шайтанның сапалағындай шашыңды бір талдап жұлып, өз қолымнан қара жерге көміп тынам, — Зәуре жынданғандай өз бетін тырнағымен осып осып жіберді. Сәнге қарай екпіндей жүгірді.

— Әй, ессіз!— деген өктем саңқ еткен дауыс көпті жалт қаратты.

— Тоқта! Басшы кәне, аяғыңды ілгері — Мұсабек екеп.

Қалың қасы түйіліп кеткен. Байсалды басып, төрге озды. Көпшілік қақ жарылған. Қартқа жол берді. Омырауын жапқан буырыл сақалы, қияқ мұрты желпілдеп кеп, дауысын котеріп:

— О, Зылиқа, қолыңа қондырған ақ құсың құтты болсын! Балаларың бақытты, ұзақ өмірлі болып, тілек-мақсаттарына жетсін! Бұл үйден естілген ән сазына құлақ түріп талай рақатқа бөленіп келеміз. Көрікжанның көп достары әдеттегідей тамашаға бас қосқан шығар. шіркін бауырмал жастар-ай, деп ішімнен разы болып қойғам. Сонда да әнінен кім сырттайды. Делебені қоздырып баурап алып шыдатты ма, осылай бұрылдым. Қара қазанды қақырата жарған бөйбішемнің ащы дауысы иманымды қаза қылды. Бәрін естідім. Әсіресе жаным Сәніме жалмауыздай ұмтылғанда жаным шыдамады — деген қарттың үні тарғылданып, көзіне жас үйірілді.— Мұндай қызықты корген де, көрмеген де бар. Өз қызығын әркім өзі көреді, өз өміріне өзі қожа! Қалауын тапса қар жанады. Шыңдағы жердегіге бұйырады. Бұйрық осы бопты. Ол үшін менің ойымдағым, дегенім болмады деу, опық жеу қате. Лашын құс ұшып кеп ұясына қоныпты. Оның ұясын бұзаатын кім енді?!— деді жан-жағына сүзе қарап.— Ондай ақ сайтан ақылсызға кім жол береді?— Нұры аз, селдір кірпіктері сулаып, жасаураған жанарын тігіп «не айтасыңдар, кәне» дегендей қабағы қарс жабылып көпшілікті тінтіп шықты.

— Бәрің де жассың! Кәрің де, тозғаның да мына — деп Зәурені иегімен нұсқап — бақырауық Капоста мен Зылиқа үшеуміз. Әрнәрсенің пәтуасы болады. Сендер естімеген бір тоқтам айтайың, тыңдап алыңдар. Қабақтарыңды ашып, сергіп, қызық-қуаныштарыңды жалғастыра беріңдер. Ал, қазір, бұ не, жылан көрген балапандай үрпіе қалғандарың! Жайғасы-ып былай — деп өзі де бір жастықты қолтығына қысқан Мұсабек — отырыңдаршы. Ән-күй базарын қыздырыңдар. Бүгін айтылмаған ән қалмасын. Пәленшенің үйіндегі думан-қызықты-ай сондағы дейтіндей ел тамсанатын тамаша болсын бас қосуларың.

— Иә, бірді айтып бірге кетпейін. Іштеріңде биігіне шығып көргендерің де, ол туралы қызықты әңгімені естігендерің де бар шығар. Біздің туып-өскен кең атырабы-

мызда Үшсандуғаш атты биік шың бой көтерген. Иә, дұрысы сол бой көтерген. Ее-һ-ей! десейші. Сендер үшін бұл тарихи әңгіме шындықтан алыс ертегі — аңыз боп көрінуі мүмкін, Жоқ, тіпті де солай емес. Онда ұлы өмірдің, сұлулықтың жүрегі тулап, қан тамыры бүлкілдеп соғып тұр. Мәңгі сөнбес нұр, нәзік шайқала құйылған сағым саз боп, бой көтерген ғажайып сурет боп жалт-жалт ойпаса, кім қызықпас, кім құмартпас! — сол қасиетті көріңдерші, таңдаңдаршы, құрметтеңдерші! Сұлулық — өмірдің анасы. Онсыз өмір жалаңаш тақырдай. Көркемдік — адамның жаны. Қане үділіндерші, өз жандарыңа. Дүниедегі ғажайып әсемдікті іздеп, шарқ ұрғанын қазір де сезінесіңдер. — Көрік Сәннің оң қолтығынан ұстаған күйі тік қалыпты. Құлағы әңгімеде. «Манағы апам айта бастаған дастан жыры ғой мынау. Қарт та төгілте бастады. Тегінде айтулы әңгіме болды-ау. «Сұлулық — өмірдің жаны» дейді. Бәлки, сол үшін өмір тәтті, қызықты жарқын көрінетін болар» деп ойлады. Қарттың үні қаттырақ естілді. Малдасын құрып, сақалын салалап ұзақ әңгімені бастап кеткен сыңайы бар.

— Сол жылы қыс айтудай қатты бопты. Қар қалың түсіп бетін шыныдай шыңылтыр мұз басыпты. Мал жайылымнан қалып, күні бұрын шөп дайындамаған, мұндай төрт түліктің қолға қарағанын көрмеген ел қатты күйзеліпті. Бірақ көктемде ағыл-тегіл күрт еріген қалың сіреу тесік сабадан ақтарылғандай дүниені селдетіп күркіреп өзені сарылдап, сайы тасып, ақ жарылқапты. Айражайра боп қыс қытымырлығын ұмыта бастаған елдің қуанышы көпке ұзамайды. Мал мен өнімсіз, азын-аулақ диқаншылықтан бөтен кәсіпсіз елді құрғақшылық бидайдай қуырады. Күні-түні дамылсыз соққан ыстық аптап шөп біткенді қуратып, бүкіл атырапты жынды құйып жайлайды. Даланың түбірлі сүйекті бұтасына дейін күйіп, күйреп кетеді. Мал жануардың жарқыраған жаздың өзінде жілік майы үзіліп, тұралап арықтап «жаз жұты» деген пәлеге ұшырайды. Халық күйзеледі. Табиғаттың осы рақымсыз қысымы үш жылға созылады. Сонда да халық ата-мекенін, балалардың кіпдік қаны тамған жерді қимай, не ауыртпалықтың бәріне төзіп, басқа жаққа қоныс аудармай отырып қалады.

Қай кезде де көпекөз қариясыз болған ба, осы тұста жасы жүзден асқан ел қорғаны батыр (есімін ұмытыппын) ұшқанат лашығында отырса, иығына бармақтай құс кеп қоныпты. Жай отырмай қанатып құлдыр-құлдыр қағып, дүр-дүр сілкініп, біресе, оң біресе сол иығына шы-

ғып сайрап, неше түрлі жан тебіrentкен асыл сазды үнді үзілге шырқайды. Құйқылжыған әп сай-сүйегін сырқыратып, кәріліктен можып, жауырыны күлдіреуінштей импген қартты рақатқа бөлейді. Көзіне нұр төгіп, кеткен қуат бойына қайта кеп, жігіт шағына оралады. Бұлшық еттері бұлтылдап, қапы қызып, мешел боп жатқан кәрі абыз орпынан атып тұрады. Сонда әлгі бармақтай құс батырдың төбесіне қонып, сайраған екен. Оның бір кездегі баһадүр күші денесін керіеп күндей күркіреп дауысы дүниені дүр сілкінтеті сонда. Жасы жетіп алжып, ертең бе, бүгін бе, қара жердің қойыны күткен қарттың кенет жасаруы таңдандырған елі төңірегін топталады.

— О, халайық,— деп дауыстапты кемеліне келген батыр.— Тіршіліктің базары — мәңгілік. Ол мен үшін міне, қайта қызды. Жарық дүниедегі махаббаттың үш қайта тугызды мені, қайта түледім. Рақат жанымды баурап, көңілім шартарапқа шалқығаның көріп тұрсыңдар,— ол қолын котере сермен — мынау менің, сонау өткен заманда, қандыбалақ қызыл көз жаудаң, өзің үшін о, туған ел, жан аямай талай ұрыс салып қорғап қалған атамекенім!— Көзі таңадай жарқырап, тамағып кенеген батыр — көремісіндер, байтағымдағы жайқалған орманым, ұя салар көлеңкелі саясын құрғақшылық өрті жалмаған бармақтай сандуғаш міне, төбеме кеп қонып сайрап тұр. Тамылжыған сол дауыс тал бойымдағы кепкен қанды қозғады. Жігерімді қайта тулатты. Өзегіме өрт салды. Жастық қуат боп тасыды. Қайтсін! Жалғыз қапты. Жалғыздың күші күп бе!? Оның дауысы әруақтанып тауға жаңғырыққандай зорайып естіледі. Алысқа ұшайын десе бейтағыс жер, көрмеген атыраптың ойы-шұқырынан жүрексінеді. Туған жерін қимайды. Оның ауасы сәбиіне дәру, жанына қуат емес пе, құс екең құс та атамекенім деп сайрайды. Тыңдаңдаршы!— деп төгіліп, тамылжыған от қанат әуенге халықтың аңсарын аударыпты. Сылдырап шырқала биіктеген ұнсазы жібектей созылады. Аңыратып әлемді шалқытқан сандуғаш байтақ даланы сілтідей тұндырған мың нақышты үнімен бар тіршілікті баурап алады. Асқақ тасқып саз бойды балқытын жүректерге ұялап, құлақ құрышып қытықтап тәтті сезім боп ұйып қалады. Керемет сырлы әуен көкей тесіп, мың нақыш, жүз құбылып титімдей құстың таңдайындағы пернеден құйылған бал шуақ боп тамылжиды. Бірде сәби иісі бұрқырап әлем бойына балғын жастық дарытады. Іле бүлкілдеп соққан жүрек дүңкілі атша тулайды. Сол сырлы сазға әйтеуір, кең дала керіле құлақ түрсе, мөлдіреген

күн кірпік қақпай қалады. Халық демін ішінен алып қалғып кеткендей сәтте батыр:

— Е-е-һ-ей! Шіркін, өмір, балдан да тәттісің-ау, тәттісің! Мына құртақандай құс осы өмірдегі сұлулықты жағы тыпбай неге жырлап тұр. Әсемдікті, коріктілікті корген көзде от жанады. Сонда опың жаны күн нұрынан шоқтапады... Қараңдаршы, көзінің нүктедей қарашығы от боп лып-лып жанып тұрған шығар — дейді. Батыр айтса, айтқандай сандуғаштың қос қарашығы көкпеңбек боп балқыған болаттай сәуле төгіп жанып тұрыпты. Кенет әруақтанған батыр — Көрдіндер ғой, сол сәуле сұлулық сарқылмас келешек. өмір! Ал, келешек — заман, дәуір. Заман — адамдар өмірі оның еңбегінің жемісі.

Міне, титімдей құстың өнері бәріміздің жапымызды ерітті. Бойымызға қуат, рухани күш берді. Осындай өлмес, өшпес өнерді кім сүймейді, кім қастерлемейді — Мұсабектің аузына қарап қыбыр етпей манадан әңгімеге ұйыған жігіттер:

— Апыр-ау, сол көнекөз ел қорғаны батыр сіз өзіңіз емессіз бе?

— Әкетай-ау, мына ғаламат әңгімеңіз — өмір дастаны ғой.

— Сіздің төгілдірін айтқаныңыз соншалық, біз сол батырдың алдында сандуғаштың әнін тыңдағаннан кем әсер алғамыз жоқ.

— Мүсеке, кідірмеңіз, аяқтай беріңіз. Балдар толық естісін, — деді сөзді бөлмеңдер дегендей үй-ішін шолып көз жүгірткен Зылиқа.

— Сонда батыр түкті қабағын керіп көпшіліктен жауап күткендей қарап қалыпты — деп жалғады Мүсекең сөзін.

— Елкім жауап бере қоймапты. Құс соңғы әуесін сызылта созып, баяулаған кезде — өзінің туған, өскен топырағын қимай осыша спқырлы өнері арқылы халқына мұның шаққан сандуғашты біз де қасиеттейік. Туған өлкесінде әсем әнін шалқытсын. Елінің, жерінің мәртебесін көтерсін. Қазір бұған бұрынғыдай папа болар орман, ұя салар тоғай жоқ.

— О, халайық, ендігі тілегім — еріңдер соңыма, жеті ата ұрпағыма айтар өсиетім: ел аты да, жер аты да асқар биігімен шығады. Ұйым, бірлігімен шығады. Ұйымдасқанды жау алмайды. Халық қара аспан тауды көтереді: халық деген батырды жеңетін құдырет жоқ! Жұмыла көтерген жүк жеңіл» деп қолына кетпенін алып елін бастап кетіпті. Қазіргі бәріңе белгілі Үшсандуғаш тауы

өмірге сонда келген екен. Батыр ата іргесін көтеруді бастапты, тұрап елі еңсесін көтеруді қостапты,— деген Мұсабек жастарға ойлы көзін тастады.

— Әй, алжыған бшпара, не сандалып кеттің! Ертегі айтқалы кеп пе ең? Ой-бо-ой! Онан да мына жәдігөйден сормаңдай балаңды құтқармайсың ба?— деп езеуреген Зәуре Сәнді қолынан ұстап жұлқа тартып жетелей жөпелмек болғанда тағы Мұсабек:

— Тарт қолыңды! Кет былай! Қасиетсіз! Ессіздікті көрсетпе!— деп қатты ақырды орнынан ыргала қозғалып. Төбесінен біреу қойып қалғандай октем дауыстан дәбдіреген Зәуре қалт тоқтап:

— Құдай бір қарғағанда мың қарғайды деген осы ма еді — жұртым-ау! Ай мен күндей құлыным осындай кембалаға душар болады — деп,— ол үн салып қоя берген. Тағы да бар зілді дауысымен ақырған қария:— қайта көрер есігіңді қатты серіппе,— деп кемпірін тоқтатты.

— Жәдігөй деп отырғаның — құдағиың, кембағалың — күйеу балаң! Кесапат сөз кесел әкеледі. Ақылды сөз киелі. Аузыңа келгенді айта берсең ақымақ атанасың — деді сабасына түсіп, ойын ілгері созып.— О, Зылиқа, жалғыз құдағиым, бұл өмірдегі ең жақынымсың енді. Менің айтпағым сонау ықылым дәуірлерден бізге жеткен аталар мұрасындағы ұлылық, мәңгі өлмес керемет еді. Өсиет тұғыр боп бізге жеткен Үшсандуғаш тауы, күні бүгінде даланы сиқырлы саз, әсерлі әуенге бөлеген сандуғаш ұрпағы нені тұспалдайды, нені аңғартады? Тұған халқы табиғат лаңына ұшырап, жалғыз баласы опат боп, бауыры күйіп, шөгіп қалған кәріні қандай күш тұрғызды сонда?— Мұсабек отырғандарды бір шолып, тіктеліп отырды.— Ол — әп құдыреті еді. Әлемді тебіrentіп, ұйқыдағы жүректі оятқан құйқылжыған үн сол! Ал, біз, біліп қойыңдар, әрқашан естеріңде бөлсын, сол қайта жасарған қарт батырдың ұрпағымыз — деді Мұсекең ғасырлар жасырғап қойманьың теңін күшпен зорға шепкендей маңдайынан тері бұршақтап.

— Менің, мына менің, кішкене шаңырағымда сайрап тұрған бармақтай тоты құсым,— еңсесін бұрып, Зылиқаға жадырай қарады.— Ұшып кеп сенің балауса шыбығыңа қоныпты. Қайырлы тұғыр болсын! Бақытты өмір, босағаң қуанышқа толсын!— деп қос алақанын жайып, бетін сипады да — Батырдың иығына қонған сандуғаш оны жасартып еді. Сенің тотың балаңды кеселінен тазартсын, бақытты ғұмыр кешсін, аумин!— деп батасын берді.

— Рахмет, Мұсеке! Мен айтатын не қалдырдыңыз.

Бәрін өзіңіз айтып шешіп кеттіңіз. Әзәлдағы бұйрыққа тосқауыл болу кімнің қолынан келеді. Бұйрық осылай бопты. Екі бала — дей берген Зылиқаға ендігі сөздің орны жоқ дегендей Мұсабек оң қолын көтеріп:

— Онан да тойыңды әзірле! Қалыңсыз қыз болғанмен, кәдесіз күйеу болмас. Қатар құрбылары да ойнасып, біз де қызыққа батайық,— деп жайдары рақат күлкiге батты. Зәуре кемпір манағы долданған күйінде Сәннің қолынан ұстаған бойы отырып қалған. Мұсабек өзі барып, оны қолтығынан сүйеп тұрғызды.

— Ей, жасық туған, бор кемiгiм, өрiсiм кеңiдi, үйiме үй қосылды, балам көбейдi деудiң орнына байғыздай, ба жылдап о несi. Бақыт деген осы! Мұны көрiнiп келген бақыт дейдi. Күнi ертең екi құлыншағым деп айналып толғанасың. Қуанышың ғой, бұлар — дедi де Сән мен Көрiкке бұрылды.

— Қызым, мен қапа емеспiн. Осы қуанышыңа, шүкiр! Бұдан басқа тiлегiм де жоқ едi. Бiр кезде бұл өмiрден күлмей өтем бе деп қорқушы ем!— деп туа салып шетiней берген перзенттерiн есiне алды ма белi бүкiрейiп, өнжүрғасы түсе қалды. Қас қағым болмай «көп жасаңдар» деп сiлтiдей тұна қалған көптi бiр серпiлтiп — заманыңа лайық азамат болыңдар!— деген дауысы саңқеттi.

— Үшсандуғаш тауы сойтiп қолмен үйiлген болды ма?— дедi бiреу көптiң iшiнен.

— Дәл солай. Сандуғаш тауы ол. Сандуғашқа арналған. Көп түкiрсе көл деген — дейдi Мұсабек мархаббатанып.

— Батыр бабамыздан берi қырық-елу ме, одан көп ата өмiрi өтiптi. Жарықтық тарих тереңiнде, ықылым замандар қатпарында өз қолымен Үшсандуғаш атаған биiктiң iргесiн көтерiптi — деп ылғи өзiмнiң әкемнiң шоқтығы шығып мақтанып отырғанын талай естушi ем. Бiр мысқал құнарлы топырақ бiр уыс тамыр өсiредi деп, қажымас қайрат пен сонша еңбек, ынтымақпен тер төккен елдiң ғажап әңгiмесiн түгел жеткiзiп айтпадыңыз-ау, құда!— деген Зылиқа сөздiң қайта сабақталуын тосты.

— Жастар түсiпген шығар. Әңгiменiң негiзiне. Жалаңаш сәбидей шырылдап, аптаққа ортенiп туган өлкесiнен пана таппаған сандуғаш батырды да, елдi де дүр сiлкiндiрген екен сонда. Тамылжыған ән-әуен от сағым күш емес пе?! Және ол қалай шырқалды екен десеңшi сонда! Адамның тәнiне шымырлап кiрiп, жаныңды бiлiнбей көп жайлап жатса ше? Бүкiл әлем от сезiм боп ерiп,

жан рухыңды балқытып жұдырықтай жүрегіңе билік құрмай ма? Ындыны құрып, құмары қозбас пендені тапшы сонда! Сол әлемдегі асыл күн сәулесінен кейінгі зейінмен ұғылатын тәттілікті жүрек атты патша сорғалаған күйден ғана тапқан. Ал, әннің күй боп, ырғақ боп толқитын шағы не, бәрінен ыстық құдырет! Әне сол — күн нұры тәрізді себездеп, тіршілікті баурап сәбиіндей құшып, көкейді тесіп елбектейтін күш. Тасыр, тас құлақ керең болмаса, басқа сезімдіні құйқылжыған ән, төгілген күй қыбыр еткізер ме?!

Ол сенің еркінді билейді, ыстық сәуле боп сүйеді. Сол аяулы түйсік, жанды еріткен сезім емес пе, шогіп қалған батыр атаны оркендей өсіріп, өмірге қайта жасартқан. Оның аты — күн нұры, құйқылжыған ән! Тағы үшінші бір жан құмары батырдың көкірегің жайлап жатыпты-ау! — деді отырғандарды көзімен бір шолып дауысын, көтере созғап Мүсекең. — Үшсандуғашты білмейтінің жоқ. Елестетіңдерші сол бейнені қиялыңа. Жарықтық алыстан үш бұтақты гүл боп жайнап, миллион-миллион жауһардай жапырағынап жұпар иісі бұрқырап тұрған жоқ па? Көкке құлаш ұрған, қауызын ашқан алың гүл шоғы емес пе ол. Қандай сұлу көріктілік! Ал, төсінен арқырап төгілген озені, — деп қиялына жасанды тауды құндақтағандай көзін жұмып, — О, дарига, өмір — ұлы айдын, мөлдір түн тұңғық екен-ау! Оның шалқарына біреу малтып шығады, біреу... қалқып шығады, бәз біреу тұңғыққа жұтылып, батып кетеді, бәз біреу өзінше өшпес із тастайды. Кейісінің соқпағы сайрап жосылып қалса, кейісі тақтаға бормен жазған жазудай өшіп жатады. Сонда өшпейтін не? — Қарттың тосын сауалы көпті жалт қаратты. Бәрі де ойлана қалған. Шаршаған кісідей оң жақбасына қисайған ол дауысын қырандай саңқылдай көтерді. — Өмірге құштарлық! Еңбек! Адалдық, ізгілік ұлы өмірдің мәңгі серігі боп келді. Әманда солай бола береді. Үшсандуғаш туған елін сүйгеп батырдың, өзі өскен ана топырағына махаббатын арнаған сандуғаштың сүйіспеншілік белгісі. Ендеше адалдық, ізгілік — тіршіліктің солмас гүлі. Сол қасиет жайласын сендерді. Жүректерің ізгілік ұясы болсын — деді сөз соңын аяқтаған қарт.

— Бәрекелді-е-е! Шіркін, біздің елдің қарттары-ай! Балаларыңыздың қызығын көре беріңіз, Мүсеке, қандай ұлағатты келешекті сөз айттыңыз. Жанымызды күндей күлдірдіңіз — деген Давид. — Ау, жігіттер, не тұрыс бұл? Әкеміз ақ отаудың шаңырағын көтеріп, бақанын тіреді. Енді сендер уығын шапшып, туырлығын жабыңдар. От

басы әнге, шат күлкіге толсын — деді. «Жүрегі алаулаған, басқаның қызығы үшін мұншалық өлгөзек, бұл неткен ізгі жап еді. Осының негізінде бір инабаттылық бар-ау» деп ойлады сонда Мұсабек өздері Дәуіт атапдырған жігіттің мына сөзінен кейін. Ән базары қыза жөнелген. Сән Зылиқаға осылай келін болып түсін еді...

Сол күннен бастап Көріктің өмірінде өзгеріс туды. Даланың көктемгі қаулаған шалғынындай көңілі өсіп, бойын шаятық биледі. Ол өзін кемшіл, зағипшын деген ауыр қайғыдан құлан таза. Ақжарқын мінезі от басының базарын қайта қыздырды. Қасында Сән. Оның жаңбыр жуган дала гүліндей жүзі нұрға толған. Қалай десе де Көрік өзі сүйетін өмірге бар құштарлығымен қайта келді. Зылиқа ана да көп күйіктен аз да болса сейіліп, жаңа бір күйге ауысқандай. Көрігі мұратына жетті. Сүйгеніне қосылды. Қасиетті жары оның кем-кетігіне қарамады. Жан қалауын тапты. Рас, бәрі солай.

Әйтсе де, ана жүрегіне көрінбей қадалған шөңге отырса, тұрса удай ашытып шаншуын бір сәт тоқтатқан емес. «Ұмығайыншы, қарғамның көңілі бір жайлы болған тәрізді ғой. Басқа түскен баспақшыл, үш күннен кейін дозаққа да үйренеді деп, өзінің осы өміріне кәміл разы болса не дермін. Қолдан келер не бар. Құдайдың мұнысына да шүкір» — деп екіұрық қиял шегетін. Ана жаны содан болар, көзге жайраң қағып, іштей қасірет жұтар еді. Оңаша қалғанда қасірет буындырып, егіліп-егіліп жылап алатын. Қайран шеше-ай, жөнің бөлек-ау!.. Сынаптай жылжып күндер, алшаң басып жылдар өтіп жатты. От басы көңірсіп, арманына жеткен жастар өмірі жаңа мазмұнмен бай түскен шақ еді бұл. Көрік пен Сәннің қалтқысыз сүйіспеншілігі ана мерейін тасытып, жанын рақатқа бөледі!

«Қайтер екен. Жастық мастық деген ғой бұлардікі. Албырт шақтың ыстығы басыла ертең-ақ шаң-шұңы шығады» деп өзара көз қысып, ернін тістеген талай жабықтан сығалағандардың сағы сынды. Сөйтіп бұл шаңыраққа тағы бір қуаныш көлеңкелі көңілдің жібек баулы шымылдығын айқара серпіп, қайдасың жарық дүние, аш есінді» деп іңғалап сәби боп келіп еді.

Дәл сол күнгі Зылиқаның қуанышын сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес те шығар. Қара торы жүзі тершіген ол күле береді. Екі беті алаулап, көзіне тұнған нұр толқып тулаған көңілін паш еткен. Тіпті буын-буынынан әлі кеткендей өз етегіне өзі сүріне береді. Барын базарға шығарған бақалшыдай осы аңсаған күнге де жиған-тер-

генін дастарханына төгумен әуре. Асып-тасып жүр. Манадан қарбаласып анталаған өзіне қызыға қараған тілеу-қор көпке енді бұрылып:

— О, жұртым, разымын тағдыр жомарттығына! Бірде өт, бірде күл өмірді кім кешпеген басынан, — дауысында бөрің де білесің ғой деген сыңай бар.

— Бүгін ол мені алақанына салып қайта мәпеледі, — деді маңдай терін сүртіп — ол осы көптің ықыласы, өздеріңнің ақ тілеуің. Әрине, өмірде бар мүддығам орындалды, тілегіме жеттім, енді армансызбын деген пепде қателеседі. Өмір адам баласы үшін қашанда бір олқылық, жетіспеушіліктен тұратын тәрізді. Сол жетіспейтін, көңілді орта түсіретін сәттерге бел бермей алға үміт қуған ғана мұратына жетсе керек. Ол үшін мықты сенім, келешекке ғашық төзім, серігің болсын, — деп үні бұзылыңқырап босап барып, қайта өзіне-өзі келді.

— Тегінде жан-жағында асқар таудай қоршаған жанашыр елі, қамқор досы көпті қасирет, уайым жеңе алмайды. Мына балаларыма менің беріп келген дәрісім — бұл! Менің шаңырағым сондай шаңырақ! «Апыр-ай, мұным астамшылық сөз емес пе?» деп ойлаған ол піскен бауырсақтай боп қызарып, — міне, үлкен-кіші бүгінгі қуанышыма ортақ болып отырсыздар. Ортамызға жаңа дәуірдің азаматы кепті. Оның үні жанымды жасартып, жүрегіме қуат берді. Күндей күліп кеп сәбиіме құтты болсын айтқан сіздерге көп-көп апалық алғысымды айтамын, — деп еді. Көпшілік дуылдап қол соғып жіберді.

— Зылиқа, — деген осы дабыр-дұбыр көпшіліктің үні басыла бере Мұсабек. — Тауып айттың. Көңілден шыққан сөз — жан азығы. Жанымызды семіртіп жібердің. Адам қауыммен адам. Асқар таудай елім, ажырамас жаны бір үлкен-кіші дегенің неткен абзал сөздер еді. Қызығын көрер бақытты күндерің молая берсін. Үйің іңгалаған үнге толсын! — деп көтеріле сөйледі. Түкірігіне шашалып — өзің куә, осы үйдің төрі жылдар бойы қызық, тамашадан құр болған күн бар ма?! Көп тілегі көл деген осы. Бұл — өзің көретін айтулы қуаныштың алды, төл басы — деген. Үй-іші қайта дуылдап, орындарынан дүр сілкіне тұрып қошемет көрсеткендер:

— Асыл сөз!

— Ағынан жарылды Мүсекең!

— Немересінен несін аясын.

— Төл басы деді-ау! Айтқаны қабыл болсын! — десіп көпке дейін басыла алмады. Анық шат көңілдің желпінісі. У-ду! Сән төлежіп, балбырап отыр. Әкесінің сөзі тұ-

сында мойнып бұрып, не айтар екен дегендей жаутаңдап құлақ тосқан. Ақ құба оңіне қызыл ірең ойнап ажары құбылған. «Жарықтығым-ай, жүрегің қандай оттан жаралды екен. Мейірбандық боп езілген рухыңа бас ием, әкешім» деді ол ішінен.

Құндақтағы сәбидің үні естілді. Өрттей жаныш ұялған Сән не істерін білмей төңірегіне жаутаңдай қарады. Бәрі мұны аңдып, қайтер екен деп отырған тәрізді. Сәби дауысы үдеп барады. Жуық арада тыншпатын түрі жоқ. Қас қағым сәттің ауыры-ай! Әйтеуір, таяу отырған анасы Зәуре көмекке кеп, аброй болғанын қарашы.

— Дой-дой! У-у! Батыр екен ғой, оянып жатыр екен ғой,— деп құндақты құшақтап бауырына тарта берді.

— Ә,— ә, жас қонақ, сыпайыгершілік қайда! Есікті ашпай жатып мұнысы несі Нар баласы бақырмас болар. Әйтеуір, нағашы әжеңе ұқсай көрме,— деді Мүсекең кемпірін қағытып.

— Иә, тауып айттың. Соға бер депші атаңа. Әжемнен басқаң жетісіп тұрсаң, бір адам ештемені бүлдіре қоймас депші!— деп Зәуре есе жібермеген боп жатыр.

— Бәрекелді-е-е, жарықтық ата-әжелер-ай, мәре-сәре боп жатырсыздар ма?! Рақат деген осы болар.— Қарбалас сәтте есіктің алдына кеп, топ жолдастарымен іркіле қалған Давид еркелей дауыстады.— Бөбектеріңіз құтты болсын. Ақ босағаның мәңгі өмірі енді басталды. Көрік! Сән! Шын жүректен құттықтаймыз — деген ол екеуін алма кезек маңдайынан сүйеді. Гүл шоғын ұсынды. «Бірге тугап бауыр да бүйтпес. Жаны бір дос деген осы да!» осы ойдағы Мұсабек бір жасап көңілденіп қалды. Өздері айра-жайра мәз боп жатқан қарттардың үстінен сау етіп кіріп келген бұлар үлкеңдерді бір желпіндіріп тастады. Құрметі мен қуанышы араласып сәбиді емін-еркін ортаға енді ғана ала берген олар әлдепеден ыңғайсызданғандай да болған. Аңтарыла біріпе-бірі қарап жаутаңдаса қалған.

— Сағынышы мол, көптен күткен, үні шырындай тәтті қонақты алас-құлас сәтте ортаға алып жатқандарыңызды аңдып тұрғандай, біздің келісіміз ұят болды-ау өзі — деп Давид сылқ-сылқ күлді.

— Өйдеме қарағым,— деді Зылиқа сасқалақтап, іренжіп қалдыға жорып, Давидтің сөзін.

— Тәйірі, сөзім-ақ екен. Мұндай қонақ кімнің ажарына қараған. Бұ дүнияда бұған қарсы келер пендені тапшы. Ал, ендеше керек болса, саған, батырың барылда-

ды,— деді шыр-пыры шығып жылаған сәбиге төне қараған Мұсабек.

— Әй, өзінің дауысы айнымаған мына спыршы — деп Зауре Мұсабекті нұсқады.

— Қоя ғой, қойшы енді. Сепі көреміз деп папаңның кө-өп жолдастары кепті. Бақырауық дейді ғой. Ұят қайда — деп сәби түсіне қоятындай өзінен-өзі сойлеп, құндақты шешіп,— е-е бәсе, деп баланы қайта құндақтады.

— Мынау өзі, трактордай дарылдап кетті. Менің дауысым осындай ма?

— Мынау өзі, трактордай дарылдап кетті. Менің дәуірінде ашу бар.— Мүсекең қарқылдап күлді.

— Е-һ-е! Біріңіз олай, біріңіз былай деп намысына тиген соң қайтеді. Ұлық басын иіп сәлем бере келсе, өздеріңіз — деп қарттарды ду күлдірді көп ішінен біреу.

— Батыр-екесі қойдық, қойдық. Намысшыл екен — ғой — деп Мүсекең баладай екі қолын көтерген.— Бағындық,— жаңы сәбидің үстінде. Соны сезгендей бала да саптына қалған.

— Апырай, сәл болса, осы балалар-ақ сау етіп жетіп келеді де тұрады. Кім шақыра береді осыларды деп ойламаңыздар. Себебсіз келмейміз. Бұ жолғы сылтау өмірге келген кішкене — Әлиев. Өзі шақырды. Ұяла-ұяла келдік. Шілдеханаға қазақ атамыз шақырусыз келген дейді. Сондықтан — деп жайып-шугап Давидке:

— Құлыным-ау, о не дегенің! Ақ жарылқап күн туған мұндай қуапышты күнде кім есігін жапқан. Және осы қызық сендердікі. Көрігің, Сәнің өне шақалағың алдарында. Біздікі тәдірім бұйыртса, сол тамашаны көру,— деді Зылиқа жұлып алғандай жауап қатып.

— Апа-а!— деп ананың сөзін тосып тұрғандай — балалы бопсыз, құтты аяқ бөбек кепті — деп осы кезде есікті дауыстай ашқан шүйкедей қара келіншек шашуын бұршақтай жаудыра кірді. Соңында жайқапдай басқан Барақ:

— Біздің баламыздың біріне бүйткен жоқ едіңіз. Қолдағы бала қожа деген осы-ау! Тіпті ағыл-тегілін шығарыпты! Ту-у, іздесе табылмайтын қадірлі азаматтар да осында — деп дастархан мен үй-ішін шолып, қызғанышып жасырмады.

— Енді қайтеміз — деп әйелі де томсара қалып еді, іле:

— Біз бұ кісіден туған жоқпыз — деп тағы қойып қалды Барақ. Әлгі арқа-жұрқа мерейлі дастархан басын ілезде қоңыр көңілісздік басты. «Туған шеше мен іні тү-

тін тұтеткен шаңырақта осындай пілдехапа үстінде не айтып, не қойғандарын білмеген шіркіндерді қайтейін. Бар білгендері сол шығар» деп іштей күйіпген Зылықа:

— Жүрегіме қай балам болса да сыйған. Біреуі — ол, біреуі бұл емес! Барым солардікі. Қуаныш ортақ, жан — ортақ. Ал балалар ойын-сауықтарыңды, бастай беріңдер — деп еді. Құлкі базары қайта қызғап. Қайран шеше бәрін жуып-шайып, бөгде ойдың тігісіп жатқызып жіберді. Соған орай сол күнгі тамаша қызығы да айтарлықтай болып еді. Қаншама ән шырқалды, би билепді. Домбыра, баян, скрипка, қобыз күй төкті.

Әсіресе сәбиге ат қою рәсімі шешуі қиын жұмбақтан кем болмады.

— Адамның азамат болғандағы биік мәртебесі есімінде жатады. Жақсы есім — Қанат. Дұрыс ат таңдаңдар. Естігенде жаныңды жадырататын, иманыңды тасытатын есімдер аз ба! Аты-жөні халықтың жүрегіне мәңгі орнығып, құрметке бөленген ұлы перзенттерді еске алыңдаршы. Тіпті тым ұзаққа бармай-ақ ұлы Абайды-ақ алайықшы. Қандай қасиетті сезінесің?! Бәрі бір басына сыя берген ұлы Абай-ай, шіркін! Бұрынғылар ат қоярда кітапқа қарапты. Біз ол билікті бүгінгі оқығаны, тоқығаны мұхиттай оздеріңе бердік, — деген Мұсабек пен Зылықа бірін-бірі бас изесіп мақұлдасты.

Осыдан кейін-ақ талас күшейе түсті. Қаншама ғұламаның, қолбасшының, зергердің, батырдың, ақынның, ұстаздың, тарихи қайраткердің аттары аталды. Шарт бойынша таңдалған есімді ат қою рәсіміне қатысушылардың ең кемі үштен екісі қолдауы керек. Ешкім басым көпшілік дауысқа не бола алмай, ду-ду айтыс созыла берді. Кенет Көрік достарының назарын өзіне аударып:

— Сіздер басқаша ойлай қормеңіздер, менде сәбидің есімі Шырақжан болса деген ұсыныс бар — деді — едеуір қылысып, ұялып айтты.

— Шырақжан!

— Шырақ?

— Тауып кеттің Көрік, Шырақ — жарық сәуле.

Осы есім көкейдегі көп арманды арқалап тұр екен — деді желпіне құптаған Давид. Ал, осы ұсынысты көптің дауысына салам. Қане, қалыс қалған? Жоқ! Қарсы! Жоқ! Бәрекедді-і-е, жүз процент! Азаматтың аты бүгіннен бастап Шырақжан, фамилиясы — Әлиев. Үй-іші дуылдата қол соғып «Көп жаса!» әнін қосыла шырқап думандатып жіберді.

...Осыдан бірнеше жыл Көрік пен Сәпнің тұла бойы

тұңғышы Шырақжан туғанда дос-жарандары осындай құрмет көрсеткен. Өл Зылиқа ананың отының басында өткен есте қалардай қызықты сәт еді. Ана бір жасаған. Ертеңінде сол ананың қуанышының ойда-жоқта сүттей ірігенін қайтерсің. От басындағы өзін көзінеп таса қылмай қашанда арсалаңдап қасынан табылатын, не қуаныш, не қайғысына ортақ Алыпсоқ үшті-күйлі жоқ болып шықты. Шырақжанның шілдеханасы күні ақиқат бар. Іңірде тысқа шыққан мұның аяғына оралып, еркелеп қыңсылаған. Бір-екі рет маңқ-маңқ үріп жіберген. Өзінде ит болып, бұрын байқалмаған мінез. «Бүгін үйде ойын-шілдехана. Бар жата ғой, тамағыңды іш» — деп оған аяушылық білдіргені де Зылиқаның есінде. Сол Алыпсоқтың жоғалуы ана жүрегіне уайым, сұмдық боп сезіледі.

— Зықа, ренжіме, рас итің қасиетті ит еді. Өзінің жасын санасам алжитын кезі бопты. Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді дегенді естуің бар шығар. Солай болды енді — деп Мұсабек ана көңіліндегі кірбеңді бір серпілген.

— Осы босағаның адал тілеуқоры еді. Ақылы, зияттығы сондай, не жақсылық, не жамандықты күні бұрын сезетінін қайтерсің. Осы Шырақжан туардағы ырымы да бөлек боп еді — деп Мұсабек пен Зәуреке қараған ол — өздеріңіз білесіздер, мен бірде Барақтың үйіне кетіп, қайта алмай қонып қалдым-ау. Кім-кімнің де өз төсегі өзіне пейіш дегендей туған баламның үйі болса да, түнімен ұйықтай алсамшы. Ертерек үйге келсем, есігімнің алдында жүрелен біреу отыр. Қарсысында екі көзі қыпқызыл шоқтай жайпаған Алыпсоқ. Атылатын жолбарыстай төшіп апты. «Әй, қыбыр етпе» дегендей тамағын жыртып ырылдап қояды.

Мені көріп, әлгіні жұлып тастайтындай шабалана ұмтылды. «Кет!» деп қатты ақырып қалдым. Есігімнің алдында біреуді итім жарып тастаса масқара-ай, не болам. Алыпсоқ тым ұзамай сәл кейін шегінін, көзін анадан алмай тісіп сақылдатып, оршелене ырылдап тұрды. Әлгі адам тәлтіректеп орынап зорға көтерілді. Удай мас. Қалтасында әлі ішкіліп болмаған жарты шөлмегі бар. Сақал-мұрты оскеп, мен бұрын көрмеген жап. Бетіме қинала қарап:

— Шеш-ше-ше, кеш-кеш-ірі-ңіз. Иттің қолына түсіп... қор боп... Кете алмай өлуге айналдым. Сәл қыбыр етсем... жеп, — деп күшпен әрең-әрең тіл қатты.

— Мұнда неге келдің? Кімді іздедің, — десем.

«Қараңғыда тапысымның үйі деп, шарбақтан кіріп... итіңіз тапжылтпай, міне жағам дал-дал» дейді, өзі діріл-

деп тұр. Сойтіп Алыпсоқ маскүнемді де бір түн қамауға алған — бәрі ду күлді. Шіркін, ондай ит түсе бермес еді — деп Зылиқа қатты күрсінді.

— Ит ырыс қой. Алыпсоқ ырысын қалдырып, осы үйдегі қайғы-қасіретті қуып кеткен, құдағи. Өзі және Шырақжан туған күнгі шілдеханада болыпты. Жақсы ырым. Ренжіме — деді Зәуре өзі өз болып көңілден шығып сөйлеп.

— Ылайым солай болғай — деген басқалар...

Соңғы жылдары Көріктің қолынан домбыра түснейтін болып алған. Әдепкі жылдардағыдай емес қолы төселіп, көкірегі тың әуен, ырғақ іздейтін жаңа машық тапқан. Қарағай домбыраның көмейін бүлкілдетіп, таңдайын тақылдатып жібереді. Он саусақ ойнап, ортекедей секіреді кеп. Сонда қос ішек неше түрлі үнде бебеулеп, соны сарын іздейді. Жаңа, бұрын адам естімеген тың мақаммен жанды өбектеген басқаша сыр шертеді.

Сай-сүйекке жетіп, жүрек қылын басып тәніңді ерітетінін қайтерсің. Ондайда домбыра көмейі жанды арбаған ыстық әуенге толып, лықсып тезірек шығуға ұмтылып шалқып кетеді. Ұлы тасқын, тау шатқалына сыймай, жоңкіле ақтарылған сел дерсің оны. Ұланасыр ел көшкендей сол домбыра шанағынан ұрандаған саз, шатық — сазы ерекше шабыт боп естілер еді сонда. Мұндай шақта тұңғышы Шырақжан, қызы Танакөз, кіші ұлы Тілек әке қасынан қыбыр етпей қалатын. Бөгде қимыл біржола түгесіліп, демдерін іштерінен зорға алып құмартып қас қақдай тыңдар еді.

Сол машық Көрікті жаңа, бұрын қолына домбыра ұстаған қазақ сахарасындағы хас шебердің бірде-бірі тартпаған тың асқақ құдіретті әуенге бастап еді. Жатса тұрса оны өбектеген асыл үн жанына жайлау, кең өріс іздеп шарқ ұрғызған. Домбыра! Қу қарағайға тіл берсе, адамша сөйлейтінін кім көрген. Бұдан бірнеше жыл бұрын икемсіз оқтаудай добал саусақ — қазір майшыңың қалағындай жалпылдап көз ілеспес жылдамдық тапқан. Қалаған жерін қалтқысыз басады. Көріктің көкірегі саусағына көз бітіріпті. Және жай баспайды, аңсаулы әуенмен көкейді егілткен ырғақ табады. Төбе құйқаңа дейін ерітеді сонда. Ақырын ғапа ырғақ, бас пернеден басталатын қоңыр дауыс өріле тайпалған жорғадай сырғи сорғалап жөнелетінін қайтерсің. Домбыраның тар шанағын жарып, сабасына сыймай лықсып ақтарыла кететін тұс бойды шымырлатып, тәнді арбап, ерітіп тұрып алады. Кіріп

қақтырмай, дітіңді қоздырып, сабыр-тағатыңа атой сап кететіні ғажап!

Сағаққа кеп, түнкі қос пернеге кезек алмасып бұлбұл көмейінен шырқала шығатын саз болып, шайқала биікке тұнады. Сонда домбыра тұла бойы күй, қаптаған ән болып құйқылжып, туған кең даласына бұлбұл боп қалықтап ұшып бара жатады. Көрік осы өзі бар ынта-ықыласымен тартатын күй толқынында бір батып, бір шығып балқиды.

Ал, сорғалап төгілген әуен мамырлап ұйып, құлақта тұрып алады. Содан ба, осы туындысының атын ол «Үштоты» атапты. Бітім болмысы бөлек дүние. Биіктен сорғалап, жылап ағып, келе-келе арындап кеңге құлаш ұратын қуатты сарқырама тәрізді. Кей тұста шиыршық атып оқтай атылар уыт жолбарыс бейнеде түйіліп, бірте-бірте тарқатылған жібек шүйкедей созылар кезі тым ыстық, өткір. Домбыра шанағынан сонда мың дауыс, мың жаңғырық өріледі. Анадағы Мұсабек атасы шерткен батыр туралы аңыз, Үшсандуғаш боп елес береді. Шырқалған саз тал бойын аймалап, жүрегіне әдемі лебіз боп жетеді. Жай жетпейді, батыр ата дауысы боп, кең жазықта тау тұрғызған құдіретті қолдарда жарқ-жұрқ ойнаған кетпендер, күрек тісі ақсып, рақат күлкіге көмілген жандар боп кетеді. «Әуен — адам екен-ау! — деп тебіренеді сонда Көрік. Адам, иә, адам! Соның үні боп бүкіл дала әнге толып кетті емес пе? Еңбектің, адамның дауысы ол! Қолдан тау тұрғызған адам, бүкіл ұрпағына өнеге болған адамның үні. Бұлбұлын сайратқан, сұлулықтың ізі жосылып күй болып құйылуын-ай!» — деген оның домбыраның қос ішегін қуалаған саусақтары бүлкіл қағып, ең соңғы түп пернеде көкте бір орнында байланып қалған құстай діріл қақты. Сол екі перне жалт еткен қара көздің жанарын қымтаған салалы кірпіктей жиі қағылады. Сым дауыс бір үзіліп, бір созылып тілге келеді.

Енді ол «Үштоты», «Үш бұлбұл», «Үш сандуғаш» — деп екі аяғына алма кезек секірген баладай сайрап кетті. Сағаға әкеп буып, бар сырын тақ-тақ таңдай қақтырып сөйлеткеп домбыраның саусақтары біртіндеп перне қуып жоғарылай береді. Қазіргі жамыраған саз биікке өрлеп шығып бара жатқан дабыралы көптің әуені тәрізді еңсесі өсіп биіктеген дауыс «атырабым, атырабым!» десе, екінші тілде «асылым, асылым!» деп дауыстағандай. Осы ырғаққа балқып берілген жігіт шабыт тұлпарына мінген. «Көп жайтты білмей, түсінбей кеппін-ау!» — деді ол ішінен домбырасып қасына сүйеп қойып жатып. «Бар-

лық игілік те, махаббат та, өмір, сенің бір өзінде екен. Сенің сазыңның қапатым екенін білсемші! Жетім сандуғаштың тілін түсінген қайран бабам-ай, сенің жүрегің неге меззейді!

Өмірді сүй, өмір махаббат деп кетіңсің-ау! О, дана бабам, өсиетіңе құлмын. Өнер бар жерде ізгілік бар дегеніңді ұқтым. Сен маған ұрпағыңа, туған жеріңе, ел-жұртыңа адал бол!— деп кетіңсің. Сенің әруағыңа арнадым осы күйді. Осы кіндік қаның тамған жерге өшпес белгі етіп Үшсандуғаш тауып, далаңа бұлбұл үшін сыйласаң, мен асқақ от саз, жүрек тербеген әуенге құрылған еңбегімді өзіңе арнадым.

— Апа, Сән!— дауысының қалай оқыс шыққанын өзі аңғармады.— Күй аты «Үштоты», «Үштоты»— деп қуанышы қойнына сыймай орнынап көтеріле берді.

Тыңдаушыларын тәнті етіп, ынтық отын маздатқан мәңгілік өмір, халық құдіретін, шынайы махаббатты жырлаған айтулы «Үштоты» күйі осылай туған еді. Көрік бұдан кейін «Достық» күйін шерткен. Оны жан аямас жолдасы, досы Давидке арнапты. Осылайша бір күйден соң қарағай домбыра шанағынан күй топаны төгіле беріп еді...

«Үштоты» күйі аз күнде бүкіл қалаға тарап кетті. Оны алғаш ұйып тыңдаушылардың бірі Мұсабек баладай таңдайын қағып:

— Балам,— деп Көріктің қасына тақала отырды.— Халық мәңгі қадірлеген әруақты бабаңның алдында жұрағаттық міндетіңді өтепсің. Өлмес, өшпес Үшсандуғаш заңғарындай қастерлі дүние екеп мұның. Жарықтық атамыз қолмен, маңдай терімен сол мұраны қалдырса, сен жүрек тілімен оның күн шалған құзарын біпктетіпсің. Сарала бұлбұлды сайратып, туу шығапда тұлпарды кісінетіп, қарағай домбыра шанағында не асыл әуезді иіріп ұстап шеберлікке жетіпсің. Шаһ! Өнерім-ақ! Не айтатыны бар, бойды балқытып, жапды жадыратып жіберді— деген. Кәрінің көзі жасаурап, жүйе-жүйесі едәуір босап сөйледі. Домбырашыға қайта-қайта қарай берген.

Әкешің осы сөзіне Көрік өсіп қалды. Бұл оның өз құлағымен естіген бірінші қошеметі. Содан ба, делебесі қозған. Зәуре қарап отыра алмады.

— Атаңның жанына жағыпты, бопты да — деді. Кеткені, қоштағаны белгісіз. Кемпірінің бетіне «осы не айтып отыр» деген кісіне адырая қараған Мұсабек:

— Тамылжыған әуенге не дауа бар. Жаныңды аялап — дей беріп еді.

— Түсінгішсің ғой, әйтеуір — деп тағы нықыртып өтті.

— Тасыр деп пе ең мені — деді шамданған қарт, — бізге ол қасиет туа біткен, әріден дарыған — деп тамағын жырта кенеп, келелі әңгіме айтатындай сыңай танытты.

— Көрікжан, көңіліңе алма. Шешеннің жақсыға да, жаманға да жағаласып отыру сүйегіндегі әдеті. Не істерсің бұған — деп өзінің лажсыз екенін аңғартты.

— Иә, бәрі жақсы шарапаттан шығып жатыр. Күйлеріңнің атын «Үштоты», «Достық» атапсың. Тауып қойылған. Ізгілікті істің екінші бір есімі — қайырымдылық. Ықылым заманда иығына қонған сандуғашқа қызмет еткен батырды, баба ұрпақты келтірші көз алдыңа. Пана-сыз сандуғаш жылаған сәби емес пе? Жалғыз дән! Сол бір түйірден өскен өркенді ойлашы. Көптің қайырымы тау тұрғызды, ал әлсіз үн әлемді тербеткен күшке айналды. Құйқылжып, тамылжыған дауыс жанды рақат бесігіне бөледі. Ойлап отырсам дүниені от әуез, биік шәрбат сазға бөктірген сандуғаш әлі осынау атам биігінен тараған тәрізді әлемге. Бәрі жалғыз сандуғаштың ұрпағы ма деймін. Қайран бабамның асыл еңбегі мәңгі жасап әлемде қайырымдылық деген ұғымға не болыпты-ау! Содан есіме оралды. Аңыз шығар, мейлі. Атамыз жаңа туып жатыпты. Баспана қамыс лашық жақыннан түскен жай отынан лаулап жана жөнеледі. От тілі тірі жанды маңайлатпай, іште қалған нәресте күйетін болады. Нартәуекел деп отқа түскен талайдың беті қайтады. Өмір мен өлім айқасы қыза түседі. От — ажал боп алаулайды кеп. Сонда шыр-пыры шығып, отқа түскен ана басын қатерге тіге жүріп, баланы оттан алып шығыпты. Әттең, не керек, есіл сәби шала күйіп қалады. Талмауран тынысы тарылып, демі таусылғалы жатқан шараңа:

— Балам, аш көзіңді, аш! Сенің өлуге хақың жоқ! Өлім, аулақ! Аулақ — деп қатты дауыстап, шыбыным деп баланы бауырына тартқан ана — сен өмірге бекерге келген жоқсың, өмірдегі борышыңды, адамдық міндетіңді атқарып кет. Келер ұрпағыңа өнегелі іс қалдыр, — депті. Әл үстіндегі, өлгелі жатқан нәрестеге айтылды ма, болмаса иісі адамға айтылды ма, осы құдыретті сөз! Бұл мүмкін, ана жүрегінен шыққан өсиет шығар. Шырқыраған ана жанының мәңгі тілегі шығар! Ана мейіріміне шомылған сол сәби қанша күйсе де әйтеуір, тірі қалыпты. Біздің түп-тегімізді сол нәрестеге апарады шежіре. Ойлап отырсам, ақ ниет, ұрпағым деген адамның еңбегі көп жасайды екен. Соның куәсі емес пе — «Үшсандуғаш, мәң-

гі өлмес өмір боп жалғасқан — ана мейірімі — ұрпақ», — деп іркілді ол. Үй ішінде тыра етіп ешкім тіс жармады. Әркім өз ойымен болып кеткен тәрізді. Үнсіздікті Зәуре бұзды.

— Шал, өзіңмен осыншама ғұмыр кешіп келе жатып естімеген әңгімем болды бұл. Ойыңнан шығардың ба? — деді.

— Ойдан қайдан шығарайың, Көрікжан тартқан күй, тамылжыған ән қай-қайдағыны қозғады емес пе? Құлындағы сақау, құнандағы тісеуімді шығарды. Біқылым замандар, жылдар қойнында қалған сырлы сезім оянса, не айтарсың — деді қарт. «Қайырымдылық — жақсылықтың екінші есімі!» — дейді. Өмір мына мұхиттай шексіз, буырқанған өмір... Махаббат, адамдық» Көріктің санасына бүкіл әлем ән болып, созылған тәтті саз болып, дірілдеп тына қалды. Қараңғылық пердесі тұтылған маңдайын сипап ойға шомған. Елес дүние мөлдірей түсті. Көк аспандай керіліп шайқалмай мөлт-мөлт етеді. Сәл қозғалса бәрін тәрк етердей қас қақпай отыр. «Жұмыр жер, ана — жер жақсылық үшін, адамның бақыты үшін жаралған жоқ па? Ұрпақ үшін емес пе!» деп айқай салғысы келді оның. Бірақ әлгі мөлдіреген сезім қаймағын шайқаудан жасқана берді. Қарт бетіне, оның қазіргі тұлғасына қанша үділсе де, көргісі келсе де, амал не, тағдыр көруді жазбапты Көкірегін қарс айырған бар өкінішін ол күрсүнумен ғана білдірді. «Келіннің аяғынап, қойшының таяғынап» деп халық бекер айтпапты. Сән бұл үйге береке ала келді. Жұрт айтса айтқандай, сөйлесе де әр сөзін қолмен қойғандай салмақты, ақылға құратып жас, әкесі Мұсабектен аумап қалыпты. Құйындай ұйытқып, жүрген жерін айқай-шуға бөктіретін Зәуреге ұқсаған мысқал мінез жоқ жап от басының ұйытқысы болып алды. Әсіресе Зылиқа ана қатты разы. Қанап қай уақытта үлгеретінін де білмей қалады. От басы тап-таза, кірі жуулы, асы пісірулі бәрі көңірсін тұрады. Ательдегі жұмысын да тиянақты, аброймен атқарады. Ал, Көрік жайы мүлдем басқаша, оның күтіміне, көңілі қаяулы азаматтың сағы сынбай отыруына не қажеттің бәрін жасап, алдына ала әзірлеп келістіріп, бабын табады. Ең арғысы түскі үзіліске демала келген қысқа уақыттың өзін осы үйдегі екі жанның ыңғайын табуға арнайды. Қайтсе де бірі есейген, екіншісі мүгедек атанған ет бауыр, сүйікті жандарын сергек ықыласпен күтімге ала білді. Аз жылдар ішінде-ақ үйі қатардағы белгілі шаңырақтардың біріне айналды. Зылиқаның жиған-тергені, оған қоса екеуінің

еңбек ақысына қисапсыз береке дарыды. Қала тұрмысына қажетті дүние жиназ бұл үйдің төрінен өз орнып тапты. Әлгі кірсе шыққысыз, көрсе көз тоймайтын дейтін дүние мүлік ілезде молынап жиналып-ақ қалды. Зылиқа әлдеқалай үлкен, тұрғылыстары бас қосқан жерге шақырылса қымбат бағалы киімге малынып баратынды шығарды. Соның бәрінде:

— Шырағым-ай, жұрт көзіне түсіп қайтем, құба-төбел күйім жетеді — деп қанша тартыншақтаса да келіні болмай:

— Апа, бекер олай дейсіз. Көре алмаған көзге сүйел шықсын. Несібеңізге бәрі бар. Көрік екеуіміздің табысымыз бір сізді жарқыратуға жетеді. Әрі ол киген сіздің, әрі балаңыз біздің мерейіміз. Екі мерей — бір мақтан — деп еріксіз ең жақсы, жаңа тігілген, өзі тіккен киім кешегін қоярда-қоймай кигізетін. Осындай келін махаббатына бөленген Зылиқа ойға шомып, қазіргі тағдырына тәубе келтіретін. Әйтсе де жақсы келін туралы жаяу сөз, қаңқу әңгіме де тыныш жатпайтын.

— Қапустаңның қызын қарашы. Осы заманның баласы іштен оқып туады. Өзінің шамасын білген жасқа не дауа, соқыр демеді. «Сүйдім, күйдім» деп өлін-өшіп тиіп алып еді. Алдына шығатын кімі бар. Жалғыз кемпірді ұқап-суқан ғып, айтқанына көндіріп, айдауына жүргізіп отыр, өне! — десе, біреуі.

— Қой енді көзіне қара көзілдірігін тағып, мойылдай қара костюмын сәндеп кигізіп Көріктің қолтығына жабысып бара жатқанда көрсең. Перінің қызы дерсің. Өзі толыса бастапты. Көңіл шіркін шырақтаса жан семіреді деген сол.

— Әй, сонда бейбақ соқырға тидім деп семіре ме екен. Пішту! Мұндай сөздер Көрік пен Сәннің құлағына жеткен емес, әрине.

— Ақылды келін ауылын билейді. Ауылын билесе аймақты билейді деген сөзде жан бар. Сол бармақтай жан қарт әке, шешесін де көзінен таса қылмай, бағып-қағып отыр. Екі үйдегі үш кәріні соңуо Үшсандуғаш тауындай көкке көтеріп, әруағын асырған ондай жасқа алғыстан бөтен не айта аларсың — деді тағы бір созуар ағынан жарылып.

— Оны қойыңызшы, туған әке, шеше, өне не десе де ақылдан шықпақ емес. Жөн іске кім қарсы шығар. Сол келіннің өлеңді жердің өгізіндей қайнағасы Барақ пен абысынып илкітіруін айт. Бетім-ау, аналар туған шешені керек қылмай кеткен, өзі болғандар емес пе? Сән жеңді.

Ақылмен жеңді. Қазіргі сол иіс-салмастар інісінің үйіне жиі келе бастады. Абысын тату болса ас көп дегендей күйген күлшедей абысының аузына қаратып алған. Бұл ма, бұл есті кісі болады. Салиқалы бәйбіше, жөндем ана болады — деп асыра мақтаушылар да аз емес.

— Зылиқа, құдай берген жансың. Келінің қандай тәртіпті, өнегелі адам болды. Көрігідің жанын жай тапқызың сол шығар. От жалын жаста қасірет шекті-ау, енді күні не болар екен дегендердің аузы ашылып қалды емес пе? Қосағымен қоса ағарсын балаң — деп ішіне қайғы қатқан ананы семіртіп-ақ тастайды кейбір жанашыр. Көңіл шіркін жас тері емес пе, сол сәл сөзге Зылиқа едәуір көтеріліп өсіп қалатын. «Мұнысына тәуба, Зұмырат құсағандар не демейді. Жағың қарысқыр-ай, «сенен туған бала не оңады» деп қарғады-ау. Аузы қалай ғана сондай сөзге барды екен. Жазықсыз жанға жәбір беруге жүрегі қалай төзеді сондайлардың», — деп ойлай қалушы еді ол. Мұның бақытына отбасы базарлы болды. Бірінен соң бірі үш сәби дүшиеге келді. «Төсекпен берем, төсекпен бермесем, есеппен берем» дегендей үйелмелі-сүйелмелі Шырақжан, Танакөз, Тілегі туды. Олардың әжесі десе өліп-өшіп жатқаны. Ол да сөзсіз Сәннің тәрбиесі. Жүрегі езіліп, қанша көріп отырса да біреуін менен туып едің деп бауырына оқыс тарты ма екен. Жоқ! Әлде қалай бірі таяна қалса:

— Әрі жүр. Әжеңе бар. Сендер со кісіден туғансыңдар — деп күле отырып, маңайына жолатпайтынын қайтәрсің. Расында Сән бір шаңырақтың аты аңызға айналған көркі де, бақыты да еді. Осы жанның, күндей күлген жайдары жанның елгезектігі шығар өмірден көрер қызығын көре алмай арманда кеткен Әлидің үйі соңғы кезде шаттық мекеніне, бақыт ордасына айналған. Екінші жағынан ол Көріктің күйшілік өнерімен байланысты көрінген «Үштоты», «Достық», «Аңсау» күйлері көптің дауысы бар Көрік от басында Сәнмен қосылып шырқап, жақында «Сүйінші» әні арқылы ән сүйген қауымға тағы бір тың қырынан танылған. Мұндай сәтке, досының өнер есігін айқара емін-еркін ашқан соны табысына қуанған Давид бастаған жастар оны завод көркемөнерпаздары коллективі құрамында қала мәдениет сарайында концерт қоюға апарды. Бар атақ та, даңқ та Көрікке сол жерде келді.

Қарағай домбырадан шертілген күй көптің жүрегіне жол тапты. Дүрілдете соғылған ду қол шапалақтау, әсіресе жастар жағының «бис! бис!» деген айқайымен қар-

сы алыпды. Осы сахнада тұңғыш рет «Сүйінші» әнін Сәнмен қосылып шырқап берді. Адамға келер бақыт кейде дауылдатып, кейде жауындатып келеді демекші, от басы ошақ қасында жылдар, айлар түнек құшағында күн өткізген жастың атағы осы өнер кешінен кейін республика жұртшылығына тарап кетіп еді. Әуесқой композитор атанды. Туындылары радио, телевизордан жиі беріле бастады.

— Жұпарын шашқан гүл де құнарлы топыраққа өседі. Көріктің тегінде бар. Топтан озған домбырашы атасынан тамыр тартқан өнер бұл,— десе біреулер, екіншісі:

— Е, сіз де айтқыш екенсіз. Көрмей жүрген бала ма еді. Оғап Мұсабектің қызы бақ боп қонған жоқ па? Оқтау жопа алмайтын саусаққа өнер құйған сол ардақты жанның керемет қасиеті.

Сән тірі болса көресіз, бұл соқырды ұшпаққа шығарады. Парижде ән салған Әміредей әлем театрларында «Достық» күйін шерткізеді. Өне жақсы әйел жанға ырыс деген сол!

— Ту-у, сіз де бір бұйырмаған әңгіме айтады екенсіз. Көрік біртуар дарын. Қойнындағы әйелі өнер үйретеді, содан қасиет дариды дегенге итім сене ме! Рас, сол келіншекті алып, көңілі тасыған азаматтың ұйқыдағы қабілеті ояпды де! Таласым жоқ, Бірақ, әлгі пікіріңіз қате.

Осындай көп талас, сап-саққа өрекіпген сөз олардың төңірегінде борандап ұйытқып жататын. Не десе де қортынды да әйтеуір жастардың адамгершілігі мадақталушы еді. Домбыра шанағына тіл бітірген дарын жайында ауыздарынан суы құрып әңгімелейтін. Қалай десе де бір қаланың мақтанына айналған Әлидің шаңырағы биіктеп, оның ұрпағының есімі көпке кеңінен таныла бастады. Сырт көзге қазір бұл мұңсыз тек бақыт құшқап боп көрінер еді. Әйтсе де ана жүрегіне қадалған шөңге оқтыноқтың сыздатып кететін. Қолмен жұлып тастар дерт пе? Қарт ана лажсыз тағдырға бас июші еді...

* * *

Тілдей қағаздағы тасқа басылған жазуға Зылиқа мың қараған шығар. Киелі тұмардай, жан қалтасына, жібек орамалының шетіне түйін алыпты. Сәл оңашалапа берсе, сол түйіншекті шешін оқи қоятындай-ақ үңіледі кеп. «Әйтеуір, рас болсыншы. Тіліграм Мәскеуден дейді. Бекер болмас...» дей береді. Өмірден талай опық жеп, запы болған кәрі жүрегі алып ұшып тынышын алған. «Сабыр...

сабыр, сап көңілім» деп өзіне басу айта береді. Содан ба, екі шекесі солқылдап шағып кетті. Күн батқалы ел жатқалы не замап көз шырымын ала алмады, күйбеңден оны мұны ермек еткен боп жүр. Сағатқа да әлсін-әлі қарап қояды.

Асыққанда уақыт шіркін өте қоя ма, сағыздай созылып тұрып алды. «Таң тезірек атса екен. Самолеті ұшпай қалмаса...» деп ана ойы сап-саққа жүгіреді.

— Балаларды қарсы алуға біз де барамыз — деп Мұсабек пеп Зәуре де келген. Шырақжап, Танакөз, Тілегі тағы бар. Есін біліп қалған бала емес пе, әсіресе Шырақжапы:

— Әже, әжетай — деп Зылиқаның бауырына кіріп, әлі де дауысып қатты шығара алмай сыбырлап, — соқырдың баласы деген аттан құтылатын болық-ау, әйтеуір — деді. Неше жылғы мазақ болғанын, жаныңың қор болғанын бүгін ашық білдірді. Қайран сәби іштен тынып, намыс отына күйіп жүріпті-ау! Зылиқа үндемеді. Басын ізеген де қойған. Көрігін көзімен көргенше, көңілі күпті, жығыла сеніп тұрған жоқ. Қалай сепе қойсын. «Жиырма жыл оп-оңай ма?! Тас түнек қалай серпіле қалады?!» дей береді өзіне-өзі. Зылиқа самолеттен шұбыра түскен көптің ішінен баласын алыстан-ақ көрді. Сән екеуі қатар иықтасып, Давид бірер қадам алда келеді. Өздері олжамен қайтқан тәрізді. Қол жүктері едәуір қомақты. Көрік адымдап, аяғын еркін басады. Екі езуі құлағында. Кетерінде ұстап кеткен имек бас таяғы қазір қолында жоқ. Бірдеңе деп сөйлеп, Сәнге мойнын бұра созады. Зылиқа өз көзіне өзі сепбегендей, жасаураған жапарын сұрткіштей береді. «Ақиқат өзі, жазылған екен, жарығым. Өз еркі өзіне тиіп, алшаңдай басып..» ана жүрегі нымырлап кетті.

— Әне, келді! Әне, көкем — дейді алып ұшқан немерелері.

— Көзімнің қарашығы, қуатым-ау, өз бетімен жүріп келеді. Тілек қабыл болды — деген осы — деп аңырады енесі Зәуре.

Мұсабек қария сыр бермей сақалын салалап сипана берді. Дәл қасына кеп, бетпе-бет тұрып көргенше сыңайы жақ ашпақ емес. Басқадан бұрын:

— Кок-е-е — деп шыдамы таусылған Шырақжап дауыстап ұмтылды. Әкесінің мойпынан құшақтап жабысып қапты. Өліп-өшіп сүйіп жатыр. Танакөз беп Тілек бір жағынап әке бауырына кіре түскен. Шіркін, қуаныш үстіңдегі сәби жапы-ай! Бір күліп, бір жылап папалап ай-

малайды кеп. Үш баласы үш жағынан ортаға алған Көріктің қара торы жүзі алаулап қоя берді. Аймалап, кезек-кезе беттерінен сүйген оның:

— Балақандарым-ау, өздерің қандай тамаша едіңдер — деген дауысы аэропорт ішіне жаңғырыға естілді. Ұзақ жылдар жанарсыз қалған жанның бұл өзінің балаларын өз көзімен бірінші рет көруі еді. Іші-бауыры езіліп, жүрегі тулаған Көріктің көзі шоқтай жанып, мейірім шапағы лаулай қалған. Өз бөбектерінен көзін ала алар емес. Ішіп-жеп қарай береді. Қараған сайын жанына өмірдің жарық сәулесі тамылжи түсетін тәрізді.

— Садағаң кетейін, Дәуі-ті-ім, жарылқаушым екенсің. Күндей нұрын төккен жанарыңнан айналдым сенің! Жаным құрбаның болсын. Ғылым құдіретін, тәңір игілігін сен болмасаң қайдан көрер едік. Жиырма жылғы түн-түнекті серіп тастаған ілім құдіретіңе бас ийдім, жаным! Егізімнің сыңары, өмірімнің жанары, бәріне себепшіл келші бері — деп маңдайынан, екі бетінен кезек сүйген Зылиқа құшағын жазбай тебіренді.— Тіршілігіме жан берген, өмір боп күлген от жүрегің көп жасасын. Бақытты бол. Сен болмасаң, бұл дүниеден құса жүрекпен бұлығып аңырап өтер ем. Енді арман жоқ! — деді салиқалы үнге ауысып.— Сендей ұл туған анадан айналдым, халықтан айналдым.

Саған айтылар алғысты сөзбен жеткізу мүмкін емес. Айтарым — көрсеткен өнегең ұрпақтарға тарасын. Кәрі жүрегімді адамгершілікке толтырдың, жастық әкелдің. Ерте заманда мұндай азаматтар татулығын, жақындық қарым-қатышасын достық деп атар еді. Ал, сен ол сөздің мағынасын әлдеқайда кеңітіп жібердің. Ол сөз енді бауыр болды. Бауырлас достықтарың мәңгілік, азаматтық жандарың өмірде жамандық көрмесін — деп Мұсабек қарт желпіне сөйледі. Қайта-қайта Давидтің қолын қыса берді.

— Қалқашым-ау, достық деген кеудедегі жүрек пе еді, жан ба еді. Бұған дейін мен бейбақ не біліп келгем — деген Зәуре.— Давидті құшағынан босатар емес. Бода-бодасы шығып жылап тұр. Мінезік шөлкес, тумысынан қыңыр жаратылған жанның еміренген сөзі талайға таңдай қақтырды. Көзін сүрте жүріп, Давиде қарай береді.

— Апа, Мүсеке, Зәуре шеше, рахмет лебіздеріңізге. Баянды қуаныш болсын өздеріңізге. Көріктің қуанышы біздің де қуанышымыз. Оған барлық достар ортақ. Бізде қарымта тілейтін сатулы қызмет деген болмайды. Жаны бір адам жанымен жалғасып өмір кешеді. Мүддесі бірдің

тілегі бірдің жүрегі бір — деген сөз ол. Сіздер көп алғыс рахметті ғылымға айтыңыздар. Ғалымдарға бағыштаңыздар, — деді Давид. — Менің де төбем сол күні көкке жеткен. Өне қараңыздаршы, қап-қара көзі көмірдей, жанары мөлдіреген Көрік бар шаттықты алып орталарыңызға оралды. Іздегеніміз, арманымыз орындалды. Одан артық олжаның керегі не?! Және осынау аз жылғы қиын күндер оның мойнында өшпес дарып отын жақты.

Замандас үшін одан қымбат қасиет бар ма? — Үлкендердің аузы ашылып, Давидке қарап қапты. «Өз бойына түк жолатпайды. Мұндай сыпайы біртоғашы кім көрген. Мәрт азамат екен-ау!» деп түйді Мұсабек. Балаларынан босаған Көрік Мұсабектен бастап қарттарға қос қолын ұсынып сәлем берді. Мұндайда ана жаны шыдаған ба, Зылиқа:

— Көзіңнен айналдым. Әлидің жанары тіріліпті — деп салды. — Енді арманым жоқ. Бүгінгі бақыт тасытқан күнге өтелмес қарыздар жанның бірімін мен. Соның ішінде ең қомақтысы Дәуіттің үлесі, Дәуітімнің еңбегі. Дүниені мөлдіреткен аспан түстес көзіңнен айналдым Дәуітім! Бойыңдағы ізгілік өшпесін. Сендей ұлы бар ел қашан да бақытты! Бұл — ана батасы, ана бағасы. Егіз ұлым, достықтарың мәңгілік болсын! — деді. Осындай қуанышты күні оз бойын бекітіп қанша ұстамдылық көрсетейін десе де аналық мейірім ыстық жас боп, көз жасы боп төгіле берді.

Әлиевтер әулеті бұл күнде бау-бақшалы қалада өмір кешіп жатыр. Барақ пен Көрік ақар-шақар балалы-шағалы берекелі белгілі шаңырақтар. Дос-жарандары, қаншама! Бәрі — ана шіркіннің тәрбиесі шығар. Қарттар деген қазына емес пе!? Зылиқа, Зәуре, Мұсабектер егдетартса да, әлі қунақ. Немерелерінің қызығын аңсап, келер күннің шуағын асыға күтетіп сияқты. Әсіресе, Зылиқа ширан алған. «Әр пәрсенің қайыры болғанға не жетсін! Өмірге өкінбеймін. Не көрмедік. Қуанышын да, қасіретін де шектім. Бір күнгідей болған жоқ. Бәрінен қымбат адамдық ізгілік екен. Біреудің біреуге мейірбандығынан, достығынан асыл қазына болмайтынын ұрпағыма амапат етермін-ау!» — дейді.

Қайрап шеше-ай, жөнің бөлек-ау...

МАЗМҰНЫ

Абай келгенде	3
Қырдағы көріністер	16
Қияндағы жалғыз үй	27
Сөнбеген шырақ	73
Базекеннің әңгімесі	97
Ашылмаған сыр	132
Өтәку	146
Қайран шеше	163

АПБАЗ ҚАРАЖІГІТОВ

Посвящение матери

(На казахском языке)

Редакторы Р. Шәймерденов
Суретшісі Б. Жапаров
Коррекдеуші редакторы Б. Оспан
Техникалық редакторы Ә. Күзембаева

ИБ № 490

Төруге 12.01.98 жіберілді. Басуға 13.02.98 қол қойылды. Пішімі 84×108¹/₃₂. Баспаханалық қағаз. Өріп түрі «кәдімгі жаңа». Шығыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 12,18. Есептік баспа табағы 13,44. Шартты бояулы беттаңбасы 12,5. Таралымы 1000. Тапсырыс № 1332. Бағасы келісім бойынша.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің «Ана тілі» баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің Республикалық «Кітап» өндірістік бірлестігі, 480009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93-үй.

Апбаа Қаражігітов 1928 жылы Қарағанды облысы Ұлытау ауданы Сарысу аулында туған. 1958 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін бітірген.

Қазақстан Жазушылар одағының Сәкен Сейфуллин атындағы жергілікті бөлімшесінің төрағасы. “Ақмоншақ”, “Шақпақ”, “Әке даусы” атты әңгімелер мен хикаяттар жинақтарының, “Майқоңыр” романының авторы. “Баубек” атты пьесасы үшін Қазақстан Журналистер одағының сыйлығын алған.